Feral Tribune

LA PAZZA REGINA DAL MONDO

Knjiga br. 19
Split, 28. listopada 1997.
Izdanje prvo

"Feral Tribune" je glasilo
hrvatskih anarhista, protestanata i heretika
(Bogu-mili a ni Vragu nisu mrski)

Osnivač:
Studio VIVA LUDEŽ
Knjige izlaze glede & unatoč

MILAN KANGRGA IZVAN POVIJESNOG POGADANJA

DOKUMENTI JEDNOG VREMENA

Milan Kangrga
IZVAN POVIJESNOG DOGAĐANJA

FERAL TRIBUNE d.o.o.; Split, 1997.

Fotografije na koricama: Nikša Antonini Hrvoje Polan

Prvo izdanje
© MILAN KANGRGA & FERAL TRIBUNE 1997.
BIBLIOTEKA FERAL TRIBUNE
Urednici:
Frano Cetinić-Petris
Predrag Lučić
Damir Šodan
Za izdavača:
Zoran Erceg
Likovna oprema i slog:
FERAL TRIBUNE Visual Erection Inc.
Tisak:
IVET, Split
Dorada:
ABEL, Split

PREDGOVOR

U ovoj su knjizi pod naslovom: *Izvan povijesnog događanja* sabrani neki tekstovi što ih je autor objavljivao unatrag osam godina. U prvom se dijelu nalaze rasprave i članci, što bi imali biti filozofijsko-teorijska osnova za onaj dio knjige što nosi naslov *Dokumenti jednog vremena.*

Autoru je ovdje bilo stalo do toga da ovim napisima ukaže na samu srž zbivanja na ovim našim prostorima, i to u jednom prijelomnom vremenu, presudnom za narode što na njemu obitavaju stoljećima. Bez pretenzije da je taj zadatak u potpunosti izvršen, autor je svjestan toga da su time zahvaćeni bar neki bitni momenti ovoga našega kretanja u situaciji, koja će — po autorovu uvjerenju — tek u neposrednoj budućnosti dostići svoju pravu dimenziju, pa su sve solucije još otvorene.

Ovo bi dakle imala biti samo jedna mala kronika zbivanja u prijelazu iz tzv. socijalističkog društvenog sistema (dakle, po svojoj biti staljinističkog sistema i oblika života) u *nacionalno* ustrojstvo pojedinih država proizišlih iz njega. Vidjet će se iz ovih tekstova, kako je taj put iz jednog sistema u drugi vrlo težak, pa ovaj "novi" ostaje još uvijek — gotovo po bitnim svojim karakteristikama — u starim tokovima cjelokupna života, a pogotovu u političkom.

Ono pak što Hrvatskoj danas, kao samostalnoj državi, u bitnim sferama njezina života daje naročiti pečat, jest od vrhovne vlasti pa nadolje kao osnovna platforma oktroirano žilavo i uporno ideološko-političko — *vraćanje u prošlost.* Tako se tu paradoksalno događa (danas vjerojatno nepoznato u svijetu?!) da *isključivo* prošlost postaje *osnovnim principom* kako današnjice, tako i budućnosti jednog naroda! U tome ideološko-političkom nasrtaju na mozgove ljudi sadašnji vlastodršci i njihovi ideolozi idu tako daleko — na opće zgražanje i u zemlji i u inozemstvu, a posebice na Zapadu, gdje antifašizam sačinjava samo jezgro svekolike politike — da se nekadašnja ustaška država (tzv. NDH 1941. - 1945.) ne samo idealizira i glorificira, nego bi čak trebala postati *uzor za današnje uređenje* hrvatske države! I tako jedna umjetna državna tvorevina kao bijedni i sluganski prirepak svojih nacističko-fašističkih gospodara u drugom svjetskom ratu (Hitlerove Njemačke i Mussolinijeve Italije) ima postati bitna, ne samo politička, nego i općeživotna i duhovna orijentacija sadašnjih i budućih pokoljenja u Hrvatskoj!? To autor naziva pravim — *povijesnim bankrotom.*

U posljednjih četrdesetak godina svoje filozofske i društvene djelatnosti autor se *radikalno kritički* odnosio spram tadašnje jugoslavenske staljinističke vlasti i sistema života u cjelini, pridonoseći prema svojim mogućnostima utiranju putova *istinskoj demokraciji* u našoj zemlji, u nadi da će se raspadom toga sistema početi zbiljski realizirati jedan iz osnova bolji, ljudskiji i smisleniji način i oblik života na ovom tlu. Tome je i kao profesor etike htio sa svoje strane i na toj osnovi pridonijeti humaniziranju našega života u cjelini. Dočekali smo, međutim, ne samo *puko nastavljanje* u starom staljinističkom ("komunističkom") stilu, nego smo dobili nešto poput staljinističko-ustaške *miksture,* što postaje gotovo zastrašujuće!

Čitatelji i sami znaju i na vlastitim životima dobrano osjećaju, što nam je sa sobom donijela ta "naša", "prava hrvatska" vlast, za kojom su mnogi čeznuli, a sadašnji nam predsjednik države sugerira, kako smo *upravo njega* željno očekivali punih devet stoljeća! Taj će pravi megalomanski i narcisoidni apsurd svakako jednom kao kuriozitet ući u pisanu historiju hrvatskog naroda modernog vremena kao — pored tolikih drugih dosad — još jedan *povijesni poraz.* Poraz na putu hrvatskog čovjeka u istinsko oslobođenje, sada od njegovih vlastitih hrvatskih izrabljivača, devastatora zemlje, pljačkaša enormnih razmjera i političkih despota, to znači na putu dugo očekivana demokratskog društvenog uređenja.

Autor smatra da je naslov knjige primjereno formulirao tako, kako bi se — u skladu s njegovim filozofskim istraživanjem tih problema, a koja su pored ostaloga objavljena u njegovoj knjizi *Praksa-vrijeme-svijet [Čitatelja, koji se želi šire informirati i dobiti dublji uvid u ovu filozofijsko-povijesnu problematiku, upućujem na 3. svezak autorovih "Odabranih djela" (Naprijed, Zagreb 1989.), a posebno na poglavlje Povijest i historija, gdje se temeljito raspravlja o toj bitnoj (ne samo jezičnoj) razlici između povijesnog i historijskog.]* — pokazalo: da se ovo naše zbivanje još uvijek kreće na nivou pred-povijesnog ili zvan-povijesnog događanja, budući da se mi ne samo *realno,* nego i po vlastitu *samorazumijevanju,* tj. od strane vlastodržaca i ideološki deklarativno nalazimo u

— *historijskoj prošlosti.* A ta se karakteristika doista pogođeno odnosi na naše još uvijek — *predgrađansko stanje* života i svijesti. U tome nam u ovom historijskom trenutku "svesrdno pomažu" pripadnici jednog istoimena plemena iz susjedne države.

Naš je put u budućnost okrenut dakle u — *prošlost.* Po nečemu su Hrvati ipak —*jedinstveni* (u svijetu)!

U Zagrebu, veljača 1997.
Autor

RASPRAVE I ČLANCI

FRANCUSKA REVOLUCIJA I FILOZOFIJA

Reklo se da je francuska revolucija proizišla iz filozofije... Ne smije se dakle poricati kad se kaže da je revolucija svoju prvu pobudu dobila od filozofije.

G.W.F. Hegel

I doista, u osnovi svake revolucije bila je uvijek neka filozofija. Historija je pak stalna revolucija koja napreduje pomoću negacije društvene danosti.

Alexandre Kojeve

Nema nijedne druge filozofije koja je toliko i sve do svojih najdubljih pobuda filozofija revolucije kao što je to Hegelova.

Joachim Ritter

Hegel je revoluciju izdigao do principa svoje filozofije, da filozofiju kao takvu ne bi žrtvovao izazovu revolucije. Tek kada je revoluciju učvrstio u kucajućem srcu samog svjetskog duha, osjetio se sigurnim od nje.

Jiirgen Habermas

Tema odnosa francuske revolucije i filozofije sadrži u sebi nekoliko mogućih aspekata, što se na specifičan način postavljaju na diskusiju kao historijski i povijesno-filozofijski problem. Tako se njome može misliti na:

1. Duhovne, a to ovdje prije svega znači upravo filozofske, *preteče* francuske revolucije, što su djelatni kroz čitavo 18. stoljeće, sve do samog predvečerja te revolucije.
2. Kao središnja tema nameće se — a vidjet ćemo, ne bez razloga — odnos klasične njemačke filozofije spram francuske revolucije.
3. Iz same te revolucije izrasta odlučna misao, kako svakoj revoluciji u osnovi leži neka filozofija, pri čemu se primarno misli kako na njezin bitni koncept, tako i na njezino duhovno-misaono samoosvješćenje.
4. Na tu se misao odmah nadovezuje određenje filozofije kao revolucionarnog mišljenja, pri čemu se filozofija pojavljuje ne samo kao pravi izraz određene revolucije, nego i kao sama srž revolucije kao takve.
5. Odatle nije daleko Marxovo povijesno uviđanje potrebe i zadatka za ozbiljenjem (realizacijom) filozofije *(Verwirklichung der Philosophie)*, pri čemu se ujedno filozofija u svom tradicionalnom (zapravo: metafizičkom) obliku pretvara sada u mišljenje revolucije. I napokon u tom slijedu:
6. Dolazimo do pitanja o samom pojmu, odnosno podrijetlu ili samoj biti, tj. o mogućnosti revolucije, da bi to ona bila, što proizlazi iz spekulativno-povijesnog horizonta u kojem je to pitanje postavljeno, a nakon misaona dostignuća kako klasične njemačke filozofije, tako i Marxove nauke u cjelini.

Svi su ovi momenti unutrašnje najuže povezani, pa jedan proizlazi iz drugoga i jedan ukazuje na drugi, pa ćemo se ukratko pozabaviti svakim posebno, i svima ujedno.

PRETEČE FRANCUSKE REVOLUCIJE

Prvo. Kad se govori o duhovnim ili filozofskim *pretečama* francuske revolucije, onda se pri tom prije svega misli na predstavnike francuskog materijalizma i prosvjetiteljstva 18. stoljeća, kao i na suradnike u izradbi velike *Francuske enciklopedije* pod vodstvom Denisa Diderota, kao što su: Montesquieu, Voltaire, Rousseau, zatim D'Alembert, Condillac, Lamettrie, Helvetius i Holbach, a k njima nezaobilazno pripadaju i utopijski socijalisti poput Mablya, Morelya, Babeufa i dr., koji svaki na svoj način pripremaju onaj veliki obrat koji će ne više samo teorijski nego i temeljito praktičko-politički otvoriti novu epohu u historiji čovječanstva, a koja nije bitno dovršena ni do današnjeg dana. Nema gotovo nijednog misaona, duhovnog, socijalnog i političkog područja, koje bi ostalo pošteđeno radikalno kritičkog preispitivanja svih dotada važećih istina i vjerovanja, što su se kroz

stoljeća pretvarala u konačne istine i neupitne dogme za sva vremena. Sve je stavljeno u pitanje (već s Descartesovom *metodičkom skepsom* u 17. stoljeću!), tako da se prethodno moralo legitimirati pred *razumom* kao novim vrhovnim kriterijem. Taj stav svoje misaono podrijetlo vuče od osnovnog Descartesova kritičkog načela kojim nastupa novovjekovna filozofija Europe, a koji glasi da *u sve treba sumnjati,* kako bi se tek nakon toga dospjelo do istinske spoznaje i prave istine što počiva na zahtjevu za jasnoćom i razgovjetnošću (*clare et distincte).* Na djelu je epohalno temeljito raskopavanje tla tisućugodišnje metafizičke zgrade i slike svijeta, što počiva na konceptu jednom zauvijek gotova i dovršena, a to ujedno znači i savršena svijeta, koji je ili djelo stvoritelja (Boga), ili je pak poistovjećen s prirodom (Spinoza: *Deus sive natura).*

Veliki povijesni posao što su ga izvršili ovi mislioci, filozofi i teoretičari na svim područjima života, u središtu čega stoji zahtjev što otvara čitavu jednu epohu sve do današnjeg dana, jeste zahtjev za *znanstvenim* postavljanjem i rješavanjem svih bitnih teorijskih i praktičkih problema čovjekova društvenog i ljudskog opstanka. Sve je to smjeralo na duhovnu pripremu za preobražaj postojećeg stanja *feudalnog* načina života u jedan novi svijet, kojem će u središtu biti čovjek koji je *po prirodi* slobodno i stvaralačko biće, od kojega treba sve iznova započeti. Tome u osnovi stoji *teorija prirodnog prava* ili *teorija društvenog ugovora,* kojoj su novovjekovni začetnici čitava plejada teoretičara i filozofa poput Althusiusa, Tomasiusa, Hobbesa, Huga Grotiusa, a ovamo spadaju i Spinoza, Puffendorf, Locke, Montesquieu i ostali prosvjetitelji, a prije svega Jean Jacques Rousseau, čiji su teorijski spisi poput *Društvenog ugovora* i *O podrijetlu i osnovama nejednakosti među ljudima* izvršili neposredan utjecaj na samu francusku revoluciju i njezino formuliranje *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina,* koja otvara novu historijsku epohu *građanskog svijeta.* Ovamo valja pribrojiti još i Kanta i Fichtea, o kojima će biti govora kasnije.

Ovdje nije ni moguće, ni potrebno opširnije izlagati prirodo-pravnu teoriju kako su je artikulirali i na različite načine razrađivali i argumentirali njezini navedeni osnivači i teoretičari, ali se osnovne njezine teze moraju bar naznačiti, već i zato što je ona po svojoj biti upravo *revolucionarna,* te kao takva sačinjava *duhovnu osnovu* francuske građanske revolucije.

Ako je dakle riječ o odnosu francuske revolucije i filozofije u ovom kontekstu posredne ili neposredne pripreme revolucije ili utjecaja filozofije na njezino duhovno (ili: *idejno*), pa i političko artikuliranje i samoosvješćivanje vlastitih njezinih bitnih zadataka od povijesnog značaja, onda je svakako instruktivno, na primjer, usporediti osnovni stav Rousseauove prirodopravne teorije koji glasi: "Čovjek se rađa slobodan, a svugdje je u okovima", sa 1. članom *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina,* u kojemu nalazimo stav: "Ljudi se rađaju slobodni i jednaki u pravima", pa da se odmah uoči najdublja *veza* tog epohalnoga prevrata čitava jednog svijeta s ovom revolucionarnom teorijom prirodnog prava. Ona dolazi do svog potpuna razvitka i radikalne artikulacije upravo sa Rousseauom, pa u njegovu *Društvenom ugovoru* dostiže svoj vrhunac.

Dva pregnantno i provokativno istaknuta pojma u navedenu stavu: "slobodan" i "okovi", ovako lapidarno iskazana, sama po sebi pojavljuju se ovdje kao poziv na bunt protiv postojećeg stanja, poput usklika, što se kasnije u revoluciji na djelu pojavljuje, poput parole, koja mobilizira ljude na pobunu protiv neljudskog stanja u kojemu žive. Utoliko su u Rousseauovu djelu iskazana i jasno formulirana *osnovna načela* francuske revolucije, bez kojih kao *idejne* osnove i bitne artikulacije praktičkog čina svaki bunt ostaje puki *apstraktni protest* protiv nečega, ostajući u okviru tog nečega kao nezrelo mumljanje bez pravog efekta. A upravo ovdje na djelu je onaj *povijesni novum* što se u dugom novovjekovnu razdoblju filozofijsko-teorijski temeljito priprema, a revolucija, utemeljena njima, praktički ga odjelovljuje i realizira u svojoj *Deklaraciji* kojom započinje ne samo zbiljski prevrat u temelju postojećega, nego sam život modernog vremena: riječ je o *pravima čovjeka i građanina.* Ta se prava otada nezaobilazno pojavljuju kao neizbrisiva *osnova* građanskog društva i svijeta u cjelini. I to ne samo deklarativno (poput mnogih tzv. ustava zemalja i društava, u kojima se ta načela najbeskrupuloznije realno-politički i praktički izigravaju, krše i ukidaju, pa ostaju ideologijski paravan i Potemkinova sela za domaću i inozemnu javnost), nego i čvrsto realizirana u svakidašnjoj životnoj praksi.

Ovo stavljanje težišta na *pravo,* a protiv svih (feudalnih) *privilegija,* nagovještava istinski revolucionarni obrat prvog ranga, koji čini epohu. Drugo, riječ je o *čovjeku* (a ne o Francuzu, ili bilo kojem pripadniku neke klase, staleža, profesije, konfesije itd.), a potom o *građaninu* (kao *citoyenu* za razliku od njegove empirijske ili privatne egzistencije u liku *bourgeoisa),* što znači kao o

političkom, dakle javno-općem biću zajednice koje je *subjekt* svoje društveno-ekonomsko-političke sudbine, koja odsada mora biti u njegovim vlastitim rukama. I napokon ono pri tom najbitnije: Prvo i osnovno pravo ovdje je mišljeno u liku *slobode,* pa imamo određenje *prava* na slobodu (u svima manifestacijama pojedinca u njegovu društvenom životu). Sloboda tako postaje ne samo čovjekovo pravo, nego je odmah mišljena ujedno kao sama *čovjekova bit,* što znači dakle, da je čovjek po svojoj biti *slobodno biće.* I to je ono najdublje i najznačajnije do čega dospijeva građanska revolucija i što sačinjava *modernitet* građanskog svijeta u njegovoj povijesnoj dimenziji.

S druge strane, tek iz novovjekovne teorije prirodnog prava, što ju je Rousseau proveo do posljednjih njezinih građansko-revolucionarnih konsekvencija, kao i iz prakticiranja same francuske revolucije, njezinih osnovnih zasada i pravog smisla, proizlazi sada mogućnost bitne distinkcije čovjeka kao građanina u liku *citoyena* (državljanina) i u liku *bourgeoisa* (kao građanske privatne osobe ili privatnog vlasnika, tj. u njegovoj proizvodno-ekonomskoj sferi zadovoljavanja vlastitih životnih potreba). Ta je distinkcija moguća samo na pretpostavci ovog novog procesa *demokratskoga konstituiranja* društva, u kojem demos (plebs, populus, narod) postaje jedini istinski *suveren* (to je prije revolucije bio jedino: kralj!) socijalno - političkog ustrojstva društva, a time i života u cjelini. Time se ujedno prvi puta u historiji — na ovaj revolucionaran način — *narod konstituira kao nacija,* tj. kao država pod političkim vodstvom građanske klase (buržoazije). Čovjek kao rodovsko-plemensko biće pretvara se *kao građanin* u pripadnika *naroda* u svojoj tek sada i tako građanski oblikovanoj *naciji,* pri čemu nacionalnost, tj. pripadnost naciji nije *politička* kvalifikacija ili *politički program.* On postaje državljanin sa svim elementarnim i time demokratskim pravima i slobodama što su njemu kao takvome sada — *neotuđiva.* Ona su garantirana *ustavom* kao osnovnim ili općim zakonom države, pa je osnovni zadatak ove *demokratsko-pravne* države da taj ustav štiti i provodi u djelo svojim, njemu primjerenim i iz njega izvedenim *zakonima. Jednakost,* jedna od osnovnih deviza što ih je proklamirala francuska revolucija ("Sloboda, jednakost, bratstvo"), jeste jednakost svih građana-državljana *pred zakonom.* U tom smislu političko opredjeljenje i njemu primjereno organiziranje (u stranke koje brane njegove posebno-pojedinačne interese) unutar naroda-nacije-države neotuđivo je *pravo svakoga pojedinca kao građanina-državljanina,* jer to implicitno proizlazi iz samoga demokratskoga konstituiranja društva, u kojemu je on *subjekt* svog socijalno-političkog života. Jedino nezrelost ili zaostalost u *građanskoj* konstituciji društveno-političkog života neke zemlje (ili — što je najčešće slučaj — autoritarno-despotsko-diktatorska uzurpacija vlasti grupa ili pojedinaca) dovodi do *suspenzije* ovih elementarnih modernih demokratskih prava čovjeka i građanina (što je, usputno rečeno, još uvijek na djelu u našoj zemlji, koja još nema razvijenih građansko - demokratskih tradicija, i odatle sve naše nevolje).

Ovdje svakako valja istaknuti još jedan osnovni moment što dolazi do izražaja u novovjekovnoj teoriji prirodnog prava i društvenog ugovora, a jasno ga je formulirao upravo Rousseau kao bitni moment moderne demokracije, pa se to često zaboravlja ili ne razumije: Već u samoj razlici između *citoyena i bourgeoisa* sadržana je ujedno bitna razlika što je naglašava Rousseau u određenjima *volonte generale i volonte de tous,* tj. razlika između *opće volje i volje svih.* Demokracija kao državno - političko ustrojstvo i način vladanja nije i ne može biti rezultat te tzv. volje svih, što bi značilo nešto demokraciji upravo suprotno, tj. vladavinu gomile, mase, rulje (u tzv. populističkom pokretu, u kojem gomila izvikuje svoje predvodnike bez formalno-proceduralnih pravila kroz oficijelne i tajne izbore, pa se tako ustoličuju "vođe naroda", ali ne izabrani predstavnici određenih političkih interesa). Ta volja svih odnosi se na *politički neoblikovane* i interesno još neodređene pojedince s njihovim institucionalno još neartikuliranim, i stoga samo isključivim interesima, koji se kao takvi još ne mogu podići na nivo općosti u podudarnosti s istovrsnim interesima drugih. Tako izraženi *isključivo* pojedinačni interesi po svojoj se prirodi nikada ne bi mogli dovesti na razinu općih i zajedničkih interesa jer su — narodski rečeno — nužno poput rogova u vreći. To dakako ne znači i ne može značiti da time ne treba voditi računa o pojedinačno - posebnim interesima i manjini, kojoj kao takvoj moraju biti zagarantirana sva prava na posebnost, a to i proizlazi iz koncepta demokratski formirana društva.

Kada se već govori o tom problemu, vrijedno je uvidjeti, kako je klasična njemačka filozofija upravo ovo neposredno podizanje partikularnih interesa na nivo *principa* nazvala bitnim, tj. upravo — *radikalnim zlom,* jer je upravo u tome momentu uočila *korijen* svakog zla (po onome: ja pa ja, i

nitko drugi!), bilo to u društvenu ili individualnu životu čovjeka. Stoga pojam *opće volje* sačinjava jedan *novi kvalitet,* koji *ne* poništava pojedinačne i posebne interese i potrebe, nego ih diže na jedan *viši nivo,* na kojem oni bivaju zadovoljeni na općem i za svakoga značajnijem planu, budući da su time zadovoljeni bitni interesi sviju. A riječ i jeste o maksimalnom mogućem usklađivanju i političkom "pomirenju" svih posebnih interesa kako bi jedna politička zajednica (država) uopće mogla kao takva funkcionirati. No, kao što bi to rekao Marx, država i nije drugo doli "prividna zajednica", i od nje se i u demokratskom društvenu ustrojstvu ne može očekivati više! No pritom se u svakom slučaju *isključivost partikulariteta* napušta, jer je čovjek *kao* čovjek opće biće zajednice (ono Aristotelovo *zoon politikon*) i samo tako i zato jest čovjek, što ne ostaje i ne istrajava kao pojedinačno biće, nego je *biće roda.* Samo kao takav on je i kao posebno-pojedinačno biće — kao što bi to rekao Marx — *idealan totalitet* društvenosti i ljudskosti (odnosno "ensemble društvenih odnosa"). Utoliko svatko u političkim odnosima, koji se nužno tiču svih, nastupa i djeluje ne kao *bourgeois* nego kao *citoyen.* U suprotnom bi pojedinačan ili poseban interes bio *nadređen* općem interesu, a tada nikakva zajednica (osim despotske vladavine pojedinaca ili grupa na nasilan način) ne bi bila moguća. A to onda ne bi bila demokratska država, nego diktatura.

Time demokracija mora biti *institucionalno* ustrojena i kao takva *formalno, tj. ustavno-pravno,* dakle zakonski garantirana, pri čemu je *proceduralnost* izbora vlasti osnovni princip demokratičnosti.

Zato je u tom smislu Ernst Bloch, raspravljajući o problemima prirodnog prava i društvenog ugovora, s pravom istaknuo, kako će "svaki narod imati i dobiti onu vrstu i razinu socijalne revolucije, za koju je pripremljen na temelju postignutih i očuvanih ljudskih prava*."[Ernst Bloch, Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo, Beograd 1977., str. 65.]*

Međutim, premda ovdje ne možemo ulaziti u elaboriranje tog problema, valja ujedno imati u vidu i drugu stranu čitave ove stvari s obzirom na *sam pojam* prirodnog prava, kao i društvenog ugovora: Prirodno je pravo kroz historiju od davnih antičkih vremena (u staroj Grčkoj, npr.) bilo svagda samo humanistički mišljeni protustav postojećem *običajnosnom* pravu, s jedne strane, i konvencionalnim *pozitivnim* zakonima postojeće države, s druge strane. Utoliko je ono prije svega bilo i ostalo borbeno geslo protiv svih oblika postojećih pozitivnih *prava* vlastodržaca, tlačitelja, zavojevača, ratnih pobjednika, despota i terorista, koji su svoju uzurpiranu vlast željeli učvrstiti i *svojim* zakonima, kako bi lakše vladali i branili svoje stečene privilegije i interese. Kao idejno sredstvo borbe potlačenih naroda prirodno je pravo odigralo i još uvijek može odigrati svoju progresivnu i revolucionarnu ulogu. No, ono ne postoji i nije nikada postojalo u tom obliku, jer je *kao takvo* unutrašnje protivurječno. Ne postoji nešto takvo poput *"prirodnog prava",* jer je *pravo* historijsko-socijalno-ekonomska (klasna) kategorija i tvorevina, i samo kao takva ima ona svoje opravdanje. Stoga Bloch s pravom naglašava: "Nije održivo da je čovjek *od rođenja* slobodan i jednak. Nema nikakvih *urođenih* prava, ona su sva stečena ili se još moraju steći u borbi. Uspravni hod stvarao je tek zasadu za nešto što se mora izboriti: i noj ide uspravno, a ipak zabada glavu u pijesak." *[Isto, str. 178.]*

Ovaj Blochov kritički stav ima svoj izvor u klasičnoj njemačkoj filozofiji, a naročito u Hegela, za kojega je pojam *prirodnosti* poistovjećen s pojmom neposrednosti, danosti, sirovosti, neposredovanosti, pa kao takav, a u odnosu na duh i slobodu, poprima negativnu konotaciju.

KLASIČNA FILOZOFIJA I FRANCUSKA REVOLUCIJA

Drugo, riječ je ovdje o odnosu klasične njemačke filozofije spram francuske revolucije. Za postavljanje ovog problema mogli bismo se poslužiti jednom Marxovom ocjenom kojom se ta filozofija povijesno situira u određeni historijski kontekst, u kojem se ona pojavljuje svojim dubokim značenjem za ondašnju njemačku situaciju prve polovine prošlog stoljeća. Ta bi se Marxova ocjena — mutatis mutandis — mogla danas sasvim primijeniti na našu jugoslavensku situaciju, pa je i s te strane za nas interesantna. Ona glasi:

"Kao što su stari narodi doživljavali svoju prethistoriju u imaginaciji, u mitologiji, tako smo mi Nijemci doživljavali svoju kasniju historiju u mislima, *u filozofiji.* Mi smo *filozofski* suvremenici sadašnjice, a da nismo njezini povijesni suvremenici. Njemačka je filozofija *idealno produženje* njemačke historije... Ono što je kod naprednih naroda *praktičko* razilaženje s modernim državnim

stanjem, to je u Njemačkoj, gdje to stanje još ni ne postoji, najprije *kritičko* razilaženje s filozofijskim odrazom toga stanja. *Njemačka je filozofija prava i države jedina njemačka historija,* koja stoji *al pari* sa službenom modernom sadašnjicom."

Zatim slijedi još ovaj instruktivan stav:

"Stoga *praktička* politička partija u Njemačkoj s pravom zahtijeva *negaciju filozofije.* Međutim, ona vjeruje da ovu negaciju može izvršiti time, što filozofiji okreće leđa i okrenute glave mrmlja o njoj nekoliko srditih i banalnih fraza. Uslijed toga svoga ograničena horizonta ona ne ubraja filozofiju u krug njemačke zbilje, ili uobražava da je ona čak *ispod* njemačke prakse i ispod teorija koje joj služe. Vi zahtijevate da treba nadovezati na *zbiljske klice života,* ali zaboravljate da je zbiljska klica života njemačkog naroda bujala dosad *samo* u njegovoj lubanji. Jednom riječju: *Vi ne možete prevladati filozofiju, a da je ne realizirate...* Ona je u sadašnjoj borbi uočila *samo kritičku borbu filozofije s njemačkim svijetom,* a nije pomislila da i sama *dosadašnja filozofija* pripada ovom svijetu i da je njegova, iako idealna, *dopuna." [Karl Marx, Rani radovi, Zagreb 1953., str. 78-79.]*

Nešto poduži navod, ali nije zgorega navesti ga, jer on govori *o nama danas!* No, za našu temu pogađa on u samu srž stvari, jer samo stranicu dalje postavlja Marx pitanje: Može li Njemačka doći do prakse na *visini principa, tj. do revolucije,* pa konstatira da je do toga dospjela samo filozofija. Time je rečeno ujedno i ono bitno za naš problem: njemačka je filozofija — a tu se misli dakako na klasičnu njemačku filozofiju, kojoj su glavni predstavnici Kant, Fichte, Schelling i Hegel, — *jedina* ovdje na nivou principa, dakle na nivou onoga što je u realitetu *prakticirala* francuska revolucija, kojom su se svi oni oduševljavali. Na taj je način klasična njemačka filozofija dobila svoje povijesno određenje: ona je shvaćena kao *misao revolucije,* dakle kao *revolucionarna misao,* ili kao što to Marx na drugom mjestu kaže, ona je "njemačka teorija francuske revolucije".

Ta "teorija francuske revolucije" — a taj se stav u Marxa odnosi prije svega eksplicitno na Kantovu misao — u svom filozofijskom horizontu dolazi u Kanta do izražaja s njegovim tzv. "kopernikanskim obratom" u filozofiji. Njime ne samo da ulazi u prvi plan, nego u *samo središte* kako filozofiranja, tako i čitava svijeta — koji se ovdje tek rađa kao takav u punom značenju svog povijesnog pojma — stvaralački mišljeni *aktivitet subjekta,* dakle čovjeka *kao* čovjeka. Čovjek je ovdje kao bitno *slobodno biće* u Kantovoj i teorijskoj i praktičnoj filozofiji shvaćeno kao stvaralački subjekt i proizvoditelj svog svijeta i sebe sama u jednom te istom činu, što ga onda Hegel artikulira kao povijesno djelo u određenju *modernog pojma prakse,* što se ujedno odmah bitno kvalitativno razlikuje od starogrčkog, aristotelovskog, metafizičkog pojma — *praxisa.* Kant upravo u tragu pravog duha francuske revolucije i njezine filozofijske pripreme i artikulacije dospijeva do svog prevratničkog *pojma primata praktičkog uma.* Njime započinje radikalna misaona *destrukcija* tisućugodišnje *metafizičke* slike svijeta, koja i starta i završava se *primatom teorije,* odnosno *kontemplacije.* I treći bitni moment u Kantovoj misli korespondira s duhom nastupajuće revolucije i njezin je najprije nagovjesnik, a potom i suvremenik: to je njegovo bitno razlikovanje i radikalna suprotstavljenost, dakle unutrašnji raspon između onoga što *jest* i onoga što bi *trebalo da* bude, ili filozofijski iskazano, razlika između: *bitka i trebanja.*

Čitava dokantovska zapadnoeuropska filozofijska misao, kao i sam način života kojemu je ona primjerena, *ne poznaje* tog bitnog i životno presudnog *raspona* (a da se o ostalim duhovno-kulturnim krugovima i ne govori), jer je njime artikulirana sama srž modernog vremena zapadne Europe, što je sa sobom donosi građanski svijet u svom usponu, tj. u svom revolucionarnom razdoblju. Veličina i duboko *moderni smisao* toga stava sastoji se u tome, što se čovjek njime prestaje shvaćati kao puko prirodno, samoniklo ili na-rođeno biće, uklopljeno jednom zauvijek u svekoliki mehanizam prirode i svemira (kosmosa), nego mu je bit u tome da — Kant bi rekao: u svom vlastitu, njemu specifično primjerenom, upravo *moralnom* području — kao slobodno i stvaralačko, dakle *praktičko-povijesno* biće treba čovjekom *tek postati,* odnosno točnije rečeno, jer je posrijedi proces: *postajati* svojim vlastitim djelom i naporom, koji se ujedno odmah pokazuje kao *njegov najveći napor u životu.* Čovjek je tu sveden sada *na samoga sebe* kao bitnu instanciju svoga života, i ni na što drugo, da bi bio ili postao to što jest, a nije već unaprijed ili unatrag određen kao nešto što je već postalo. Uočavajući duboko značenje tog određenja kojim se zadire u sam duh novoga vremena Hegel je kasnije ono kantovsko "treba da" odredio kao *pojam čovjeka.* I to s pravom: Čovjek je, za razliku od svih ostalih bića, jedino biće koje ne može opstati na životu (a da se ne govori o svemu drugome njemu pripadnome) kao puki dio prirode ili u identitetu sa

svojom (socijalnom) prirodom. Jer, kao što će to kasnije formulirati Marx, u tragu ove misli, čovjek ima historiju ili on jest povijesno biće time i zato, što *mora proizvoditi svoj život,* tj. uvjete svog života i time i samoga sebe u njima. On je *utopijsko* biće ili biće okrenuto *budućnosti.* A to ne znači ništa drugo doli to, da on *jest* ono što *još nije,* a treba i može da bude, i to svojim vlastitim djelom.

Međutim, Kantova je filozofska misao ne samo implicitno teorija francuske revolucije, nego je on i eksplicitno bio njezin veliki poklonik, kao što se isto tako oduševljavao Rousseauovim revolucionarnim stavovima, što potvrđuju, pored ostaloga, i stavovi poput ovoga:

Govoreći, naime, o francuskoj revoluciji kao "jednom događaju našeg vremena koji dokazuje postojanje te moralne tendencije ljudskog roda" i o "revoluciji jednog duhovita naroda koja nam se u naše vrijeme odigrala pred našim očima", Kant kaže i ovo: "Jer jedna se takva pojava *ne zaboravlja* u ljudskoj historiji, budući da je ona otkrila obdarenost i moć ljudske prirode za bolje, kakvu nijedan političar ne bi mogao izmudrovati iz dosadašnjeg toka stvari, a koja *jedino sjedinjuje prirodu i slobodu* prema unutrašnjim principima prava u ljudskom rodu..." *[Immanuel Kant, Der Streit der Fakultaten, II., Heidelberg 1947., str. 132-138.]*

Naravno da nijedan političar ne bi mogao izmudrovati ništa što se tiče budućnosti, jer on svagda operira samo unutar postojećega, a revolucija *bitno prekoračuje* to postojeće i taj "dosadašnji tok stvari" za volju jednog novoga kvaliteta i smisla života, kao što je to učinila i francuska revolucija. Na tome je u svojim ranim spisima inzistirao upravo Kantov učenik i nastavljač Fichte, koji je postavio sebi u zadatak da teorijski, tj. filozofijski opravda i legitimira francusku revoluciju kao povijesni fenomen, provodeći time do kraja samu srž teorije prirodnog prava. Francuska je revolucija bila sa stanovišta tisućugodišnje ustajalosti i bitne nepromjenjivosti života, naravno, *"nečuveni fenomen"*, pa su se svi dobrostojeći konzervativci i reakcionari "zgražali" nad njom i vikali protiv nje, jer im je ona u temelju rušila njihovu samu po sebi "razumljivu" vladavinu i običajnosno prenošene privilegije od oca na sina, kroz stotine godina neupitnosti takvog stanja i poretka. Imajući u vidu samo svoje običajnosno pravo, ili upravo svoje samorazumljive privilegije, pitali su — "s kojim pravom" se ruše i ukidaju te privilegije i čitav dosadašnji svijet s njima!? Revolucija im je na djelu odgovarala: S pravom i na osnovi novog poretka i po načelu slobode, jednakosti i bratstva, što sad ulazi u same temelje iz osnove novog društvena uređenja. A ono zaista bitno što je Fichte filozofski uvidio u povijesnom obratu prvog ranga što se događa s francuskom revolucijom, i što je njega i kao čovjeka i kao filozofa najdublje inspiriralo, moglo bi se sažeti u jednu jedinu njegovu izreku, koja bi se mogla staviti kao *motto* čitavoj njegovoj filozofskoj koncepciji. Ona glasi: "Sloboda otvara i određuje budućnost." Jer, Fichte je u francuskoj revoluciji s pravom uočio otvaranje mogućnosti slobode čovjeka *kao* čovjeka, što će kasnije na tim osnovama dalje razraditi i produbiti Hegel, podignuvši čitavu tu problematiku na nivo povijesnog razmatranja.

Sadržajno gledano, Fichte i u svojim ranim spisima i u glavnim svojim eminentno filozofskim djelima, konsekventno inzistira na tezi o *revolucionarnom* karakteru novovjekovnog prirodnog prava, povlačeći sve bitne konsekvencije iz osnovnih stavova Rousseauove teorije prirodnog prava, koji su u tom smislu već toliko jasno formulirani, da ih je događanje revolucije bez preinake moglo odmah preuzeti kao svoju vlastitu idejnu osnovu u *Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina.* Time se i sama Fichteova misao pokazuje kao skroz naskroz revolucionarna misao *par excellence,* i to toliko konsekventno, da po svojoj biti daleko nadmašuje i sam građanski horizont i mišljenja i opstanka, što su osjetili i njegovi suvremenici, koji su ga sa svoga građanski usidrena stajališta zbog toga onemogućavali i maltretirali do njegove rane smrti. U tom smislu, a i svojom postojanošću, nepokolebljivošću i hrabrošću, kao i osobnim poštenjem i u životu i u svojoj filozofiji, ostaje Fichte nesumnjivo najsvjetlija osobnost ne samo u okviru misaonih napora klasične njemačke filozofije, nego i s obzirom na progresivno-demokratske i humanističke tendencije onoga vremena uopće! Neki ga čak smatraju prvim proleterskim filoziofom, jer je to potvrđivao i svojim vlastitim životom.

Ono što je kasnije Hegel uporno zastupao i produbljeno razradio u filozofijski sistem, a što znači istinsku povijesno-duhovnu prekretnicu novog vremena — naime, shvaćanje *svjetsko-povijesnog značenja* francuske revolucije i njezine epohalnosti u historiji čovječanstva — to je bila primarno Fichteova teza, što ju je on istaknuo i neumorno branio, jer je dubokom slutnjom čovjeka i slobodarskom mišlju filozofa u toj revoluciji spoznao *princip* novog svijeta i načina opstanka, za što je vrijedno založiti se čitavim svojim bićem, kao što je on to i činio, pa je u tome njegova ljudska i

filozofska veličina. No, dok je Kant — kao što je vidljivo i iz njegovih citiranih stavova o francuskoj revoluciji — značenje, smisao i dalekosežnost te revolucije smjestio u horizont *etičko-moralne* problematike, pa ju je tretirao kao *isključivo* moralni fenomen (pri čemu ipak moramo imati u vidu da je za njega ovo "moralno" zapravo identično s onim "ljudskim", premda to nije istovjetno, i to je Kantova misaona granica), Fichte je ovdje mnogo temeljitiji i dosljedniji. On svojim spisima nadilazi ne samo sferu moralnoga, nego i sferu političkoga, tako da njegova radikalna misao smjera ne samo na osvajanje moralne i političke slobode, nego na *slobodu čovjeka kao takvoga.* Političke su slobode, međutim, za Fichtea nezaobilazna pretpostavka za osvajanje svih drugih sloboda i prava čovjeka i građanina, i tu Fichte ostaje osvjedočeni revolucionarni građanski demokrat. Utoliko je za Fichteovu misao bilo i ostalo osnovno filozofijsko načelo o najunutrašnjijoj povezanosti revolucije i slobode, što se sjedinjuju u općem filozofijskom stavu onoga "moći biti i bitno drugačije, nego što već jest."Jer, gledano i historijski i povijesno, i sam svijet počinje ovim "biti drugačije", inače ga ne bi ni bilo, nego bi ostalo i trajalo samo životinjsko carstvo! Za Fichtea pak ta povezanost seže sve do u sam karakter spoznaje: zabludu kvalificira Fichte ne samo kao *spoznajnu grešku* ili *obični misaoni promašaj,* nego ujedno i kao *moralni* (praktičko-djelatni) *habitus* subjekta spoznaje, ili kao što bi on sam rekao: "Razlog te njihove nemoći (misli se na dogmatičare ili metafizičare, op. M.K.) ne leži u nekoj njihovoj posebnoj *slabosti mišljenja,* nego u nekoj slabosti njihova cijeloga *karaktera." [J.G. Fichte, Drugi uvod u nauku o znanosti, u: "Odabrane filozofske rasprave", Zagreb 1956., str. 247.]* Riječ je naime, o tome, da kako čovjek jest i kako živi, tako i misli, inače je *homo duplex* ili lažac svoga života. Još je pregnantnije taj stav izrazio Fichte ovakvom formulacijom koja je postala čuvena time, što najdublje raskrinkava one koji žele u životu glumiti tzv. "čiste teoretičare", što ne žele imati "nikakve veze s praksom", bez obaveze na bilo što oko sebe (osim, dakako, svoje uspješne karijere!): "Svatko odabire takvu filozofiju, kakav je on čovjek!"

No, u filozofijskom horizontu dolazi Fichteova revolucionarnost do izražaja u nekoliko bitnih njegovih stavova, koji ovdje mogu biti samo taksativno naznačeni: 1. izrazito *praktički karakter* njegove filozofije, 2. odatle odmah bitna razlika između *razuma i uma,* po kojoj je razum organ teorijsko-znanstvene spoznaje, a um je pak stvaralačko-slobodarskoga, emancipatorskoga karaktera, 3. *identitet subjekta i objekta,* kao osnova istinski spekulativno-povijesne misli, 4. minuciozno elaboriranje razlike između *svijesti i samosvijesti,* u kojoj samosvijest biva poistovjećena sa *samodjelatnošću* ili *slobodom,* kojom se čovjek razlikuje od životinje i svih ostalih bića, i napokon 5. razlika između pojma *odnosa* (odnose se na svoj način i životinje) i *produkcije odnosa* (čovjek proizvodi i stvara svoj odnos spram svega što jest, a time stvara i samoga sebe), itd.

Time već dolazimo do Hegelove filozofije, koja čitavu tu — francuskom revolucijom duboko inspiriranu — misao podiže na viši, upravo dijalektičko-povijesni nivo. S obzirom na Hegelov odnos spram francuske revolucije valja ovdje odmah ukazati na njegovo mladenačko i kasnije oduševljavanje njome, a ujedno na njegovu oštru kritiku jakobinske diktature, za vrijeme koje su, kao što to Hegel kaže u svojoj *Filozofiji prava,* "glave padale poput odsječenih glavica kelja". Međutim, Hegel je čitava svog života, poput Fichtea, ostao dosljedan svojoj ocjeni o *svjetsko-povijesnom* značenju i epohalnosti prevrata francuske revolucije, a njegovi osnovni filozofski stavovi posve su prožeti duhom tog velikog povijesna događaja. Za to je dovoljno navesti samo ovaj poznati Hegelov stav, ujedno autobiografskoga karaktera, što se obično u literaturi o Hegelu najčešće prešućuje:

"Otkako je Sunce na nebeskom svodu i otkako planete kruže oko njega, nije se vidjelo da se čovjek postavlja na glavu, tj. na misao i da zbilju izgrađuje prema njoj. Anaksagora je prvi rekao da *nous* (um) upravlja svijetom. Ali tek je sada čovjek došao do spoznaje da misao *treba da* upravlja duhovnom zbiljom. Prema tome, bio je to divan izlazak Sunca. Svi su misaoni ljudi sudjelovali u slavljenju te epohe. Uzvišen je zanos vladao u ono vrijeme, entuzijazam duha prostrujao je svijetom, kao da je tek sada došlo do zbiljskog pomirenja božanskoga sa svijetom." *[G.W.F. Hegel, Filozofija povijesti, Zagreb 1966., str. 457.]*

Hegel sad — kao istinski povijesni *mislilac,* tj. mislilac nerazlučiva *jedinstva teorije i prakse* (etički rečeno: bitka i trebanja), — dovodi u tom duhu čitavu tu poziciju do posljednjih konsekvencija. Podižući Kantov i Fichteov pojam *moraliteta* na nivo njegova punog povijesna smisla, time što njime želi okarakterizirati *najdublji prevrat* što se dogodio s francuskom revolucijom u moderno

doba, on ga shvaća simbolom duha modernog vremena, tj. upravo građanskog svijeta u njegovu revolucionarnom usponu. U tom smislu govori Hegel o *beskonačnoj vrijednosti subjektiviteta* (to je onaj Kantov "moralni subjekt"), kao i o *pravu subjektivne volje i slobode,* a onda i o *pravu subjekta na svoje zadovoljenje.* Time se na najdublji način spekulativno-filozofijski artikulira sama srž *moderne građanske demokracije,* ali i mnogo više od toga, pod geslom koje se odvija ili se ima odvijati odsada život modernog doba unatrag posljednjih dviju stotina godina: "Koliko dužnosti, toliko i prava, i obratno!". Sam Hegel vidi u tim momentima bitnu, upravo epohalnu razliku između "starog svijeta i modernog vremena", jer čovjek time *kao čovjek* dolazi u središte svekolika događanja kao proizvoditelj i stvaratelj sebe i svijeta u istom činu. To hegelovsko *pravo posebnosti subjekta* kao direktni odjek i izraz idejne osnove francuske revolucije, kao i pravo polaganja važnosti na njegovu *unutrašnjost* (Kantov pojam moraliteta!), koja se tu pojavljuje kao sam izvor i podrijetlo *slobode,* ističe Hegel kao samu srž duha modernog vremena Europe, kojoj svoj slobodarski pečat daje upravo francuska revolucija i sve ono progresivno što ona sa sobom unosi u život novog vremena.

To, da je čovjek *kao* čovjek slobodan, da je sloboda sama čovjekova *bit,* za Hegela je produkt novog vremena, i to toliko duboko, da je "sloboda *pravo,* ne neki pozitivni, silom, nuždom itd. iznuđeni privilegij, nego pravo po sebi i za sebe — *pojam identičan sa životom."* Kada to kaže, onda Hegel misli prije svega na život europskog čovjeka otvoren francuskom revolucijom. Zato on u najboljoj tradiciji novovjekovne teorije prirodnog prava i slobodarske europske misli s usponom građanstva, a posebice svojih prethodnika i učitelja Kanta i Fichtea, kao i prijatelja Schellinga, s kojim je kao student zajedno s Holderlinom u Tiibingenu sadio drvo u čast francuske revolucije, dolazi do svog stava u *Filozofiji prava* koji pregnantno izražava vrhunac povijesne misli građanstva u njegovu revolucionarnom nastupanju, a koji glasi:

"Pripada obrazovanju, *mišljenju* kao svijesti pojedinca u obliku općosti, da se ja shvaćam kao *opća* osoba, obliku u kojem su *svi* identični. *Čovjek važi tako, jer je čovjek,* ne zato što je on Židov, katolik, protestant, Nijemac, Italijan itd. Ta svijest, za koju je *misao* vrijedna, od beskonačne je važnosti..." *[G. W.F. Hegel, Grundlinien der Philosophie des Rechts, Suhrkamp Veri. Frankfurt/Main 1970., § 209, str. 360-361.]*

Na osnovi do sada prikazanog o odnosu francuske revolucije i filozofije, mogli bismo taj dio s pravom zaključiti autobiografskim Hegelovim stavom koji glasi: "Reklo se (ovdje Hegel skromno misli na sebe sama, op. M.K.) da je francuska revolucija proizišla iz filozofije... Ne smije se dakle poricati da je revolucija svoj prvi poticaj dobila od filozofije." *[G.W.F. Hegel, Filozofija povijesti, Zagreb, 1951., str. 398 - 399.]*

FILOZOFIJA KAO IDEJNA OSNOVA REVOLUCIJE

Treće, imamo tezu koja se neposredno nadovezuje na ovaj Hegelov stav, kako svakoj revoluciji *u osnovi* leži neka filozofija. Potkrepljenje ove teze nalazi se u svemu dosada rečenome, pa bismo sada mogli tome dodati još nekoliko natuknica toj tezi u prilog: Pod filozofijom se ovdje misli ne neki zaokruženi i gotovi filozofijski sistem ovog ili onog filozofa, nego upravo ono što se na primjer zbiva s teorijom prirodnog prava i društvenog ugovora kao misaonom prethodnicom francuske revolucije. Ovdje je riječ o *idejnom konceptu* koji je svagda nezaobilazni *konstitutivni moment* svakog prevrata ili svake *bitne promjene* (a ovo valja baš naročito naglasiti, jer bitna promjena kao takva nosi i treba da nosi sa sobom jedan *novi kvalitet i smisao* života), što zadire u same osnove postojećeg poretka. S druge pak strane riječ je o *samoosvješćivanju* tog čina prevrata, bez kojega se on kreće ili po površini vlastita zadatka, ili je pak kretanje iz praznoga u prazno, odnosno u nešto posve maglovito, bez pravog odgovora što se njime zapravo želi postići, a to onda znači samo nastavljanje djelovanja u kolotečini starog načina života, ili još nečega mnogo gorega. Time onda do revolucije nije ni došlo, nego se taj prevrat pojavljuje kao puki politički udar ili puč u smislu one: Sjaši Murta, da uzjaši Kurta! Legitimiranje revolucije događa se stoga uvijek ujedno ili prije svega idejno-filozofijskim artikuliranjem *bitne tendencije i zadatka,* što ga revolucija ima ili želi postići i djelatno realizirati u zbilji. Ako su naime u njoj posrijedi istinski poticaji na djelu za ono bolje i progresivnije od već postojećega stanja koje je bitno dotrajalo, dakle težnja za njegovim preobražajem u jedan iz temelja ljudskiji oblik i način opstanka od dosadašnjega. U tom dakle

smislu nema revolucije koja ujedno ili čak prije svega ne bi bila *revolucija u duhu ili duhovna revolucija,* koja dakle ne bi otvarala nove duhovne horizonte i perspektive za čovjekov život. Taj dakle smisao leži u stavu o filozofiji kao općoj (idejnoj) osnovi svake revolucije *kao* revolucije. Podizanje života na duhovno viši nivo u svim oblicima njegova kulturnog manifestiranja pokazuje se kao bitni zadatak i *conditio sine qua non* revolucije kao takve, ako ona uopće želi zaslužiti to ime. Inače je na djelu obmana ili samoobmana, dakle manipulacija samim bitnim smislom tog života, jer je tada ono bitno smisleno pretvoreno u puko vegetiranje od danas do sutra ispod nivoa minimuma ljudskog dostojanstva.

FILOZOFIJA KAO REVOLUCIONARNO MIŠLJENJE

Četvrto. Ako pak svakoj revoluciji u temelju leži neka filozofija, da bi ona zasluživala to ime, onda se samo po sebi nameće posve konsekventan produžetak kao zaključak te misli, kako je onda i sama filozofija, da bi zasluživala to ime — a naročito u ovim svojim modernim oblicima poslije francuske revolucije, — isto tako nužno — *revolucionarno mišljenje* u svojoj biti! Ako je naime okrenuta k svijetu, onda ona valjda želi nešto svoje (filozofijsko, dakako) i unijeti u taj svijet. Recimo to drugačije: Ona je naime ili *kritičko,* ili slobodno mišljenje, ili nije filozofija, ni relevantno mišljenje. Hegel je dobro uočio i istaknuo taj bitni moment, kad je naglasio da je pojam "slobodnog mišljenja" puka *tautologija,* jer "neslobodno mišljenje" nije mišljenje! Istinsko mišljenje ili istinska filozofija — što su također *tautologijska* određenja — bilo bi dakle *eo ipso* revolucionarno-kritičko mišljenje ili filozofija, što u pitanje stavlja *totalitet* čovjekova opstanka i pita za *smisao* njegova života. A time dakako pita ujedno i za svoj vlastiti smisao, zadatak, domašaj i potrebu. Ta je bitna upitnost nezaobilazna pretpostavka ne samo mišljenja *kao* mišljenja, filozofije *kao* filozofije, nego i života *dostojna čovjeka.* Velika je misao klasične filozofije da je čovjek ili *samosvjesno* biće, ili još *nije* čovjek, pa to tek *treba da* postane.

OZBILJENJE (REALIZACIJA) FILOZOFIJE

Peto. Time odmah dolazimo do Marxova zahtjeva za *ozbiljenjem* (realiziranjem) filozofije. Ta poznata Marxova teza — toliko često neshvaćana i krivo interpretirana, katkad naravno i zlonamjerno, ali u tome kratkoga daha — kritički primarno usmjerena spram Hegela i njegove filozofije, ima samo taj bitni smisao da se umnost ili smislenost čovjekova života mora tražiti *ne samo* u filozofiji *odvojenoj* od svijeta i tog istog života, u obliku puke "duhovne kompenzacije" života, nego u samom tom čovjekovu *svijetu i životu* u njegovoj punoj realnosti. Sam život treba da se digne na nivo filozofičnosti kao umnosti, duhovnosti i smislenosti, a nije dovoljno samo lijepo filozofirati o njemu, a ostavljati ga u očitoj bezumnosti i besmislenosti na svim njegovim stranama. Ozbiljenje filozofije pledira dakle — slikovito rečeno — na "unošenje filozofije u život", na njegovo osmišljavanje, na isti način kao što se pledira za podizanje života na nivo *umjetnosti.* Bez namjere da se to poistovjećuje, ali već se i u Bibliji pledira za tim osmišljavanjem života, kako se ne bi poput životinje zastalo samo u "gruboj materijalnosti" života, gdje stoji i poznata postavka: "Ne živi se samo od hljeba, nego i od riječi Božje!". Iskazano poput opomene za svakidašnji život čovjekov, to je svojevrstan poziv na osmišljavanje njegova života, dakako, pomoću duha, kako bi se izdiglo iznad "gorke svakidašnjice ove doline suza". Ozbiljenje filozofije ima u Marxa smisao poziva na borbu za takav poredak stvari i života, u kojemu bi se i realno, a ne samo filozofijski živjelo svoj vlastiti ljudski život. Inače je na djelu čisti besmisao, koji je čovjeku bitno nepodnošljiv, iz dana u dan kao nemoć ljudskoga. Ako se dakle takav život ne mijenja, ne preobražava, ne revolucionira u bitnome, preostaje samo tavorenje ili vegetiranje u zatvorenu krugu neslobode, nepravde, neprava, ugnjetavanja, potlačivanja i despotizma za volju dobrog života šačice samozvanih uzurpatora vlasti i tuđega života.

MOGUĆNOST ILI PODRIJETLO FILOZOFIJE

Šesto. Klasična je njemačka filozofija svojim spekulativnim "dubljenjem" do samog dna ili bezdana povijesnosti čovjekova opstanka otvorila ujedno i pitanje određenja *pojma, biti,*

mogućnosti revolucije kao takve. To je također pitanje o njezinu smislu i pravom podrijetlu. A francuska je revolucija svojom konsekventnošću i bitnim domašajima na svoj način omogućila i samo to pitanje: ona je bila paradigma temeljitog prevrata čitava jednog svijeta, i mogući model mišljenja rođen iz njega sadržavao je u sebi poticaj na razmišljanje o pitanju same mogućnosti revolucije *kao* revolucije. Time se u naknadnoj refleksiji o tome dospjelo i do pitanja o "rodnome mjestu", to jest o *pravom vremenu* čovjekova postajanja čovjekom, tj. do njegova historijskog određenja. Čovjekova *samosvijest,* izrasla zajedno s njegovim revolucionarnim činom, pokazuje se kao bitno *povijesna.* Ona je rezultat uviđanja da vlastiti život počinje od svog djela, i da se i može i mora početi sve iznova, ako se taj život želi "držati u svojim vlastitim rukama". U tom se dakle revolucionarnom činu rađa misao o povijesnom čovjekovu podrijetlu i postanku. Pitanje sad može glasiti: U čemu leži ili koja je prava antropologijska priroda čovjeka, pa se odmah nastavlja pitanjem: za razliku od životinje? Odgovor tada može glasiti: Dok je *evolucija* kao prirodni proces razvoja primjerena životinjskim vrstama (ili i biljkama), za čovjeka *kao* čovjeka to više ne važi. On je prestao živjeti u *identitetu* sa prirodom, on nije puko prirodno biće, za njega važe i njegovi vlastiti — društveni i ljudski — zakoni, jer — i tu leži ta bitna spoznaja koja otvara novu dimenziju njegova života i samosvijesti — on je jedino biće koje, da bi opstalo, *mora proizvoditi uvjete* svoga života. Ti uvjeti nigdje unaprijed ne postoje kao za životinju i njezinu prirodnu danost s kojom je ona bitno identična. Ona *jest* ta priroda, a čovjekova je priroda, kao što su to formulirali klasični filozofi: *druga priroda* (društvo, historija, kultura, tradicija, duh).

A to je ključna i bitna (sad se doista može kazati: revolucionarna!) *točka obrata:* proizvoditi uvjete svoga života, znači proizvesti svoj vlastiti specifični oblik razvitka (taj pojam "razvitka" nije više tu primjeren u smislu *evolutivnosti)*, tj. svoju ljudsku "evoluciju". Tu se pak za čovjeka evolucija *kao* takva radikalno *prekida,* ona se naime *svjesno-djelatno* obnavlja i ponavlja, ona se time pretvara u slobodni čin, u vlastito djelo koje omogućuje drugačiji oblik i način življenja nego što je to prirodni (biljni i životinjski), to jest *specifičnu egzistenciju* koja počinje od same sebe. Evolucija se tako pretvara u — *re-evoluciju,* a čovjek postaje bitno *re-evolutivno biće.* Reevolutivno je biće takvo biće, koje nužno za svoj opstanak, za svoj vlastiti život, *neprekidno mijenja* svoju prirodnu okolinu i time sebe sama, a ta je promjena re-evolutivni, dakle *revolucionarni čin,* što dalje znači dosljedno tome da je čovjek po *svojoj biti* revolucionarno biće! Čovjek dakle stalno iznova postaje to što jest pomoću revolucije kako svog materijalnog, tako i društvena i duhovna života. Ta neprekidna bitna i uvijek nova promjena ne zbiva se samo zato da bi on *preživio,* nego i da bi živio kao *ljudsko* biće. Njegove potrebe nisu više životinjske potrebe pukog preživljavanja, nego — kao što bi to rekao Hegel — to postaju *apstraktne* potrebe. Ovo "apstraktno" odnosi se na mogućnost apstrahiranja od jednih potreba za volju drugih, recimo: duhovnih, koje mogu imati prednost pred materijalnim. Ali, i čitav suvremeni život sam po sebi postaje sve apstraktnijim kao eminentno duhovna veza među ljudima.

Kao to re-evolutivno, dakle revolucionarno biće, čovjek je bitno stvaralačko biće, ili praktičko-proizvodno-prevratno-revolucionarno biće, koje svoj život načelno ima kao svoje vlastito djelo. Revolucija je tako *sama srž* modernog suvremena života čovjekova. Historija kao *njegov proces* postajanja njegovo je vlastito djelo i njegova sudbina. On *jeste* historija kao neprekidna povijesno-revolucionarna promjena.

Francuska je revolucija svojim epohalnim prevratom u samom temelju života i svim svojim bitnim sadržajima, smislom i domašajima postala naša neizbježna paradigma *unaprijed i unatrag,* jer nam je pokazala, pored svega ostaloga, jednu bitnu stvar kao memento: Da naime — ako želimo živjeti ljudski dostojan život — taj život moramo uzeti u svoje vlastite ruke, ili glavu, kako bi rekao Hegel. Ona se tako za nas nužno pojavljuje poput "ekstrakta" europskog duha i života, a njezina deviza slobode, jednakosti i bratstva postavlja se pred nas kao stalno obnavljani zadatak i istinski utopijski smisao cjelokupnog našeg života. A što se naše zemlje tiče u ovom trenutku našeg historijskoga trajanja, bilo bi dobro da nam ona postane naša neposredna — *budućnost.*

FRANCUSKA REVOLUCIJA I FILOZOFIJA — Objavljeno u: *Gledišta* 7-9, Beograd 1989., str. 6-21.

AKTUALNOST HEGELOVA POJMA OBIČAJNOSTI

Osnovni smisao ovog *[Vidi o tome također: Milan Kangrga, Etika ili revolucija i Praksa-vrijeme-svijet, u: "Odabrana djela", Naprijed, Zagreb 1989., kao i Hegel-Marx, Naprijed, Zagreb 1988., gdje se raspravlja o tom problemu.],* posebnog i proširena tematiziranja i problematiziranja Hegelova pojma običajnosti *(Sittlichkeit)* leži u njegovoj *aktualnosti* u suvremenim tokovima života zapadnih društava uopće, a u našoj jugoslavenskoj, dokraja kriznoj situaciji danas dobiva naročito značenje i specifičan smisao. No, pravi motiv za to leži u nastojanju da se pojasne i naglase oni ključni momenti hegelovskog pojma običajnosti koji ga čine epohalnim za novo doba (za građanski svijet), na čijem se misaonu tragu i "pravom početku" ta njegova bitna filozofijska artikulacija — doduše s priličnom mukom — i rađa, sve od Kantova pojma primata praktičkog uma, preko Fichtea i Schellinga, do Hegela i Marxa. S druge se strane ti momenti i njihovo duboko promišljeno i domišljeno značenje ili jednostavno "ne vide" (ne shvaćaju), ili se pak iz raznih razloga svjesno ili nesvjesno zaobilaze kao tobože nebitni, ili čak — nepostojeći! Naime, kao što će se vidjeti, onaj po Hegelu naglašavani *moment subjektiviteta* koji je u običajnosti djelatan, konstitutivan i nezaobilazan u *liku moraliteta,* nameće se svojim najdubljim smislom gotovo kao paradigma *moderniteta* i kao sama bit građanskog duha u novom vremenu Europe, a za naše bi aktualno stanje mogao poslužiti ni manje ni više nego kao *idejni putokaz* u pravcu bitnog pomaka u sutrašnjicu kao našu vlastitu, u kojoj bi čovjek kao samodjelatno-stvaralačko (radno) biće imao konačno doći u prvi plan.

Hegelov *pojam običajnosti* nameće se na razmatranje u aspektu triju međusobno unutrašnje povezanih *historijskih* momenata (što se kasnije na specifičan način reflektiraju i u samoj srži Marxove demokratski i humanistički utemeljene filozofije):

1. kao određenje stare samonikle (antičke) *običajnosne zajednice,*
2. u pogledu nužnosti njezina *povijesnog prevladavanja* (pomoću kantovski, a onda i hegelovski pojmljena moraliteta) i
3. kao odatle proizišao *moderni* (historijski gledano: primarno građanski, a zatim univerzalno-povijesni) *pojam prakse,* koji se javlja, potvrđuje i odjelovljuje u liku slobode, samodjelatnosti, stvaralaštva, revolucionarne egzistencije i produktivnog vremenovanja.

SAMONIKLA OBIČAJNOSNA ZAJEDNICA

Ovdje prije svega valja — s obzirom na sam pojam običajnosti — ukazati na njegovu etimologiju, tj. na njegovo smisleno i historijsko podrijetlo u pojmu *običaja* (njem. Sitte), jer je to značajno za razumijevanje Hegelova situiranja svog vlastita određenja običajnosti u historijski kontekst, kako bi upravo time dospio do bitne, upravo epohalne razlike tog određenja spram stare običajnosne zajednice, što do svoga klasičnog oblikovanja i duhovna izražaja dolazi u starogrčkom (prije svega atenskom) *polisu.* Ono, naime, što je za ovu vezu: *običaj* (Sitte) — *običajnost* (Sittlichkeit) u Hegelovu postavljanju problema značenjski presudno, leži u tome što se pojam običaja pojavljuje sinonimno s pojmom *navike,* a onda — što je za samu stvar još bitnije — s pojmom *druge prirode.*

Što se *navike* tiče, najopćenitije rečeno, ona izražava *prvo navikavanje* čovjeka-pojedinca na zajednički život s drugima, on tu postaje bićem određene zajednice. Hegel (a kasnije i Marx) naziva je *samoniklo* (njem. naturwüchsig), ili doslovno: prirodno izraslom zajednicom. *[Govoreći o "azijskom obliku vlasništva" Marx kaže: "Prirodno nastala plemenska zajednica, ili ako hoćete, čopor (zajedništvo krvi, jezika, običaja itd.), prva je pretpostavka prisvajanja objektivnih uvjeta njihova života i životne djelatnosti...", pa onda naglašava ono bitno za samo oblikovanje te i takve zajednice: "Zbiljsko prisvajanje procesom rada zbiva se pod pretpostavkama koje same nisu proizvod rada, nego se pokazuju kao njegove prirodne ili božanske pretpostavke" — K. Marx, Temelji slobode, Zagreb 1974., str. 18.]*

Što se pak *druge prirode* tiče, ona u klasičnoj njemačkoj filozofiji već s Kantom postaje ne samo jedna od "velikih tema" te misli, nego i ona opća osnova, ili: historijsko-civilizacijsko-kulturno-duhovni horizont, u kojem je tek ili uopće već moguće govoriti o *čovjeku* (koji tim određenjem naime "napušta" prirodu ili tzv. "prirodno carstvo", a Hegel bi dodao i — raj, kao "vrt u kojemu

mogu živjeti samo životinje"). *[Određujući antički oblik vlasništva Marx piše sljedeće: "Drugi oblik vlasništva (a on je kao i prvi proizveo bitne modifikacije, lokalne, historijske, itd.), kao i proizvod pokretljiva, historijskog života, sudbina i modifikacija prvobitnih plemena, pretpostavlja također zajednicu kao prvu pretpostavku, ali ne kao u prvom slučaju kao supstanciju kojoj su individue samo akcidencije, ili kojoj su one samo prirodni sastavni dijelovi; (on ne pretpostavlja kao bazu selo, nego grad...)" — Ibid. str. 186.; Za problematiku grada, u kojem filozofija ima svoje "pravo mjesto" i podrijetlo za razvitak (već iz Sokratova stava o tome u Platonovu Fedru, gdje on kaže kako od prirode i u prirodi nema što naučiti, nego to može samo u komunikaciji s ljudima u gradu), vidi: Joachim Ritter, Die grojie Stadt, u: "Metaphysik und Politik", Suhrkamp Veri., Frankfurt/Main 1969., str. 341-355.; Vidi o tome također opširno u: Lewis Mumford, Grad u historiji, Naprijed, Zagreb 1988. (2. izd.).]*

Običaj kao navika i ta druga priroda za Hegela je *filozofijski* relevantan problem (i on to sam eksplicitno ističe) time što je za razliku od Aristotela *[Vidi za taj problem još: Manfred Riedel, Sistem und Geschichte, Suhrkamp Ver., Frankfurt/Main 1973., str. 99 i d.]* u njoj i njome *već uspostavljeno i proizvedeno* ono prvo rudimentarno tlo ili ona opća pretpostavka, na kojoj je tek moguć "put" ili proces čovjekova *oslobađanja* (ili slobode koja je po Hegelu mišljena kao sama čovjekova *bit),* i jer se tu već nalazimo na onom objektivnom *pozorištu duha* (kao onoga općega).

Utoliko ta druga priroda — i to kao tzv. "vanjska" i kao "unutrašnja" priroda ili čovjek sam — očovječena priroda — otvoreni je horizont za postajanje čovjeka čovjekom, tj. za njegovo potvrdenje kao historijsko-povijesnog, djelatno-samodjelatnog, dakle samosvjesno - duhovnog bića. To je proces, u kojem je čovjekovo "objektiviranje" istodobno i njegovo "subjektiviranje", jer komuniciranje s drugima ujedno je komuniciranje sa samim sobom (samoosvješćivanje) ili proces individuacije, i obratno, što je upravo proces postajanja svijeta kao svjesnog ili duhovnog horizonta, pri čemu (samo)svjes*nost svijeta* nije ništa drugo doli *svjetovnost* (samo)*svijesti* ili čovjekove unutrašnjosti. A to se postiže tek ili prije svega na pretpostavci običaja, navike, tradicije ili te druge prirode kao ujedno već uspostavljenog čovjekova svijeta (historije). *[Vidi opširnije u: Milan Kangrga, Etika ili revolucija, Ibid.]*

Time se za Hegela u pojmu prvobitne samonikle običajnosti, tj. te samonikle zajednice kao ono bitno izboruje već onaj za njega toliko važan *lik objektiviteta,* u kojem on tek vidi mogućnost prave duhovnosti, i obratno: duhovnost je moguća samo na tom već objektivno-objektiviranu tlu *općega* kao onoga realno uspostavljena— *"trećega".* Taj je objektivitet podignut na nivo *principa* ili *norme,* dakle već: *realne* ili *postojeće* (realizirane) *općosti* što se nameće kao *conditio sine qua non* bilo kakvog oblika *zajedništva* ili *društvenosti* (pa tek onda i ljudskosti) kao čovjekove *izvorne biti.* To je onaj lik objektiviteta, u kojem ili na osnovi kojega onda Aristotel može sa stanovišta svojeg atenskog *polisa* odrediti čovjeka kao *zoon politikon.*

No, duh ove običajnosne zajednice (plemensko-rodovskog tipa) pojavljuje se samo u liku *formalne ili apstraktne općosti,* za koju ono pojedinačno, individualno, posebno i njegova vlastitost važi samo kao nešto po sebi *nebitno* i za sebe *ništavno,* odnosno kao takvo (historijski) još *nepostojeće.*

Hegel je ispisao mnogo stranica svog djela (od ranih spisa i *Fenomenologije duha* do *Filozofije prava* i *Filozofije historije,* kao i *Historije filozofije),* kako bi pored ovog historijskog "pozitivizma" u liku običajnosti ukazao i na njezinu ograničenost, *[Ukazujući na tu ograničenost Marx je o tome pisao: "Što se dublje vraćamo u historijsku prošlost, to više se individuum — pa dakle i proizvodni individuum — pojavljuje kao nesamostalan, kao pripadnik veće cjeline: prvo još na sasvim prirodan način u porodici i u porodici proširenoj u pleme; kasnije u zajednici proizišloj iz suprotnosti i stapanja plemena, u njezinim različitim oblicima. Tek u 18. stoljeću, u 'građanskom društvu', istupaju različiti oblici društvene veze prema pojedincu kao puko sredstvo za njegove privatne svrhe, kao vanjska nužnost.*

— Ali epoha koja rađa ovo stanovište osamostaljena pojedinca, upravo je epoha najrazvijenijih društvenih (i s ovog stanovišta općih) odnosa. Čovjek je u najdoslovnijem smislu riječi zoon politikon, ne samo društvena životinja, nego životinja koja se samo u društvu može osamiti."

— Ibid. str. 8, kurziv naš.]

Jer, kao što kaže Hegel, čovjek tek u izuzetku (iz apstraktnoga kolektiviteta u kojem je stopljen s njim) nalazi i stječe svijest (a to je već stanovište samosvijesti!) o svojoj osebujnosti, posebnosti i

individualnosti! I tek tako postaje — čovjekom!] kao i unutrašnju nužnost (neminovnost) njezina ukidanja i prevladavanja u viši lik zajednice, objektivnosti i duha samoga. Karakteristična je za to Hegelova uporna i stalna *kritika* Platonove (tzv. idealne) *Države,* kritika koja smjera samo na jedno, ali doista bitno: da se ukaže na *nepostojanje subjektivne slobode,* što znači da tu još nije na djelu princip *posebnosti subjekta* i njegovo veliko značenje, što mu ga pridaje Hegel, postavljajući čitavu tu problematiku ujedno u historijski kontekst.

Stoga Hegel već u *Fenomenologiji duha* pokazuje kako osamostaljenjem pojedinca po liniji razvitka njegove *samosvijesti* dolazi do raspada te običajnosne zajednice. Pri tome je za Hegela i povijesno i filozofijski paradigmatičan slučaj Sokrata, kojega on naziva "izumiteljem morala" koji postavljanjem čovjeka-pojedinca — a nasuprot zajednici-polisu — na samoga sebe, na svoju unutrašnjost (daimonion-unutrašnji glas) kao na svoje vlastito samosvjesno proročište, već jeste index propadanja starog običajnosnog polisa. *[Hegel pored ostalog o tome kaže: "Pošto je prepustio spoznaji, uvjerenju da čovjeka određuje u djelovanju, Sokrat je nasuprot domovini i običajnosti postavio subjekt kao ono što odlučuje, pa je sebe napravio oraklom (proročištem) u grčkom smislu. S unutrašnjim svijetom subjektiviteta koji je svitao nastupio je lom sa (običajnosnom) zbiljom." — Filozofija povijesti, Ibid, str. 248.]* Ovdje je — gledano historijski — ujedno na djelu još jedan za Hegela bitni moment: prvo buđenje pojedinca iz ovog tisućugodišnjeg "običajnosnog drijemeža" unutar posvemašnje stopljenosti s (rodovsko-plemenskim) apstraktnim kolektivitetom, što se događa u liku *moralnog* pojedinca, zbiva se istodobnim "podizanjem" ili pretvaranjem *moralne svijesti* na *nivo samosvijesti* (pounutrenje u obliku *savjesti,* što Sokrat i misli onim "daimonion"), budući da je i sama moralna pozicija *kao takva* moguća tek na stanovištu samosvijesti. Samosvijest pak već ovdje na svom početku i još u rudimentarnom obliku znači ipak ono bitno: postaviti sebe (pa tek onda i sve drugo) kao svoj vlastiti predmet (predmet refleksije kao samorefleksije), iz čega ujedno proizlazi pravi misaoni prevrat: postaviti sve u pitanje sa stanovišta vlastite unutrašnjosti, subjektivnosti i individualnosti. Subjektivitet traži svoje "pravo građanstva" u odnosu na snagu tradiranih običaja, navika, načina života posvećenih svojim "običajnosnim pravom" i tom uhodanošću kao samorazumljivošću. To je mukotrpan historijski put sve do u ove naše dane (kojemu su dakle — da čovjek ne povjeruje! — potrebne dvije i pol tisuće godina) i u ove naše prostore: naša se jugoslavenska plemena-narodi još uvijek veoma muče da čvršće pođu putem *prekoračenja* ove stare običajnosne granice i njezina bitnog duha, kako bi pojedinac izišao iz ove ljušture stopljenosti s apstraktnim rodovsko-plemenskim kolektivitetom, i kako bi se oslobodio u odnosu na nj. Da bi se dakle postavio na svoje vlastite noge, tj. — kao što bi to rekao Hegel — "na glavu", te svoju vlastitu ljudsku bit ne bi više poistovjećivao sa svojim rodovsko-plemensko-narodnosno-nacionalnim pripadništvom, što je u ovim suvremenim europskim uvjetima života upravo žalosno gledati!

Taj prvobitni oblik običajnosti ovdje je "načet" i "nagrižen" već s propadanjem antičkog starogrčkog polisa, što je za Hegela bio klasični oblik raspada isto tako klasičnog oblika običajnosne zajednice. Trebat će doduše proći još mnoga stoljeća i tisućljeća, da bi se ova milenijska upućenost ili okrenutost, tj. usmjerenost isključivo ili pretežito na ono *izvanjsko* (na onu još posve apstraktnu, subjektivitetom još neposredovanu, objektivnost kao puku onostranost sebe i svog života, i njegovih — subjektom još-ne-ovladanih — materijalnih i duhovnih uvjeta) pretvorila u upućenost na svoju unutrašnjost iz koje tek izrasta i može izrasti samosvijest: ne samo kao oblik ili stupanj spoznavanja (spoznavalačke svijesti), nego i kao oblik života samoga u liku *samosvjesna bića* koje postaje gospodar svoje vlastite sudbine. *[Taj je duhovni proces i bitnu povijesnu točku obrata — nakon duboko proživljenih i na specifičan način iskazanih anticipacija u tom pravcu od strane Aurelija Augustina u njegovim Ispovijestima (Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1973.) filozofijski artikulirao tek Leibniz, naglašavajući — tek sada, u novije europsko doba izborenu — razliku između percepcije i apercepcije, svijesti i samosvijesti: "Zbog toga je potrebno razlikovati između percepcije ili unutrašnjeg stanja monade, ukoliko predstavlja vanjske predmete, i apercepcije koja je samosvijest ili refleksivna spoznaja tog unutrašnjeg stanja, a koja nipošto nije dana svim dušama, štoviše čak ni istoj duši u svako doba." — G.W. Leibniz, Izabrani filozofski spisi, Naprijed, Zagreb 1980.]* No, taj je historijski proces doveo do one točke obrata, na kojoj se događa povijesno samoosvješćivanje čitave jedne epohe i čovjeka-pojedinca u njoj kao mogućeg subjekta svoje vlastite sudbine i kreatora svog vlastita smisla života.

PRAVO SUBJEKTIVNE VOLJE — MORALITET

Do prvog eksplicitnog (ali još uvijek apstraktnog) artikuliranja ove "točke obrata", u kojoj se naglašava i u središte svekolika zbivanja pomiče *aktivitet subjekta,* sa svim bogatim implikacijama i dalekosežnim konsekvencijama što smisleno leže u tome misaonu pothvatu najvišeg ranga, dolazi međutim tek u Kantovoj filozofiji. Posebno pak u njegovoj *etici,* koju on s pravom naziva *autonomnom* za razliku od svih dotadašnjih, po njemu nazvanih *heteronomnima,* jer je tu riječ o autonomiji čovjeka kao subjekta, za razliku od njegove vezanosti na heteronomne uvjete njegova života, koji ga onda kao takvi posve određuju. Ovdje dakle po prvi puta dolazi do jasnog izražaja, od strane Hegela kasnije naglašeno i do principa podignuto, *pravo subjektivne volje* ili *pravo posebnosti subjekta.* To znači već izboreno (francuskom revolucijom 1789. odjelovljeno, potvrđeno i vrlo djelotvorno manifestirano) pravo polaganja važnosti subjekta na njegovu unutrašnjost vrijednu samu po sebi, što se očituje u liku moderno oblikovana pojma — *moraliteta.* Taj upravo epohalni *novum* sadržan u njemu sastoji se u dosljednom naglašavanju vrijednosti čovjeka *kao* čovjeka, što sačinjava samu srž modernog — *eminentno europskog* — duha, čime ujedno dolazi do one razlike što ju je Hegel eksplicitno artikulirao, tj. do razlike između *historije i povijesti.* Pod historijom se ovdje razumije, najopćenitije rečeno, okrenutost u prošlost koja se pojavljuje i obnavlja u liku mitologije, genealogije i kronologije, kao i "vremena" u liku Chronosa koji "proždire svoju djecu", pa ništa od toga bitno ne ostaje, jer je vrijeme svedeno na apsolutnu sadašnjost u obliku vječnosti. Pod poviješću pak razumije se bitna okrenutost u budućnost koja je stalno na djelu pri svakom čovjekovu činu, da bi uopće nečega bilo što ostaje tako kao djelom izborena tradicija, koja nam tek tako — kao što bi to rekao Ernst Bloch — "govori iz budućnosti". Time se misli stvaralaštvo, otvorenost za novo i mogućnost postajanja čovjeka čovjekom pomoću svog vlastita djela, ili jednostavno: čovjek je postavljen na samoga sebe kao povijesno-praktičko biće, odnosno: čovjek sam *jeste* to povijesno događanje u njemu samome.

Ovu *par excellence* europsku, modernu, novovjekovnu građansku devizu što nastupa sa zahtjevom da je riječ samo o čovjeku *kao* čovjeku, iskazao je Hegel u mnogim svojim djelima, a najsažetije i najjasnije je to izrečeno u njegovoj *Filozofiji prava. [Vidi: G. W.F. Hegel, Grundlinien der Philosophie des Rechts, Werke 7, Suhrkamp Veri., Frankfurt/Main 1970., § 209, str. 360 - 361.]* To je zahtjev da se čovjek u svim svojim djelatnostima, odnosima, htijenju i mišljenju ima tretirati jedino i prije svega *kao takav,* a ne da se kao *bitna* ili čak kao *isključiva* njegova određenja uzimaju iz njegove vanjske danosti kao gotovosti ili nasljeđenosti neposredna života i slučajnih okolnosti (podrijetlo, nacionalno-etnička i klasna pripadnost, "zavičajnost" njegova lokaliteta, profesija, ekonomsko stanje i socijalna određenost, konfesija, rasa itd.).

Kada dakle govorimo o "samoj srži" europskog duha, valja ovdje podsjetiti na ono, na što smjera ovo Hegelovo određenje, koje je na svoj način duboko relevantno i aktualno i za naše današnje (1988. g.) unutar-jugoslavensko međusobno-uzajamno nacionalno-etničko (kad bi bar bilo: *etičko,* kamoli sreće!), a to zapravo svagda znači samo — *nacionalističko,* od strane vladajuće politokracije podjarivano "prepucavanje" s dalekosežnim posljedicama.

Hegel se poziva na legendu o Edipu (ne dakako u Freudovu smislu!), koji na pitanje-zagonetku od strane *Sfinge:* Što je to, što ujutro ide četveronoške, u podne dvonoške, a uveče tronoške? — odgovara: To je *čovjek!,* na što se Sfinga strovaljuje sa stijene u ponor, *jer je bitna zagonetka riješena!* Kako bi bilo dobro, da smo kojim slučajem i mi na ovom našem tlu imali jednog — Edipa!

Hegel sad naglašava kako time zapravo počinje *historija europskog duha,* jer je ovdje po prvi puta riječ o čovjeku *kao* čovjeku. Edip je dakako — (da živi u Jugoslaviji, on bi danas vjerojatno tako i postupio!) — mogao odgovoriti. Tebanac, Atenjanin, Spartanac, itd., već teže Grk itd., a kod nas bi sigurno odgovorio: Slovenac, Musliman, Hrvat, Makedonac, Srbin, Albanac, itd. O *čovjeku,* pa čak ni o *građaninu* ne bi bilo ni govora, jer čovjeka u Jugoslaviji još nema, pa nitko to za sebe ovdje ne kaže i ne misli, a još manje želi to naglašavati kao važno, ili — ne daj Bože — *bitno,* jer je to i pomalo "opasno" (što bi policija na to rekla!). *Građaninom* se pak ne može deklarirati, jer bi to*protivurječilo* Ustavu u kojem to ne piše, a onda si protivustavan, pa je i to opasno, pogotovu ako nisi na vlasti, budući da ni pojam "građanin" ne postoji kao — *prva i prava moderna ustavna kategorija*! A kad nisi ni čovjek, ni građanin, što ti onda drugo — za tvoje preživljavanje na ovom tlu

— preostaje, nego da budeš pravovjerni, gorljivi, glasni, "dušom i tijelom" samo jedno od toga: Hrvat, Slovenac, Albanac, Srbin... itd. No, ni to nije dovoljno! Moraš biti *"dobar"* Hrvat, Srbin, Makedonac, Slovenac, itd., jer si inače opet — "izvisio"!

Taj po Hegelu sad naglašavani moment, za njega upravo: *bitno povijesni moment* (za rečenu razliku od historijskoga), pošto je već u historijskom procesu pomoću povijesnih čina izboren ne samo idejno, nego (nakon , francuske revolucije) i u europskom realitetu, djeluje kao *kriterij* povratno, ukazujući samim sobom na *historijski nivo i razvojni stupanj* — a time ujedno i stupanj ne samo socijalno-političke, nego i *ljudske zrelosti ili nezrelosti* — na kojemu se *aktualno* nalazi neka etnička zajednica, pleme ili narod-nacija u ovoj našoj europskoj suvremenosti. Kako je naime tek sa *građanstvom* u usponu, dakle sa građanskim društvom i svijetom u cjelini došlo do tog epohalno-revolučionama obrata, u kojem se ova još rodovsko-plemenska, etničko-narodnosno-nacionalna običajnosna određenost pretvara u određenje čovjeka *kao* čovjeka (i građanina), dakle u obliku univerzalne povijesne egzistencije, to je onda upravo ona sa svoje strane postala ujedno i specifičan *index nivoa* u razvitku i ovih naših jugoslavenskih "nacionalnih" stanja i pretenzija na "samobitnost", koja je međutim — i tu leži čitav problem — sve drugo prije nego *ljudska* univerzalna, samosvjesnom postala, samodjelatna i revolucionarna, *slobodna* samobitnost po principu *čovječnosti* čovjekove. Jer, nasuprot tome, tu je na djelu uporno nastojanje da se čovjek ovog podneblja u svojoj toliko očitoj i već dobrano spoznatoj historijskoj zaostalosti *iscrpi* (i to čitavim svojim životom, bez ostatka) u svojoj etničko - plemensko-nacionalnoj određenosti i da se time *vrati* na predstupnjeve svog mučnog, mukotrpnog i teškog historijskog probijanja kroz život, svagda pod tuđinskom vlašću, a onda pod "svojom" uzurpatorskom vlašću i nikad samosvojan. Pri čemu se ispušta iz vida ono, na čemu prakticira i polaže ispit već dvjesta godina stara građanska demokracija, kako nije primarno riječ o (slobodnoj) *državi,* nego o pitanju, da li je čovjek-pojedinac u njoj *slobodan,* i da li u njoj može *ljudski živjeti* i materijalno i duhovno! A to je pak ujedno dokaz, kako nipošto nisu "ishitrene" teze što smjeraju na to da se kritički propita, preispita i istraži: da li su ovi naši narodi izvršili (kada i kako?) *svoju građansku revoluciju,* koja bi omogućila da Edipov odgovor Sfingi — *bude realno na djelu!*

Što se pak samog Hegela tiče s obzirom na ovo njegovo određenje pojedinih naroda kao *povijesnih ili nepovijesnih* (odnosno: još-ne-povijesnih), valja ukazati na to kako je ono mišljeno (za razliku od mnogih, često zlonamjernih "kritičkih interpretacija" tog njegova stava, koje nisu doprle do same biti stvari!) samo u navedenu smislu, što već proizlazi iz jasno spoznate, realno oblikovane, prakticirane i samoosviještene, tj. spekulativno-povijesno artikulirane distinckije pojmova: *historijsko-povijesno.* Na osnovu dosada rečenoga, jednostavno i sažeto iskazana, ta distinkcija znači: Svako ljudstvo (čovjek), da bi uopće opstalo kao takvo, tj. da bi se — za razliku od životinje — održalo na životu, mora *proizvoditi* određene uvjete tog života, pa time ujedno i *sebe sama.* Proces toga proizvođenja jeste — *historija,* u kojoj se prirodna onostranost pretvara (proizvodi, odjelovljuje) u *svijet,* a čovjek u *svjetovno biće.* Svjetovno biće znači biće svojega vlastita proizvedena svijeta, na kojemu "radi" i participira čitava historija čovječanstva. Stupanj pak, ili historijski stečeni nivo, na kojemu se čovjek ili to historijsko biće ili ljudstvo u cjelini (određeni narod) nalazi pomoću osvojenih proizvodnih snaga — pa onda i pomoću revolucije kako u materijalnoj proizvodnji, tako i u društvenim odnosima — i samoosvješćuje kao subjekt te *svoje historije kao geneze roda,* pretvara taj samonikli historijski proces u povijest kao *povijesno događanje čovjeka po sebi samome* (on jeste to povijesno događanje). Čovjek se time (tek zapravo u modernoj historiji) događa, postaje i jest povijest sama — kako objektivno, tako i subjektivno — kao samoproizvedeno povijesno biće. U tom smislu svi su ljudi (narodi) *historijska* bića, ali nisu svi ujedno i *povijesna* bića. *[Denis de Rougemont u svom djelu Zapadna pustolovina čovjeka, (Beograd 1983., str. 94-95.) odreduje ono povijesno na ovaj način: "Neki je dogadaj povijestan, u pravom smislu te riječi, tek svojom jedinstvenošću. Može li se opetovati, ponavljati kao godišnja doba, onda on tada ne pripada Povijesti, nego Mitu (ovdje bi trebalo prema našem odredenju reći: historiji!, op. M.K.). Kao što i pojedinac postaje osobom (osobnošću) tek po jedinstvenosti koju mu njegova vokacija dodjeljuje, inače se on smatra nekakvim ponavljanjem, zrnom pijeska usamljenim u apsurdnom univerzumu zavisnim od čiste statistike, ili prijelaznom ćelijom nekog beskonačnog magijskog tijela."; "Tako je povijest, nova svijest o ljudskom vremenu, rođena iz istog prekida s velikim kozmičkim ritmovima i astrološkim fatalitetima, iz iste pobjede nad*

zvijezdama i nad smrću, koja oslobađa i prouzrokuje osobnost. Nije slučajno da je prvi autor jedne filozofije povijesti — Civitas Dei — (misli se na Aurelija Augustina, op. M.K.) bio također i prvi autor jedne biografije vlastite osobe: Confessiones (Ispovijesti)." — Vidi o tome također: Milan Kangrga, Praksa-vrijeme-svijet, u: "Odabrana djela", Naprijed, Zagreb 1989., knjiga 3, posebno odjeljak: Povijest i historija, str. 311-348.] I samo to želi Hegel kazati svojim određenjem nekog naroda bilo povijesnim ili nepovijesnim.

Rekli smo dakle kako Hegel filozofijski prati i artikulira taj preobražaj-obrat-prevrat u europskoj historiji po liniji osamostaljenja subjekta i određuje ga pomoću kantovski mišljena pojma moraliteta, sa svim implikacijama i konsekvencijama što iz njega proizlaze, kao i s punim u njemu sadržanim smislom. Po njemu se čovjek postavlja na svoje vlastite noge kao samosvjesno biće (Kant: *Sapere aude!),* a Hegel bi za francusku revoluciju rekao: na vlastitu glavu, tj. na um ili misao koja garantira *općost,* po kojoj odsada želi uređivati taj za sebe osvojeni, dakle već vlastiti svijet.

Budući pak da ovdje s jedne strane govorimo o aktualnosti Hegelova pojma običajnosti, a s druge strane ta aktualnost zahtijeva — posebno s obzirom na našu današnju situaciju, što sa svoje strane dodatno "inspirira" ove redove — primjerenu artikulaciju i konkretizaciju na nivou idejnog, to znači povijesnog samoosvješćivanja određena društveno-ekonomskog i političkog stanja, poslužit ćemo se upravo Hegelovim samoosvješćivanjem historijskog stanja njegova vremena. Ono se zbiva pomoću njegove radikalne kritike, sa stanovišta spekulativno izborena povijesnog uvida u samu srž tog predrevolucionarnog stanja i revolucionarnog događanja (francuska revolucija 1789.). To tim više što po našem uvjerenju i *mi danas stojimo pred istim zadatkom* revolucionirala postojećeg (bitno predgrađanskog) stanja, a što ga je Hegel umjesto nas već pregnantno i precizno jasno izrazio. Zato navodimo dulje navode iz njegove *Filozofije povijesti:*

"Dakle, princip *slobodne volje* afirmirao se protiv postojećeg (običajnosnog, feudalnog, op. M.K.) prava... Cijelo je stanje Francuske u tadašnje (kod nas sadašnje, op. M.K.) vrijeme šušti *agregat privilegija* protiv svih misli i uma uopće besmisleno stanje, s kojim je ujedno u vezi najveća iskvarenost morala, duha — carstva *nepravde,* koje sa sviješću o njoj što započinje postaje *bestidnom nepravdom."*

Sažeto opisujući to stanje Hegel nastavlja nešto dalje: "Strašno tvrdi pritisak koji je *tlačio* narod, neprilike vlade da dvoru (tj. vlastodršcima i birokraciji, ako je riječ o našoj zemlji, op. M.K.) namakne sredstva *za raskoš i rasipništvo,* dali su *prvi povod* za nezadovoljstvo. Novi je duh postao djelatan, pritisak je tjerao na istraživanje. Vidjelo se da se novac, što su ga cijedili iz znoja naroda, nije upotrebljavao za državne (Hegel misli: *društvene,* op. M.K.) svrhe, nego da se *najluđe rasipao.* Činilo se da je cijeli državni sistem nepravda."

I sada Hegel nastupa *ne* kao reformator, jer je svjestan toga da se pukim reformama iz takvoga stanja ne bi moglo izići, nego kao *revolucionar,* kad primjereno opisanome naglašava:

"Promjena je nužno bila nasilna, jer se vlada nije prihvatila preoblikovanja. A vlada ga se nije prihvatila zato, što se sam dvor, kler, plemstvo, parlament ni zbog nužde, ni zbog postojećeg prava *nisu htjeli odreći svojih privilegija."*

Ovdje Hegel na kraju ovih i ovakvih svojih stavova dolazi do izričaja koji na najeksplicitniji način iskazuju *samu srž moderne misli revolucije,* a ujedno pravi i najdublji smisao njegova, Hegelova, pojma običajnosti, kojim karakterizira duh modernog vremena (o čemu još kasnije), zanosnim riječima ističe:

"Misao, *pojam prava* (čime se sad misli *građanski* pojam prava, za razliku od feudalnog, jer ovaj je sazdan ne na pravu, nego na — *privilegiju,* a mi se danas nalazimo upravo na tom stupnju pukih privilegija!) pribavio je sebi *najednom* važnost, a tome se više nije moglo oduprijeti staro postolje nepravde. U misli o pravu stvorilo se dakle sada (realno, op. M.K.) uređenje, i na tom se osnovu imalo odsada bazirati sve."

Ovdje bi trebalo dodati i ono mjesto iz istog Hegelova djela što govori o oduševljenju koje je zavladalo svugdje zbog izbijanja francuske revolucije, ali se zadovoljavamo samo upućivanjem na njega. *[G.W.F. Hegel, Filozofija prava, ibid., str. 399-400.]*

Ako se pak navede — a što je za naše vrijeme, tj. za trenutno stanje naše totalne krize neposredno aktualno kao mogući putokaz k razrješenju postojeće politokratsko-oligarhijske pljačkaške blokade cjelokupnog života u zemlji i te kako značajno — još i ovaj Hegelov "realističan" stav, koji ukazuje s onu stranu postojećega: "Nije dosta da čovjek može upotrebljavati

svoje snage, nego *on mora nalaziti i priliku da ih primijeni"* — onda je time Hegelova običajnosno-prevratnička misao "zaokružena".

Međutim, ono što je za Hegelov pojam običajnosti ne samo važno, i ne samo nezaobilazno, nego upravo presudno značajno, a što ovo njegovo bitno, do u samu srž *epohalno novo* razlikuje od starog antičkog pojma (samonikle) zajednice u obliku običajnosti (polisa), kojemu je najprimjerenije realno određenje bilo *atenski polis,* što ga je Aristotel mislio pojmom *ethosa* (prebivalište, obitavalište, zavičajno mjesto), sadržano je u momentu što ga Hegel dobiva u nasljeđe od Kanta i Fichtea. Riječ je ovdje o *pravu subjektivne volje* ili *pravu posebnosti subjekta,* što onda dolazi do izražaja u Hegelovu određenju koje čini epohu i koje ulazi u same temelje moderna svijeta, tj. u pojmu *beskonačne vrijednosti subjektiviteta.*

Ovdje otpadaju — jer ne respektiraju, ili čak svjesno zaobilaze, da ne kažemo falsificiraju ne samo eksplicitne Hegelove stavove, nego čitav duh i pravi smisao cjelokupne njegove *par excellence* povijesne misli — sva interpretativna nastojanja, da se Hegelov pojam običajnosti poistovjeti s Aristotelovim pojmom *ethosa.* Čini se da ovu bitnu (upravo radikalno povijesnu) njihovu *razliku* nije uvidio npr. ni Jiirgen Habermas, kad je u jednom svom predavanju (na Filozofskom fakultetu u Zagrebu koncem 1985. g.) govorio o Hegelovu *neoaristotelovstvu* s obzirom na tobožnji *identitet* tih dvaju određenja!

Tu bitnu razliku, međutim, jasno je uvidio i izričito naglasio Joachim Ritter u svojim vrlo vrijednim i lucidnim analizama odnosa Aristotela i Hegela baš s obzirom na taj ključni problem, odlučan ne samo za razumijevanje Hegelove misli, nego i pravog duha modernog . vremena. Ritter ovdje kao nezaobilazan konstitutivni moment Hegelova pojma običajnosti naglašava upravo s Kantom izboreni pojam moraliteta. Dakako, time što se njegova apstraktnost konkretizira Hegelovim "uvlačenjem" ili "usidrenjem" tog moralnog fenomena u samu srž zbilje. Sam pojam zbilje (Wirklichkeit) ima u Hegela svoje pravo podrijetlo upravo u tome, što mu i njegova etimologija kaže (wirken = djelovati, odjelotvoriti, uspostaviti nešto, biti djelatan u nečemu ili kao netko), to jest smisao da zbilja ili realitet postaje *su-djelovanjem* subjekta djelatnosti, čovjeka. Zato ćemo navesti to mjesto iz Ritterove veoma instruktivne rasprave *Moralitat und Sittlichkeit — Zu Hegels Auseinandersetzung mit der Kantischen Ethik* (1966.):

"Apstraktnost moraliteta leži u tome, ukoliko on u razdvajanju i odrješenju od oblikovanja običajnosti ne važi kao temelj i supstancija političkih i društvenih institucija, nego ove ima izvan sebe kao nešto *izvanjsko."*

No, ono najbitnije za rečeni problem iskazano je ovako:

"Hegelova *Filozofija prava* poduzima to, da *korigira* tu apstraktnost. Ona za to obnavlja k tradiciji Aristotelove *Politike* pripadnu institucionalnu etiku, *ali tako da u nju unosi veliki princip subjektiviteta i moraliteta i pretvara ga u njezin subjekt.* Pojam običajnosti stoga *nije više identičan* (!) s "ethosom" aristotelovske praktičke filozofije." *[Joachim Ritter, Metaphysik und Politik — Studien zu Aristoteles und Hegel, Suhrkamp Veri. Frankfurt/Main 1969., str. 300, kurziv naš.]*

Ako pritom imamo u vidu i eksplicitne Hegelove stavove koji naglašavaju ovu *epohalnu razliku* između starog svijeta i novog vremena, koja dolazi do izražaja upravo u tome momentu *moralne autonomije* pojedinca i presudnog značenja njegove *unutrašnjosti,* čime se on iz (pravne) *osobe* u modernom građanskom smislu kao privatnika pretvara u (moralni i time samosvjesnim postali) *subjekt,* onda su najblaže rečeno čudne one uporne interpretacije i kritičke objekcije koje Hegela stalno vuku u horizont stare, prije svega aristotelovske *metafizike!* Povijesnost i metafizika ne samo da ne idu zajedno, i ne samo da su dijametralno oprečne po svom najdubljem smislu, nego *ono povijesno ukida svaku metafiziku*! Ritter je tu, kao što vidimo, jedna od rijetkih suvremenih iznimaka. *[U te iznimke među suvremenim građanskim filozofima spada npr. i Manfred Riedel! Vidi o tome njegove knjige Theorie und Praxis im Denken Hegels, Kohlhammer Ver., Stuttgart 1965. — 2. System und Ceschichte, Suhrkamp Ver., Frankfurt/Main 1973. i 3. Studien zu Hegels Rechtsphilosophie, Suhrkamp Ver., Frankfurt/Main 1969.]* Uostalom, evo jednog od tih ključnih, odlučnih Hegelovih stavova, za koje on i sam ističe da su prevratni u rečenu smislu:

"Pravo posebnosti subjekta da sebe nađe zadovoljenim, ili što je isto, *pravo subjektivne slobode* čini prekretnicu i središte u — *razlici* starog vijeka i modernog vremena." *[Rechtsphilosophie, ibid., § 124, str. 233.]*

Ako se tome doda stav kako stari "Grci nisu imali savjesti — naspram običaja (§ 147), što znači da im je upravo *polis* bio ta jedina instancija, kriterij djelovanja i mjerilo istinske vrline (kreposti, *arete),* na što su se mogli pozivati u svojem svakidašnjem životu (pa tek Sokrat stavlja to u pitanje, ali još isuviše prerano, pa zato — kao što primjećuje Hegel — sa stanovišta tog istog *polisa* biva s *pravom* kažnjen i osuđen na smrt!), — onda je očigledno na što smjera Hegel kao na bitnu prekretnicu: *samosvjesno osamostaljenje* pojedinca i njegove posebnosti *nasuprot* običajnosnoj zajednici (polisu) kao — u tom smislu — *apstraktnom kolektivitetu,* u kojem je pojedinac još posve stopljen s njim. S ukidanjem i prevladavanjem ovih još uvijek *apstraktnih* suprotnosti (kolektivitet-pojedinac), koje ujedno sačinjavaju *apstraktni identitet,* na djelu je u moderno doba pretvaranje antičkog pojma *praxisa* u *novi pojam prakse,* što čini razliku za čitavu jednu epohu.

OBIČAJNOST — OBLIK MODERNOG POJMA PRAKSE

Time već dolazimo do Hegelova pojma običajnosti, što ga on u razlici spram Kantova pojma moraliteta određuje ovako:

"Moralitet i običajnost, koji obično važe kao istoznačni, ovdje su uzeti u *bitno različitom smislu...* Kantova jezična upotreba služi se prvenstveno izrazom *moralitet,* kao što se *i praktički principi te filozofije skroz ograničavaju na taj pojam*, te stanovište običajnosti onemogućavaju, čak štoviše izrazito ga uništavaju i bune se protiv njega. Međutim, kad bi moralitet i običajnost po svojoj etimologiji i bili istoznačni, to ne bi sprečavalo da se te jednom razlikovane riječi koriste za različite pojmove." *[Ibid. § 33, str. 88, kurziv naš.]*

Kao što vidimo, Hegelu je ovdje prvenstveno stalo do toga da i *terminologijski* dospije do one distinkcije, koja ima da precizno određeno osigura i pojmovno artikulira ovu ključnu točku *obrata,* u kojoj se jednom zauvijek "napušta", ukida i dijalektički — a zapravo najdublje povijesno — prevladava stari (kako aristotelovski, tako i novovjekovni metafizički, a zapravo sve do Kanta mišljeni i prakticirani, upravo: dosljedno življeni!) pojam *praxisa,* a za volju novog, realno novorođena pojma *prakse kao samodjelatnosti* (Selbsttatigkeit). To je ona točka, u kojoj se prije svega stara tradicionalna *praktička filozofija* ili *praktička spoznaja* (što svoje filozofijski artikulirano podrijetlo vuče od Aristotela, a temeljena je na tom pojmu *praxisa,* koji "pokriva" ona područja života polis - zajednice, što spadaju pod *etiku, politiku i ekonomiku)* pretvara *u filozofiju prakse,* što dakako nije isto. Štoviše, na djelu je čitav jedan misaoni, ali i praktički prevrat prve vrste!

Ovdje valja prethodno naglasiti: Starogrčki, antički, aristotelovski, metafizički pojam *praxisa* mišljen je ne samo u *bitnoj razlici* spram *theoria-e* (kao i spram *poiesis i tehne),* nego u *odvojenosti* od nje, i to tako da *theoria* ima (i spoznajni i životni) *prioritet* ili *primat* pred praxisom u smislu onog *vrijednosno najvišega!* Aristotel je i eksplicitno povukao tu konsekvenciju: Budući da ja kao filozof teorijski najbolje znam, što je sreća (*eudaimonia*) kao najviše dobro za čovjeka, time sam ja i najmoralniji! Tek je s Kantom po prvi puta u historiji — ne samo filozofije! — proklamiran i utvrđen, a onda u klasičnoj filozofiji u cjelini i temeljito izvedeni pojam — *primata praktičkoga uma,* koji ujedno odmah dobiva *emancipatorski karakter!*

Odatle odmah slijedi ono bitno, naime: Ta — iz ovog misaona obrata prvog ranga novoproizišla — *filozofija prakse* nije više mišljena u smislu neke nove *teorije* (tj. filozofije kao teorije) *o praksi,* u kojoj bi teorija kao dotada bila *subjekt* spoznaje (spoznavalački subjekt), a praksa (=praxis) *objekt* ili *predmet* spoznaje (spoznati objekt)! Filozofija prakse imenuje ovdje i ima da znači *praksu podignutu na nivo filozofičnosti,* tj. kakva bi ona ujedno *trebala da bude* (=umnu, umstvenu, po umu proizvedenu i njime prožetu, osmišljenu), jer je tu na djelu već bitno praktički mišljeni um (Fichte) koji proizvodi zbilju po svom principu, dakle takvu praksu koja prije svega *u sebi već sadrži teoriju* (jer bi inače ta praksa bila puko tumaranje iz praznoga u prazno!), tako daleko, temeljito i konsekventno mišljeno, da se to teorijsko, u nerazlučivu jedinstvu s praksom, podiže na nivo jednog od najviših *oblika prakse* (postoji npr. i umjetnička stvaralačka praksa). Gotovo je bespredmetno ili čak apsurdno danas *naglašavati* takvu jednu tezu, kad se zna da nema nijednog predmeta suvremene industrijske proizvodnje, u kojem — da bi se uopće mogao proizvesti — već ne bi kao ono konstitutivno za nj bio prisutan nacrt, skica, projekt, koncept, teorijsko-praktičko-produktivno-izumiteljska osmišljenost! Ta je praktičko-proizvodna ideja kao ono "teorijsko" u planiranu proizvodu čak bitnija i od samog gotova proizvoda. Ta — sada dakle već teoretična —

praksa, ili teorija kao praktička teorija, ili teorija kao oblik prakse, kao *konstitutivni moment* prakse, da bi se — već prema Kantu! — ta praksa razlikovala od životinjskog *instinkta,* jer je čovjek *tek time i tek tako* praktičko biće, *jer* (!) je teoretično biće, budući da *zna* ili je *svjestan* toga što hoće, za čim ide i što radi kao već samosvjesno biće, ili — još *nije čovjekl* Nije praktička priroda, ni Bog, nego samo čovjek — ta praksa postaje ovdje teorijsko-praktičko prevraćanje postojećega ili puko danoga u — konkretnu zbilju.

Za ovaj "odnos": teorijsko-praktičko — a valjalo bi sad s Fichteom preciznije kazati: u tom obratu tek *uspostavljeni* ili tek sada *proizvedeni* odnos, na što upućuje njegovo određenje identiteta subjekt-objekta, u kojem se i subjekt i objekt uzajamno proizvode, a ne samo taj odnos — od odlučne su važnosti stavovi iz § 4 Hegelove *Filozofije prava,* pa ih ovdje za potkrepljenje dosada rečenoga opširnije navodimo, jer su zaista značajni:

"Duh je mišljenje uopće, i čovjek se od životinje razlikuje pomoću mišljenja. Ali ne mora se to predstaviti tako, kao da je čovjek s jedne strane onaj koji *misli* (denkend), a s druge strane onaj koji *hoće* (wollend), i kao da on u jednom džepu ima mišljenje, a u drugom htijenje, jer bi to bila apstraktna predstava.

Razlika između mišljenja i volje samo je razlika između teorijskog i praktičkog odnošenja, ali to nisu možda dvije moći (kao još uvijek u Kanta, op. M.K.), *nego je volja poseban način mišljenja:* kao mišljenje koje se prevodi u opstanak (Dasein), kao nagon da sebi dade opstanak...

Ono teorijsko bitno je sadržano u praktičkom: to smjera protiv predstave da je oboje razdvojeno, jer ne može se imati nikakva volja bez inteligencije. Naprotiv, volja sadrži ono teorijsko u sebi: volja se određuje; to je određenje ponajprije nešto unutrašnje: *ono što hoću, to sebi predstavljam, jest predmet za mene...* Isto se tako ne može teorijski odnositi ili misliti bez volje, jer time što mislimo mi smo upravo djelatni... Biće (postojeće), nešto, to je *posredovano,* postavljeno našom djelatnošću." *[Ibid. § 4, Zusatz, str. 46-48, kurziv naš.]*

Ovo je posljednje pisano očito pod utjecajem osnovnih teza Fichteove filozofije, a naročito teza: "... jer time što mislimo mi smo upravo djelatni". Fichte naime u svom poznatom djelu *Osnova cjelokupne nauke o znanosti* (1794. g.) naglašava upravo to da je mišljenje *paradigma* ljudske djelatnosti, odnosno najviši oblik čovjekove aktivnosti uopće. Hegel je pak te i takve stavove svojih prethodnika Kanta i Fichtea zatim najdublje razradio i pokazao im pravi smisao.

Zato Hegel toliko "čvrsto" i rezolutno prije svega inzistira na toj razlici: *moralitet — običajnost* (Moralitat — Sittlichkeit), a zatim još naglašenije kritički upućuje (a time je već izboreno povijesno zacrtavanje, krčenje i otvaranje eminentno čovjekova *svijeta*) za shvaćanje ovog novorođena modernog pojma prakse odlučno i presudno: Kant, naime, svojim pojmom *praktičkog,* koji je mišljen identično s pojmom *moralnog* (=praksa kao moralna praksa, a odatle i sloboda kao moralna sloboda, tj. "sloboda od", dakle samo tzv. "negativna sloboda") još uvijek dobrim dijelom stoji i zastaje na neprevladanu, tradicionalnom, aristotelovskom pojmu *praxisa,* koji se iscrpljuje isključivo u horizontu *su-odnošenja* ili međusobnog djelovanja pojedinaca (njem. Handeln, a Habermas to danas naziva "kommunikatives Handeln", i time demantira ono najdragocjenije do čega je dospjela klasična njemačka filozofija), pa prema Hegelovu kritičkom uviđanju toga Kantova, i dakako ne samo njegova, ostajanja u tome metafizičkom horizontu — svi se praktički principi te filozofije svode i ograničavaju na taj pojam *praxisa.* Time oni ovo novo Hegelovo stanovište običajnosti vraćaju natrag na *historijski prevladane pozicije,* koje su u Hegela već zbiljski prevladane.

POVIJESNI NOVUM

Tim pitanjem dolazimo do još jednog, ali doista odlučujućeg momenta tog novog, s Hegelom artikuliranog i dokraja domišljenog pojma prakse koji čini epohu. Taj je pojam prakse, naime, karakteriziran ne samo tim nerazlučivim jedinstvom teorijsko-praktičkoga, nego ujedno i momentom koji je tu upravo *presudan* za razumijevanje *novog vremena.* U nj je uvučen kao bitno konstitutivan i onaj pojam *poiesisa* (a time i *tehne*), koji se tu javlja u obliku *proizvodilačke djelatnosti* (rada), tj. *stvaralaštva* (ili samodjelatnosti). To pak sada znači ono za aristotelovsku antičku, ali i za srednjovjekovnu poziciju nemišljeno i nezamislivo: u pojam prakse uvlači se čovjekov radno-proizvodilački *odnos spram prirode [Za ovo je instruktivno konzultirati čuvenu IV.*

glavu Hegelove Fenomenologije duha pod naslovom: Gospodstvo i ropstvo, gdje se kao bitna izvodi epohalna teza, kako čovjek jedino po liniji rada (proizvodnje) roba, kmeta, radnika, sluge dospijeva do stanovišta samosvijesti koja je sama čovjekova bit. — Vidi: G.W.F. Hegel, Fenomenologija duha, Naprijed, Zagreb 1987., str. 114-150.], kojim se proizvode sredstva za zadovoljavanje ljudskih potreba (rad koji priliči neslobodnjacima; robovima, kmetovima, a ne slobodnjacima i aristokratima). Po prvi puta biva *rad* u historiji rehabilitiran kao djelatnost koja u samoj sebi ima svoju opravdanost i vrijednost. No, istim činom proizvodnje sredstava za život — kojim započinje historija— čovjek, mijenjajući prirodu, mijenja i samoga sebe, tj. proizvodi sebe kao ljudsko biće, pa jeste ta *historizirana ili očovječena priroda.* Ako se pak ima u vidu da čovjek (može da) proizvodi samo u zajednici (društvu) s drugima, onda su za njegovo postajanje čovjekom nužna *tri* neodvojiva momenta: 1. njegov odnos spram prirode, 2. spram drugih i 3. prema samome sebi.

Na taj je način ukinut ne samo antički, aristotelovski, kao i srednjovjekovni, nego i Vicoov i Kantov pojam *praxisa,* u kojem još nije sadržano ovo proizvođenje ili obrađivanje (modifikacija) prirode kao svoje — kao što bi to rekao Marx — "prave antropologijske prirode", pri čemu se tako priroda historijski pojavljuje kao — *čovjekovo djelo.*

U historijskom pak kontekstu (i u svom sistemu, tj. u sferi *objektivnog duha*) određuje Hegel pojam običajnosti sažeto ovako:

"Običajnost je *ideja slobode* kao živo dobro koje u samosvijesti ima svoje znanje, a pomoću njegove (znanja, M.K.) radnje i svoju zbiljnost, kao što radnja ima svoju po sebi i za sebe postojeću podlogu i pokretačku svrhu u običajnosnom bitku — *pojam slobode* koji je postao postojećim svijetom i prirodom samosvijesti."

Tako se u sferi *objektivnog duha* apstraktno ili formalno *pravo* i *moralitet* dijalektički ukidaju i prevladavaju u višem stupnju običajnosti, koja je jedinstvo obaju ili njihova prava realizacija: u *obitelji, građanskom društvu i državi.* Hegel kao ono bitno ovdje naglašava kako ono pravno i moralno ne mogu egzistirati za sebe (jer u tom obliku ostaju *apstraktni,* a to za Hegela znači: još-ne-objektivirani, tj. neodjelovljeni ili nerealizirani), te stoga moraju kao svoju osnovu i razlog postojanja imati ono običajnosno. Onome pravnom samom za sebe (čovjek kao privatni vlasnik i kao pravna *osoba,* Person), upućenom na *vanjsku stvar* posjedovanja i vlasništva, koja je tu *medium* tog odnosa među ljudima, nedostaje moment *subjektiviteta,* što ga pak moral ima samo za sebe, ali mu nedostaje *objektivitet* (polje objektiviranja u bitku), što ga opet pravo ima za sebe, tako da u tim svojim oblicima oba momenta *nemaju za sebe zbiljnosti,* i zato su apstraktni. To pak za Hegela ne znači ništa drugo doli to, da i pravo i moralitet postaju *nešto realno i djelatno,* ako i, kad su na djelu u obitelji, građanskom društvu i državi. Država pak — kao "realizacija običajnosne ideje" — ima da bude s jedne strane razrješenje bitnih protivurječja što razdiru građansko društvo u temelju (pa na njegovim pretpostavkama *sloboda nije moguća),* a s druge strane mora ona biti upravo zato — garant *slobode svakog pojedinca* kao državljanina.

Utoliko je u ovim Hegelovim stavovima već implicitno i eksplicitno na djelu ona deviza, što ulazi u same osnove građanskog društva u liku *formalne (parlamentarne) građanske demokracije,* kao moguća opća pretpostavka (građanski mišljena i dostižna) *humaniteta,* kojemu je čovjek (i građanin) nezaobilazna osnova i pravi smisao (samosvrha):

Koliko prava, toliko dužnosti, a koliko dužnosti, toliko i prava, ali ne u obliku pukog postulata ili pak lijepe (ustavne) fraze, nego u zbilji, dakle čvrsto realizirana. *[Ukazujući na veličinu i ujedno ograničenost građanske (francuske) revolucije s obzirom na ljudska prava, Bloch kaže sljedeće: "Građanska je revolucija u većini točaka bez sumnje bila više građanska nego revolucija, ali ona je ostvarila ne samo golem dio čišćenja — kao ukidanje klasnih privilegija — nego ona ima u sebi i ono obećanje i onaj utopijsko-konkretni sadržaj obećanja, na koje se može osloniti zbiljska revolucija. To je sadržaj ljudskih prava, pa ako se zatim poželi više, onda u dosadašnjoj historiji malo što je na temelju svoje baze bilo tako ograničeno ometeno, a na temelju svojih postulata tako humano-anticipirajuće. Sloboda, jednakost, bratstvo, prokušana ortopedija uspravnoga hoda, muževna ponosa, ljudskog dostojanstva ukazuju daleko preko građanskog horizonta." — Ernst Bloch, Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo, Beograd 1977., str. 165.]*

Može se bez pretjerivanja ukazati kako je Hegel svojim pojmom običajnosti — u kojem su na djelu ne samo ljudska prava i dužnosti kao osnovni princip moraliteta, tj. pravo subjektivne volje,

nego i ono što toliko snažno pri svemu tome apostrofira Hegel: *beskonačna vrijednost subjektiviteta,* jest čovjek punoćom svoje osobnosti priznat u svojoj *konkretnoj stvaralačkoj posebnosti,* iz koje i proizlaze najveća njegova djela — i danas aktualan, ako ne i aktualniji nego u svoje doba.

Za našu pak današnju situaciju Hegel ovdje ne samo da je neposredno aktualan, nego bi nas on mogao podučiti abecedi i humanizma i realne demokracije. Jer, i njegova je inače toliko osporavana i napadana (čak i za totalitarizam optuživana!) *ideja države* zamišljena — kao što je rečeno — prije svega kao garant slobode svakog pojedinca, koji u njoj prestaje biti puki privatnik, pa postaje opće biće zajednice, time što se u državi ima realizirati *opća volja,* čime ujedno i svaki pojedinac napušta svoje jednostrano određenje u liku *bourgeoisa,* pa se pretvara u *citoyena* kao građanina i aktivnog sudjelovatelja u svojim društveno-političkim poslovima, koji se pak ujedno tiču i njegovih posebnih interesa.

Utoliko ono najbolje u Hegelovoj filozofiji ulazi u baštinu svakog europskog naroda kao nezaobilazna demokratska i humanistička tekovina modernoga (građanskog) svijeta i kao *kriterij* nivoa i kvaliteta života današnjeg europskog čovjeka, upravo kao: — *kriterij njegove istinski povijesne suvremenosti.*

AKTUALNOST HEGELOVA POJMA OBIČAJNOSTI — Objavljeno u: *Godišnjak za povijest fdozofije* br. 6, Zagreb 1988., str. 65-83.

IZGUBLJENOST U VREMENU ILI POVIJESNI BANKROT

ŠTO ZNAČI "OPSJEDNUTOST PROŠLOŠĆU"?

Građansko je društvo kao političko-pravna zajednica sa svojom državom kao političkom državom (koja je svagda kao takva posrednik između čovjeka i njegove slobode, između čovjeka i njegove istinske društvenosti, između čovjeka i čovjeka) istodobno proglasilo nepolitičkim momentima ne samo privatno vlasništvo, nego i privatnog čovjeka (*bourgeois* za razliku od *citoyena* kao čovjeka javnosti), njegovo zanimanje (profesiju) i stupanj obrazovanja, njegovo religiozno uvjerenje (vjeru) i religijsko opredjeljenje (crkvu kao njegovu vjersku zajednicu), kao i njegovu rasnu i nacionalnu pripadnost i podrijetlo. To je ono povijesno veliko dostignuće što ga građanski svijet donosi sa sobom u svojoj punoj razvijenosti. Svi su jednaki pred zakonom (pravna država ili vladavina prava), što znači: svi su u istom položaju u odnosu na rad i kapital, u odnosu na državu kao općeg reprezentanta pojedinačnih interesa, dakle svi su slobodni u okviru ovog pravno-političkog sistema određenog pozitivnim zakonom. Time je postignut stupanj, dana osnova i utvrđen oblik takozvan*e formalne građanske demokracije.* Ovo "formalno" odnosi se prije svega na formu, na proceduru, tj. na striktno poštivanje pravila pri izboru i smjenjivosti jednom izabrane vlasti, a protiv njezine eventualne uzurpacije od strane već vladajućih.

Bez obzira kako se ta demokracija sad neposredno manifestirala u pojedinim zemljama i postojećim državama, ova teorijsko-praktička bit leži u osnovama građanskog društva i svijeta u cjelini u različitim oblicima svoje realizacije, manifestacije, izgrađenosti i dovršenosti. Za ovo je naše razmatranje interesantno, a za naše realno društveno zbivanje i kretanje instruktivno upravo ono građansko proglašavanje *nacionalne pripadnosti* individua (za političku državu) *nepolitičkim momentom,* jer je to svakako vrlo aktualno. Ako se naime — u ovom slučaju očevidno u bitnom protivrječju sa samom osnovnom konstitucijom građanskog društva — *nacionalna pripadnost* može pojaviti kao jedan od bitnih ili neposredno aktualnih *političkih* momenata i problema za jednu zajednicu, onda je to možda svojevrstan index historijskog nivoa u razvitku jednog društva ili neke zemlje, koja se još nije dokraja uspjela u svojem samooblikovanju konstituirati na osnovi dovršenosti i dograđenosti svojih vlastitih građanskih pretpostavki. A to je onda krucijalni problem koji se ne može jednostavno zanemariti, nego ga treba pažljivo uočiti i svesti na njegovu realnu osnovu, i tu ga razrješavati.

Ovo nekoliko uvodnih napomena poslužit će nam za bolje uočavanje i postavljanje pitanja što se nameće iz neposredna povezivanja pojma *nacionalnosti* s pojmom *prošlosti,* čime se misli prošlost jednog naroda. Budući da je taj problem očevidno postao na svoj način ne samo aktualan, nego se nameće u samo središte našeg zanimanja, i mnogo više od toga, jer je postao gotovo bitna ili jedino važna preokupacija i odrednica našeg svakidašnjeg života, valja razmotriti o čemu je tu zapravo riječ. Taj se pojam prošlosti — koji je usputno rečeno "preplavio" i "progutao" i našu sadašnjost i našu budućnost, tako da živimo ili želimo živjeti isključivo u toj i takvoj prošlosti — najčešće ni ne javlja u liku *pojma,* nego se ispoljava kao puki dojam, emocija ili doživljaj, kao maglovita predodžba, ili pak u potpunoj difuznosti svijesti, odnosno u rasplinutosti koja graniči s konfuznošću. A konfuzija dakako nije ni prava osnova, ni istinska pretpostavka, a još manje perspektiva progresivnoga kretanja jednog društva, jedne zajednice ili jednog naroda! Ako pritom imamo u vidu da se u vezi s pojmom prošlosti često barata neodređenim i maglovitim, romantičarsko-sladunjavim i slatkorječivim frazama, naročito od strane onih koji od tih fraza žive i prave karijere, onda se u tom slučaju ne samo mogu, nego i moraju postaviti neka pitanja kako u interesu te prošlosti, tako još i više ili primarno u interesu nas samih, tj. naše sadašnjosti i neposredne budućnosti. Ukoliko pored toga respektiramo još i historijsko iskustvo, na čemu naš narod upravo na tom pitanju odista ni najmanje ne oskudijeva, a koje nam kaže kako se gotovo svaki nacionalizam (da ne govorimo o fašizmu ili nacizmu) dosada po nekom nepisanom, nevjerojatno upornu i time nipošto originalnu pravilu svagda okretao isključivo u prošlost i jedino tu tražio i po svaku cijenu nalazio svoju bitnu "inspiraciju", onda je vrijedno time se ukratko pozabaviti.

Stoga, za naš problem ovdje, (premda se to za određeno poimanje može činiti čak i pomalo čudnim), treba u odnosu na pojam prošlosti postaviti pitanje: — Što je to zapravo prošlost! Ili konkretnije: — Cija, koja, kakva, za koga prošlost? Jer, ako kažemo naprosto: prošlost jednog naroda, onda time nismo još gotovo ništa rekli. Nismo zato, što i samom tom pitanju nedostaje bitna dimenzija što nas vodi do korijena same stvari, jer to pitanje primarno treba da glasi: — *Po čemu i kako je prošlost uopće moguća?,* što tek onda implicira i pitanje, po čemu je moguća i prošlost jednoga naroda. To pak nije ništa drugo nego konsekventno formuliranje i konkretiziranje gornjeg pitanja, koje bi jednostavno glasilo: — *Tko ima prošlost?*

No, prethodno je potrebno, radi boljeg razumijevanja onoga što slijedi, ukazati na jedan značajni moment s obzirom na vrlo uobičajeno ili gotovo jedino određenje pojma prošlosti. Riječ je naime o *poistovjećivanju povijesti (historije) i prošlosti,* koji se pojmovi uzimaju ekvivalentno, te pojam historije odmah izaziva asocijaciju na ono što je prošlo (kao što je to uostalom svakom historičaru jasno samo po sebi, jer mu je to isključivi predmet istraživanja, premda se najčešće ne pita, s kojeg je stanovišta to istraživanje objektivno moguće!). To određenje ili shvaćanje proizlazi iz one (u biti upravo metafizičke) slike svijeta što ima vrlo duboke, upravo historijske korijene i uvjete u samom načinu života prošlih tisućljeća. Ljudstvo je naime u njima doista živjelo i osjećalo se u horizontu svoje čvrste predodređenosti unatrag po nečemu drugome, gdje historijsko-prirodni determinizam u svom gotovo apsolutnu obliku i važenju, poput neumoljivih prirodnih zakona, nije samo svijest (teorija) o svom stanju nego i samo to i takvo faktičko društveno stanje, odnosno jedini i bitni horizont svjesnog života čovjeka i njegove društvene zajednice. Čovjek je ovdje identičan s postojećim društvenim stanjem, koje mu se pojavljuje u obliku izvanjske prirodne danosti i nužnosti, te on jest ono *što već unaprijed jest,* dakle prirodno izrasla, samonikla zajednica kao jedina veza među ljudima.

Epohalni prekid s ovim oblikom života, svijesti i samoosjećanja čovjeka (s ovim prirodno-historijskim načinom bitka), kao i zbiljski *povijesni prevrat* u ovoj slici svijeta, što još i nije bio istinski čovjekov svijet, donosi sa sobom velika francuska revolucija (1789.) kao paradigma građanske revolucije novog doba, koja je jednom za svagda u temelju (tom dotada metafizički življenu temelju) srušila mit o vječnoj i nepromjenjivoj, prirodno danoj i gotovoj (odnosno po Bogu ili višem biću "stvorenoj") strukturi svijeta. Taj se svijet otada, pošto je čovjek po prvi puta bio istinski povijesno na djelu temeljne i temeljite negacije starog "svijeta", živi sada i osjeća kao čovjekov vlastiti, što tek sada znači njegov — *povijesni svijet!* On se pojavljuje kao povijesno događanje. Tek ovaj novi, moderni novovjekovni, suvremeni pojam povijesnosti nošen je spoznajom da je *povijest čovjekovo vlastito djelo,* bez obzira na to što se ono može pojaviti i faktički se javlja u obliku otuđenosti od njega samoga. Jer i sama otuđenost kao kvalifikacija jednog svijeta moguća je i vidljiva tek na toj pretpostavci, da je naime riječ o čovjeku i njegovu svijetu kao njegovu vlastitom djelu. Inače nema otuđenja, nego svagda jest tako kako jest.

Ovdje je međutim istovremeno na djelu još jedan bitni povijesni i misaoni prevrat: Tek na tom se stanovištu otvara pogled na ono što se naziva prošlošću, i tek ovdje je riječ o istinskoj i realnoj *čovjekovoj prošlosti,* koja se tako i sama javlja kao *historijski proizvod* na određenu stupnju društvenog razvitka svijesti i života. Ona je tu po prvi puta vidljiva ili može biti vidljiva kao nešto realno, što se nekada isto tako kao i sada zbivalo samo onda, ako je proizlazilo iz čovjekova djela, to jest spoznaja da je u prošlosti uopće nešto bilo, ukoliko je čovjek bio na djelu samopotvrđivanja kao svjesno, djelatno, stvaralačko i samostvaralačko biće roda. Kao takvo, on je za sobom ostavio ne samo tragove svog pukog (fizičkog ili intelektualnog) prisustva, što ih naknadno otkrivaju arheolozi, nego je svojim djelima duha i kulture zacrtao duboke brazde svoga historijskog tla, otvarajući time mogućnost ulaženja njegova realnog povijesnog vremena u prirodni prostor, koji otada postaje temelj njegova ljudskog opstanka u vlastitu svijetu.

Utoliko i na osnovi toga može se reći, kako historija ovdje *nije više* puka prošlost, jer je djelatno prisutna u sadašnjosti u liku odjelovljene i uspostavljene tradicije (ili: kulturne baštine). Pitanje je međutim, kada i za koga je prošlost prisutna u sadašnjosti? Time se vraćamo na pitanje: Tko ima prošlost? Ukoliko sad ne želimo ostati pri banalnom i posve apstraktnom odgovoru, da samo čovjek ima i može imati prošlost — onda je svakako neophodno konkretizirati pitanje, kada to čovjek kao čovjek ima i može imati prošlost? Djelomičan je odgovor već dan, no ne i dovoljan. Da

bismo bolje shvatili pravi smisao našega pitanja, navest ćemo ovdje jednu bitnu ,misao klasičnog njemačkog filozofa Schellinga:

"Međutim, izvjesno je, dakako, da poput najvećeg dijela ljudi ni mnoštvo događaja nikada nije imalo egzistencije u svijetu u koji zapravo pripada ono *povijesno.* Jer, kao što za spomen kod potomstva nije dovoljno da se čovjek samo kao fizički uzrok ovjekovječi pomoću fizičkih učinaka, isto se tako ne da steći egzistencija u povijesti time što je čovjek samo intelektualni *produkt,* ili samo *srednji član,* pomoću kojega kao pukog medija kultura, koju je stekla prošlost, prelazi na potomstvo, *a da čovjek sam nije uzrok jedne nove budućnosti.* Prema tome je, na svaki način, sa sviješću svakog individualiteta postavljeno samo onoliko, koliko je dosada dalje djelovalo, *ali upravo to i jest i ono jedino što pripada u povijest i što je bilo u povijesti."* (F.W.J. Schelling, *Sistem transcendentalnog idealizma,* Zagreb 1965., str. 237).

Parafrazirajući sad ove Schellingove stavove o povijesti i budućnosti, mogli bismo o prošlosti iskazati sljedeće: Iz rečenoga proizlazi da prošlost ima prije svega onaj, na koga ta prošlost (u obliku tradicije) kao ljudsko djelo i proizvod historije iz protekla vremena uopće djeluje kao nešto za njega relevantno, što se njega na bilo koji način uopće tiče, za što on zna, o čemu reflektira kao o nečemu njegovome, što poznaje i usvaja kao svoje vlastito ili želi da prevrednuje kako bi ga tako usvojio, što dakle za nj ima neki određeni ljudski smisao. Nije međutim sve u tome, jer nismo još sasvim odgovorili na naše pitanje. Kad smo naime govorili o čovjeku koji je u proteklu vremenu bio na djelu, da bi uopće bio i on i ta prošlost za generacije koje historijski slijede, onda je trebalo naglasiti još i ono najbitnije u svemu tome: naime, da je taj čovjek *svojim djelom negirao i prekoračio granice svoje prošlosti* i da je time bio na djelu svoje i naše i svake druge — *budućnosti*! On je tu svoju prošlost ostavio iza sebe, kako bi utro put za svoju budućnost. Samo tako, ukoliko je već stajao na stanovištu budućnosti — a svako je djelo moguće samo kao okrenuto "prema naprijed" prema budućem, što ga ono samo otvara i proizvodi — dakle, ukoliko je to djelo otvaralo ili "sondiralo" teren povijesne mogućnosti za one koji nadolaze, bila je to i ostala sada ona historijski izborena pretpostavka (za njih kao proizvod prošlosti), koja i u sadašnjosti sačinjava ili predstavlja osnovu jedne nove budućnosti i mogućnosti. To nam djelo tada — i kao prošlost — govori i potiče nas iz budućnosti. Ovo je ujedno najkraće određenje onoga što nazivamo — *tradicijom.*

Ako kažemo: govori "nam", potiče "nas". Koga to? Da li svakoga? Kome to zapravo istinski i realno govori prošlost iz budućnosti i koga potiče, odnosno na što potiče? Jer, ne samo da nije dovoljno naprosto znati, i to dosta slabo i najčešće maglovito, da je u prošlosti nešto bilo i dogodilo se, i što je bilo, nego to zapravo na taj način nije ni moguće. Ukoliko, naime, ta prošlost ima da bude za nekoga nešto relevantno i smisleno, onda ovo "što", da bi se ono znalo, shvatilo, usvojilo, da bi postalo "naše što", implicira nužno već naš stav, naše vrednovanje, naše prihvaćanje ili neprihvaćanje, naše htijenje, naš smisao ili nesmisao, našu mogućnost ili nemogućnost, našu budućnost ili onemogućivanje te budućnosti, njezino projiciranje u neku maglovitu ili čak najgoru prošlost, što tada ima da i ostane samo daleka i neljudska prošlost koju valja zaboraviti, i tako dalje. Stoga valja reći: Nema neke "globalne" ili apstraktne prošlosti jednog naroda, jer — kao što smo vidjeli — ona nije ono apstraktno "sve" kao puki fakticitet jednog prošlog zbivanja. To tradicija kao nešto bitno relevantno za čovjeka i narod nikada nije bila i ne može biti. Za našu prošlost mi sami moramo biti na djelu njezina obnavljanja i usvajanja, i to onoga bitnoga što nas omogućuje kao istinski povijesna bića, što otvara nove horizonte našeg ljudskoga potvrđivanja na nivou (u ovom današnjem slučaju: europske!) suvremenosti. Inače bi to bilo lutanje ili tumaranje u mraku iz praznoga u prazno. Ta i takva prošlost, da bi prije svega bila nešto realno, a onda za nas smisleno i poticajno, što "vuče naprijed" u nešto bolje u život dostojan čovjeka, prolazi nužno kroz "filtar" ili "sito" naših sadašnjih i budućih istinski povijesnih (a ne bilo kakvih, ideologijski zamagljenih, falsificiranih, mitski prebojenih, u dnevno-političke svrhe prekrojenih od strane vladajućih itd.) interesa, potreba, htijenja, naših bitnih preokupacija, usmjerenja, ciljeva, svrha, težnji, ideala, našeg vlastita autentičnog samopotvrđivanja i samopriznanja, našeg oslobađanja. Jednom riječju, naša prošlost, ukoliko to uopće jest i želimo da bude i naša i prošlost kao nešto realno i smisleno, mora proći kroz — filozofi bi rekli: posredovanje — dakle kroz naše vlastito djelo koje nju pronosi u budućnost. Ono više nije samo djelo prošlosti, nego i djelo budućnosti, inače ne zaslužuje to ime, budući da bi tada bila čista praznina, himera i nešto nepostojeće. Samo kao takvo to djelo iz

prošlosti javlja se tada kao bitna osnova za krčenje budućnosti i otvaranje novih mogućnosti, pa tek tako postaje ujedno i istinski kriterij koji omogućuje da se u njoj samoj kao prošlosti razluči vrijedno od nevrijednog, trajno od prolaznog, značajno od efemernog, veliko od malog, ono čime se ponosimo od onoga čega se stidimo i moramo stidjeti, bitno od sporednog i površnog, progresivno od reakcionarnog, svjetla od mraka, zvjezdanih trenutaka od diluvijalnog ispoljavanja bijesa i mržnje.

Na osnovu rečenoga možemo sada odgovoriti i na pitanje: Tko (pojedinac, narod, jedna zemlja ili društvena zajednica) ima prošlost? Odgovor glasi: Samo onaj tko ima budućnost, ili bolje: onaj tko je na djelu svoje istinske budućnosti u sadašnjosti. Budućnost tako povratno omogućuje pogled na prošlost i sadašnjost kao nešto realno, smisleno i relevantno, jer tek djelo koje krči budućnost, otvara nezamućeni ili nepervertirani pogled na ono "što" i "kako" i "čemu" u sadašnjosti i prošlosti.

Što dakle znači — "opsjednutost prošlošću"? Odgovor glasi: *Izgubljenost u vremenu!* To jest: ne moći i ne znati biti s vremenom, dakle ne biti *su-vremen.* To je svojevrstan oblik prokletstva ili — ukletosti: Ako je isključivo prošlost kao puka apstrakcija tvoja jedina bit, onda si ti kao biće prošlosti sadašnje i buduće *bezbitno biće,* a sve bitno za tebe već se zbilo, pa si ujedno parazit na onome što su drugi za tebe u toj prošlosti proizveli. Ti si dakle nitko i ništa. To je dakle kompletan *povijesni bankrot.*

IZGUBLJENOST U VREMENU ILI POVIJESNI BANKROT — Objavljeno u: *Novi list,* Rijeka, 9.1. 1997.

NIJE DRŽAVA MOJ ZAVIČAJ

Gotovo svakog dana — u zadnjih pet-šest godina — slušamo na radiju i televiziji i čitamo po novinama, kako je *državnost* (država) *najviši princip,* ili bi to svakako imao biti, za hrvatski narod i svakog "pravog Hrvata"! Budući da je ta svakidašnja parola ušla u optjecaj kao nešto samo po sebi razumljivo, a ujedno se taj pojam državnosti neprekidno miješa i poistovjećuje sa čitavim nizom određenja, koja nemaju smislene veze s njim, nego su mu, često dijametralno suprotna, vrijedno je i svakako potrebno pozabaviti se ukratko time.

Da bismo se približili pojašnjenju toga problema, u kojemu se historijski gledano pojavljuje čitav niz pojmovnih određenja, kao što su to: *rod-pleme-narod-nacija-država (državotvornost), domovina* i najzad *zavičaj,* a što nipošto *nisu istovjetni* pojmovi, činimo to pomoću stava jednog od najvećih filozofa svih vremena, njemačkog filozofa Hegela, a koji bi stav najjednostavnije formuliran glasio: *Samo u izuzetku iz* (apstraktnog, plemenskoga, rodovskoga) *kolektiva,* s kojim je pojedinac posve stopljen u svojoj prvobitnoj *običajnosnoj zajednici,* čovjek *postaje* čovjekom.

Tim je stavom iskazano sljedeće:

1. da čovjek *nije* — poput biljaka i životinja — po prirodi naprosto *dan* ili *na-rođen,* nije puko prirodno biće, nije istovjetan s prirodom, nije priroda, nego je tzv. *druga priroda,* koja se imenuje i kao kultura, civilizacija, očovječena ili humanizirana priroda, što se oblikuje u čitavoj njegovoj historiji: Upravo je ta historija njegova *prava priroda.* Čovjek je historijsko ili povijesno biće time, što mora *proizvoditi* uvjete svoga života i sebe samoga u njima,
2. da time — u tom "iskoraku" ili "izuzeću" iz stopljenosti s kolektivom (rodom, plemenom, običajem) — čovjek postaje *subjekt* koji sada razmišlja (reflektira) o svom odnosu spram drugih članova toga kolektiva i kolektivu samome, koji tako postaje objektom (predmetom) njegova mišljenja i djelovanja, postaje drugo njega samoga, spram čega se on na određeni način opredjeljuje, zauzima svoje stavove, osamostaljuje se u odnosu spram njega,
3. to "izuzimanje iz" ili "izlaženje" ili "suprotstavljanje" kolektivu znači sada dugotrajni proces (historijskoga) negiranja, ukidanja, prevladavanja, prekoračivanja kolektiva kao apsolutne vrijednosti po sebi, znači izvući se iz svoje vlastite neartikuliranosti, još-ne-svjesnosti sebe i drugoga, apsolutne vezanosti uza svoj po-rod i na-rod kao prirodne danosti, jer mu nije dovoljno da se *na-rodi,* da bi bio čovjekom, budući da je prestao biti životinjom,
4. to je dakle prvi i neophodni korak, što ga čovjek mora učiniti da bi postao ono što po *svojoj biti* jest, naime *društveno* i *ljudsko* biće (što već starogrčki filozof Aristotel epohalno određuje kao: *zoon politikon,* tj. kao društveno biće),
5. tek time postaje čovjek individualnost, osobnost, osebujnost i u kasnijem svom historijskom razvitku, u moderno građansko doba — *vrijednost* sama po sebi, kao što i *čovjekov život* postaje kao takav *najviša* vrijednost, što je pak proizvod i rezultat najnovije europske povijesti.

Tako dolazimo do našeg problema, naime: Pretvaranjem rodovsko-plemenske zajednice i njoj primjerena načina života u *narod* nastaje jedan novi kvalitet, koji je karakteriziran time što se ta prvobitna zajednica *raspada i raslojava* na kaste, slojeve, klase, interesne grupe svih vrsta, kao i osamostaljene pojedince, čime se dobiva *jedinstvo različitosti* unutar jedne cjeline, gdje su na snazi ujedno i sukobi i borba tih oblikovanih dijelova. Ti su sukobi kako materijalnoga, tako i duhovnoga karaktera, a događaju se u *političkoj* sferi.

Pojam *naroda* tako ne određuje i ne sačinjava više neki jedinstveni i nerazlučivi *entitet,* nego upravo sukob interesa njegovih sastavnih dijelova. Međutim, narod *kao* narod — upravo zbog takvoga njegova karaktera — nužno se pretvara u *naciju,* a narod se može konstituirati u naciju samo *kao* država ili *pomoću* države. Moderna je pak država *klasna vladavina* jedne klase (građanske klase ili buržoazije), ili birokracije, kao što se to događalo u tzv. socijalističkim zemljama.

U navedenome nizu važno je sad istaknuti jedan bitni moment, što se u svom klasičnom obliku pojavljuje na historijsku pozornicu pomoću i poslije velike francuske revolucije 1789. god., a to je upravo bitna razlika između *građanskog društva i države,* što je na najeksplicitniji način određuje upravo Hegel u svojoj *Filozofiji prava,* a što je rezultat ukidanja feudalizma u Europi. Iako je dakle moderna država proizišla iz samoga bitnoga karaktera građanskog društva, pa je to "njegova

država", ipak oboje ne samo da nije identično, nego su otpočetka u stalnoj međusobnoj *opreci* (pa i sukobu), što i proizlazi iz te najšire i najdublje *raslojenosti* građanskog društva. Ono bi htjelo, pa mu to ni do danas nije uspjelo, a pitanje je da li će mu ikada poći za rukom, *pomoću države* prevladati ili "pomiriti" te različite i sukobljene interese *unutar društva,* a mi bismo sada dodali: *unutar naroda.* Jer država je vladavina (vlast) *jednog dijela* tog društva *nad* svim ostalim njegovim dijelovima, a već je ušlo u političku abecedu i svake prosječne pojedinačne svijesti, da je to vladavina nad materijalnim i duhovnim bogatstvom i resursima čitava naroda, a za svoje i samo svoje — *posebne interese.*

Što to konkretno znači, može danas u nas uvidjeti svatko, tko doista nije — kao što se to kaže — "slijep pri zdravim očima", ili dakako, tko nije među onih deset posto državnih pljačkaša narodne imovine! Šačica uzurpatora vlasti (države) upravlja tako životima svih dijelova tog i takvog naroda, i to na taj način *da se poziva na taj* opljačkani i degradirani narod, a pritom se služi parolama kojima se pledira za jedinstvo naroda, na državotvornost, pa onda na najlicemjerniji način i na *domovinu, zavičaj,* što je sve manipulativno ujedno poistovjećeno s državom, dakle tom istom pljačkaškom vlašću!

Samo u autoritarnim, totalitarnim, jednopartijskim sustavima (fašizam, nacizam, staljinizam i sve druge diktature) i režimima dolazi do *etatizacije* cjelokupna života, dakle drugim riječima do "obogotvorenja države", koja tako postaje jedina i najviša instancija, bez obzira *kako* se u njoj živi, da li ljudi u njoj doslovno imaju *što jesti* i da li u njoj žive *ispod minimuma ljudskog dostojanstva*! I sad, umjesto da država *služi* narodu, jer je to *sama bit* moderne države građanskog svijeta u našoj suvremenosti, današnji vlastodršci hrvatske države taj princip preokreću, pa narod, svi ljudi *treba da služe toj državi!* To jest treba da služe ovim notornim pljačkašima svega što je taj narod stvorio kroz pola stoljeća svog mukotrpna rada i stvaralaštva, odričući se često i onoga što je radom zaslužio!

Što je pak od strane tih vlastodržaca najlicemjernije i najpodlije, oni ovaj svoj državni aparat za eksploataciju cjelokupnog ljudstva ideološko-politički poistovjećuju s pojmom *domovine i zavičaja,* kako bi time zadrli u najdublju intimnost i unutrašnjost čovjekovu i pretvorili je u koristonosnu političku parolu za obmanjivanje naroda. Jer, država *kao* država nema *nikakve veze* sa zavičajem, ili možda samo tu da u danom času želi eksploatirati taj moj zavičaj, bez obzira gdje se on nalazio. Država: to je policija, vojska, sudstvo u službi vlastodržaca, to su zakoni doneseni za očuvanje vlasti trenutnih gospodara života čitava naroda, to su zatvori za one koji kritički propituju karakter te pljačkaške vlasti, koji žele bolji život svoj i svoga naroda, država to su grupe koje u bescjenje rasprodaju dosadašnje proizvedeno bogatstvo naroda, kako bi se beskrupulozno naočigled tog naroda obogatili i bezobrazno raskošno trošili tuđe i pokradeno!

Nije država moj zavičaj. Nije to ni nacija, jer nacija i jeste u državu konstituirani narod, a u tom narodu pripadam svagda *jednom* njegovu dijelu. Kakve veze imam ja s onima na vlasti, koji su tzv. "moji zemljaci" i pripadaju "istom narodu", samo što oni mene izrabljuju, iskorištavaju, onemogućuju u životu, mogu me uništiti, ako je to potrebno za svoje vlastite interese, oni konkretno sada meni oduzimaju, upravo kradu, moju kroz 43 godine staža zasluženu mirovinu i mnogo šta još. Što onda tu znači i može značiti — "pripadati tom narodu"? *Kojem* narodu? Ili bolje: *kojem dijelu* naroda? Pripadnost narodu, ako se to određenje ne konkretizira i ne precizira, ostaje ili lako ostane puka apstrakcija, jer narod nije *nerazlučiva* cjelina ili jedinstveni *entitet.*

Pritom dakle ni pojam *nacije* ne može "pokrivati" ili čak iscrpljivati čitavu *čovjekovu bit,* jer bi to značilo: *čovjek jednako nacija,* ili: čovjek je po svojoj biti isključivo *nacionalno biće?!* Što bi ujedno značilo: čovjek je bitno *državno* biće, i ništa drugo i ništa više od toga. Pa, kako onda u tom narodu, u toj naciji, u toj državi može biti bilo što drugo: radnik, poljoprivrednik, inženjer, učitelj, profesor, liječnik, ekonomist, pa i sam političar itd.? Jer mi smo tada svi samo narodnosno-nacionalna bića, i naše je jedino određenje da smo — *Hrvati.* I osim hrvatstva — pogotovu kada to postaje unosna profesija — nemamo nikakvih drugih interesa, osim možda da rađamo nove male Hrvatiće, kako bi nas ovakvih bilo što više! I to sve na veću slavu Božju!

Zavičaj je moje mjesto pod suncem gdje sam se rodio ili u koje sam se uživio kao svoje. To sam mjesto, tu ulicu, tu kuću, tu rijeku, to drvo, to brdo oko mene i more pored mene *intimizirao* kao ono moje najdublje pripadno, kao dio sebe, kao samoga sebe, kao svoj specifični način obitavanja na toj zemlji ili u tom gradu. Ja sam to mjesto emotivno udomaćio, prisvojio, osmislio, idealizirao,

udahnuo mu svoju dušu, ja sam proizveo njega i on mene u najpoetičnijem smislu te riječi, i to je moj — *zavičaji* Mogu preko njega proći sve moguće vojske, svi mogući pljačkaši, može se naći u svim društvenim i državnim oblicima, mogu ga svojatati ovi ili oni — on ostaje uvijek *samo moj zavičaj.* Zato zavičaj nije ni narod, ni nacija, ni država, a najmanje se na nj mogu i smiju pozivati bilo koji "posjednici države", koji ga degradiraju u onom bitnom.

I na kraju valja reći još nešto:

O ovoj našoj hrvatskoj državi često od strane političara i novinara slušamo određenja: *demokratska, suverena, samostalna, nezavisna i slobodna.* Pustimo po strani to, koliko ti atributi odgovaraju stvarnosti! Svatko može sam "na svojoj koži" osjetiti težinu i primjerenost tih toliko izvikivanih određenja. Što se pak *slobode* tiče, ostaje na snazi jedna očevidna istina: *Država može biti slobodna država* (prema vani), *a da u njoj čovjek ne bude slobodan!* A o tome je upravo riječ: nije dovoljno nacionalno-državno oslobođenje (od stranog zavojevača), ako je državni sustav tako ustrojen, da se čovjek-pojedinac u njemu ne osjeća "kao kod svoje vlastite kuće", tj. ako mu nije dano da tu slobodu prakticira kao svoju na svim područjima života.

Zato nije daleko od istine ona poznata uzrečica: Domovina je za čovjeka tamo, gdje je sloboda! Ili: Sloboda je istinska čovjekova domovina, jer je on *po svojoj biti* — slobodno biće! Zato osim te tzv. državno-političke slobode *od nekoga drugoga,* postoji i: socijalna, ekonomska, kulturna i duhovna sloboda *za čovjeka* u njegovoj vlastitoj zemlji.

NIJE DRŽAVA MOJ ZAVIČAJ — Objavljeno u: *Novi list,* Rijeka, 29.1. 1997.

BOŽANSTVENA DRŽAVA

Vozeći se tramvajem slušam jedan razgovor: Dvije radnice zrelije dobi vraćaju se s posla i dosta glasno pored mene razgovaraju tužeći se jedna drugoj. To traje. "Ne može se više živjeti ovako. Plaća je tako mala da nije dovoljna ni za najnužniju hranu. A djeca trebaju i drugo. Ne znam kako ću izdržati..." govori jedna. Druga nadodaje: "Kod nas se javno pljačka, maltretiraju nas na sve načine, otpuštaju radnike, a ne smiješ ništa reći, jer ću onda izgubiti i taj jadan posao. Ne da se ovako živjeti...", i tako u tom tonu. Prije mog izlaska iz tramvaja, malo iznerviran tim razgovorom kažem im: "Što se tužite, što vam fali, imate državu i državotvornost, za kojom ste čeznuli devetsto godina, pa sada papajte tu državu i državotvornost", pa onda izađem. A pri izlasku čujem još samo ovo: "Pa, što taj govori? On je lud!". Vrata tramvaja zatvorena, a one me kroz prozor gledaju u čudu.

Ne znam zašto sam ono rekao tim radnicama. Kao što u tom trenutku nisam mogao shvatiti, u kojem sam to smislu "lud" za njih. Jer to može biti dvosmisleno: Ili sam "lud" zato što ne govorim "dobro" o našoj državi, pa je ta ironija shvaćena kao "neprijateljski čin", ili pak one smatraju kako je besmisleno njima podmetati tu državu i državotvornost, kad one "s tim nemaju nikakve veze"? Međutim, nisu one jedine što se tuže na svoj nemogući život u ovoj svojoj "sada slobodnoj državi", ali će ipak na prvim izborima svoj glas dati za tu istu vlast koju privatno po tramvajima kritiziraju ne misleći ništa dobro o njoj. Možda ovdje griješim. Možda baš ove dvije radnice nisu glasovale za tu vlast. Onda se ispričavam. Ali ta država i ta državotvornost sad ostaje ipak otvoreno pitanje: Nitko naime ne može smatrati nevažnim i nebitnim što se postojeća vlast ideološki temelji upravo na toj svakodnevno ponavljanoj paroli, a zatim da na toj paroli dobiva ne samo vrlo mnogo pristalica i glasača, nego i izbore već nekoliko puta iznova. A to znači i to uvjerljivo pokazuje da je za hrvatsko pučanstvo (neka me nitko ne kritizira zbog tog pojma: pučanstvo, jer naš predsjednik govori o hrvatskom puku i tako mu se često obraća, a to znači: plebs, populus, narod ili pleme) taj pojam države i državotvornosti ne jedan od bitnih, nego upravo bitni pojam i problem, koji bi se posve općenito mogao formulirati ovako: Glavno je imati državu, pa se dodaje: svoju državu. Što ovdje znači i može značiti ovo "svoju", to se pitanje u tom puku ne postavlja, jer se — to je ne samo "zgodno", nego u tome i leži čitav problem! — to smatra nečim što je "samo po sebi razumljivo".

Ovu "samorazumljivost" valja ne samo shvatiti, nego i historijski konkretizirati jednim jedinim stavom, koji doduše ne rasvjetljuje i nipošto ne iscrpljuje čitav taj kompleks problema, a najmanje rečenu "samorazumljivost", ali bar ukazuje na mogući smjer ili putokaz objašnjenja tog fenomena: Hrvati nisu imali svoje države od čuvene Pacta conventa s Mađarima 1102. godine. Pa, sad je hoće imati! Eto, to je! Međutim, problem nije u tome! Zašto Hrvati napokon ne bi imali svoju državu? Svi je narodi imaju, pa zašto je samo Hrvati ne bi smjeli imati?! Pitanje se tu ipak nastavlja: Ako se naime prati "historijat" te slobodne i samostalne Hrvatske od 1990. naovamo do 1997. godine, onda na primjer borbena i oslobodilačka parola iz 1990. "Imamo Hrvatsku", danas ima ironičan prizvuk, često s primjesom nelagode, a katkad i svojevrsnoga gađenja! Tko to danas "ima Hrvatsku"?

Ako netko nije totalno zaslijepljen, ako nije politički posve nepismen, ako nije doslovno nepismen, a pritom je sit i dobro mu ide, ako netko ne živi od te parole kao što žive: političari, novi vlasnici opljačkanog bogatstva zemlje, plaćeni ideolozi i novinari i njima slični, onda je teško povjerovati da on misli kako upravo on "ima Hrvatsku"?! Što uopće može značiti konkretno to: "imati Hrvatsku"?! Riječ je ovdje o državi: Državu "ima" u ovim našim uvjetima i to u doslovnom smislu onaj tko je na vlasti, jer država i nije drugo nego institucija vlasti. A vlast može biti svakakva. I tek time dolazimo do pravog pitanja: Kakva država i kakva vlast (a kod nas je to identično: tko ima državu, taj ima ne samo apsolutnu vlast u svojim rukama, kako nad gospodarskim resursima, bogatstvom zemlje i dobrima, nego i nad ljudima, to jest jednom riječju nad svim oblicima društvena, kulturna, i duhovna života građana). Pa kakvu to državu i tu vlast ima prosječni Hrvat i u kojem to smislu? Nema on ništa, čak ni svoje radno mjesto da zaradi za svoj kruh i život svoj i svoje djece. Gotovo je nevjerojatan i zaprepašćujući podatak da je u posljednjih pet godina te slobodne i samostalne Hrvatske posao izgubilo 750.000 (slovima: sedamstotina i pedeset tisuća) ljudi!!! To je slobodna i

samostalna — katastrofa. A pljačkaši na vlasti i oko te "naše prave hrvatske vlasti" obogatili su se upravo u vrijeme tog "oslobodilačkog Domovinskog rata".

Ovdje moram citirati Marxa, koji je to klasično formulirao: "Granica političke emancipacije pojavljuje se odmah u tome, što se država može osloboditi od jedne pregrade, a da čovjek ne bude od nje zbiljski slobodan, što država može biti slobodna država, a da čovjek u njoj ne bude — slobodan čovjek." Ostavimo ovdje po strani pitanje (koje je od dalekosežnog povijesnog značenja, ali ne spada u horizont ovog našeg raspravljanja), da li i koliko država kao takva jest ili može biti medium čovjekove slobode, za koju Marx kaže da je ona samo "prividna zajednica" ili "posrednik između čovjeka i njegove slobode", ili se pak sloboda može tražiti, naći ili bolje rečeno izboriti samo u sferi samoga društva?! Nas ovdje zanima karakter i ustrojstvo same države, u ovom slučaju ujedno kao bitni problem hrvatske države i njezina odnosa spram uloge i položaja, a prije svega značenja čovjeka - pojedinca u njoj. Zato smo napravili ovaj nešto duži uvod u taj krucijalni problem naše sadašnjice u suvremenu svijetu, posebno u odnosu na zapadni europski demokratski svijet, prema kojemu se u ovom trenutku (ne) želimo ravnati. A kad je riječ o tom "zapadnom svijetu", onda je u vezi s navedenim problemima nezaobilazna filozofijska misao Hegela.

Ta je Hegelova misao najdublje relevantna (ne dakako samo) za našu aktualnu društveno-historijsku situaciju i za naše bitne probleme pred kojima stojimo i pred kojima ćemo još dugo stajati i pokušavati da ih razriješimo na najbolji mogući način. Jedan usputni moment potrebe da se ovdje raspravlja o Hegelu leži u tome što se s Hegelom postupa kod nas ne samo paušalno i neznalački, nego katkad upravo bezobrazno razmetljivo, od strane onih za koje se može tvrditi da nisu ni privirili u njegovo djelo, ali su svagda spremni da o tome kažu svoju "meritornu riječ". Drugi moment leži u tome, što se o Hegelovoj tzv. "teoriji države" (ovo je rečeno u navodnim znacima zato što Hegel filozofijski i povijesno raspravlja o tom problemu, a to nipošto nije isto) raspravlja kritički i s lijeva i s desna već od sredine prošlog stoljeća pa sve do danas. Kritike za njegov navodni etatizam idu tako daleko, da su ga neki doveli u vezu čak i sa Staljinom, i to po ovoj istoj bezveznoj i nedotupavoj "logici", po kojoj bi npr. Isus Krist trebao biti odgovoran za zlodjela nekadašnje Inkvizicije, koja je u njegovo ime osuđivala ljude na lomače (J^{an} Hus, Giordano Bruno i mnogi drugi, poput "vještica" itd.), ili pak kako je Marx kriv za staljinizam i sva njegova zlodjela u sistemima tzv. "realnog socijalizma", pa ga onda takvi "kritičari" i ovdje kod nas danas nazivaju, ni više ni manje nego — "pravim komunizmom"!

Budući da je danas kod nas u Hrvatskoj doista na djelu ono što bismo — u pojačanom izrazu za pojam etatizma, ili totalitarizma—mogli nazvati "obogotvorenjem države", pri čemu država dobiva upravo vrhunski smisao za život i u životu hrvatskog čovjeka, iznad kojega u najboljem slučaju jedva još može stajati sam Bog, pokušajmo vidjeti s kojim pravom i samoga Hegela možemo optužiti za etatizam. Dakako, naši i svaki drugi etatisti vidjeli bi u toj kvalifikaciji Hegela kao etatističkog mislioca države samo ono pozitivno u njega, što i filozofijski dakle opravdava takav jedan, u ovom slučaju recimo fašističko-nacističko-ustaški način vladanja državom i društvom.

Za pravo razumijevanje Hegelova određenja (ideje) države, valja ponajprije ukazati na odnos između građanskog društva i države, kako ga vidi sam Hegel, kao i to do čega je Hegelu ovdje primarno stalo. Naime, upravo iz tog odnosa proilazi za Hegela uopće neka potreba za državom, pa u tom odnosu leži sama bit države, kako je vidi Hegel.

Hegel građansko društvo, kako se ono u punom svom obliku i pravom smislu pojavljuje s velikom francuskom revolucijom (1789.) i poslije nje u modernoj Europi, određuje — pod utjecajem studiranja klasične engleske političke ekonomije (prije svega: Smitha i Ricarda) — kao "sistem potreba". S filozofijskog i povijesnog stanovišta to je za Hegela više jedno "negativno" određenje: To je ona sfera života gdje je čovjek pojedinac kao član građanskog društva prisiljen na golo samoodržavanje u borbi i sukobu s drugim pojedincima — privatnim vlasnicima, koji se ovdje pojavljuju kao egoistične individue, što idu samo za svojim neposrednim interesima i svojom vlastitom korišću. To je ono određenje čovjekovo što se imenuje pojmom *bourgeois,* za razliku od njegova političkog nastupanja u pojmu *citoyen.* Na djelu je dualitet, dvojstvo njega kao privatnog i kao javnog bića u određenju građanina.

Upravo ovdje leži za Hegela bitni problem: Tragajući u svojoj filozofiji za sferom slobode i njezinom objektivnom mogućnošću, za Hegela postaje isuviše očito kako tu slobodu čovjekovu ne

može ni tražiti ni naći na osnovama i u okviru građanskog društva, u kojemu se odnosi, i to realni odnosi svakidašnjeg života manifestiraju tako da rezultiraju ne slobodom (u sferi te nesmiljene konkurentske utakmice pojedinaca za isključivo svoje dobro, a protiv dobra svakog drugoga), nego upravo suprotno tome — u apsolutnoj nužnosti. I upravo to je ne samo veliko Hegelovo uviđanje same biti građanskog društva, nego i svojevrsna povijesna anticipacija svekolikog daljnjega kretanju razvitku građansko-kapitalističkog načina produkcije i reprodukcije društveno-ekonomsko-političkog života tog "sistema potreba". Budući da se to najčešće ne pozna, ne zna ili pak svjesno prešućuje, potrebno je ovdje samo s dva citata iz Hegelove *Filozofije prava* pokazati kako je Hegel nepogrešivo uvidio i shvatio bitnu klasnu strukturu građanskog društva, pa je time i prije Marxa ukazao na bitnu i nerazrješivu protivurječnost tog društva na njegovim vlastitim osnovama. Evo prvog mjesta:

"Uopćavanjem odnosa ljudi preko njihovih potreba i uopćavanjem načina na koji se sredstva za zadovoljenje tih potreba pripremaju i pribavljaju, nagomilavaju se na jednoj strani velika bogatstva — jer se iz ove dvostruke općenitosti izvlači najveći dobitak — kao što se na drugoj strani povećava upojedinjavanje i ograničenost posebnog rada i time zavisnost i nužda klase koja je vezana uz taj rad, s čime je povezana nesposobnost osjećaja i uživanja daljnjih sposobnosti, a naročito duhovnih prednosti građanskog društva." (§ 243)

A zatim još upečatljivije u tom tonu: "Spuštanje velike mase ispod mjere izvjesnog načina subsistencije, koji se za jednog člana društva sam po sebi regulira kao nužan — i time do gubitka osjećaja prava, čestitosti i časti da se opstoji vlastitom djelatnošću i radom — dovodi do stvaranja ološa, što opet ujedno donosi sa sobom da se na lakši način u malo ruku koncentriraju nesrazmjerna bogatstva." (§ 244)

Tko zna, da nije Hegel tu negdje među nama, kada tako dobro oslikava našu sadašnju situaciju u Hrvatskoj?! A o tome i jest riječ: Kad se misaono dopre do bitnoga, onda to ostaje aktualno sve do današnjeg dana.

I sada dolazi ono za naš problem glavno: Budući da je ovako okarakterizirao samu bit građanskog društva (a ima pored tih stavova još vrlo mnogo sličnih u njegovu djelu), za koje sam konstatirao kako ono nikada nije dosta ili toliko bogato da bi u suvišku svoga sve većeg bogatstva zaustavilo porast siromaštva i bijede, kako materijalne, tako i duhovne, kao i stvaranje paupera, uvidjevši tako njegovu unutrašnju (klasnu) raslojenost i nužnu raštrkanost, rastrganost, razdvojenost, rascijepljenost, atomiziranost i kaotičnost, što iz toga proizlazi, a u čemu nikakva istinska čovjekova sloboda ne može biti situirana, Hegel upravo zato i na osnovi toga želi pronaći i utvrditi mogućnost razrješenja tih protivurječja njihovim nadsvođenjem pomoću — države! Država bi imala biti ta općost kojom bi se izmirili posebni i pojedinačni nepomirljivi interesi u sferi građanskog društva.

Hegelu je s jedne strane stalo do umnosti zbiljskoga, a s druge mu se strane postojeća zbilja (stvarnost) građanskog društva na sve strane pojavljuje i pokazuje u svim svojim oblicima faktičke bezumnosti. Njegova ideja države (a ideju određuje Hegel kao jedinstvo pojma i realnosti) ima dakle pomiriti — kao realna općenitost i umnost — sve pojedinačno — posebne interese, i što je ovdje ono najvažnije: biti kao takva garant slobode svakog pojedinca. Ovdje valja odmah naglasiti ono bitno novovjekovno, građanski moderno, što s francuskom revolucijom ulazi u same temelje modernoga demokratski ustrojena društva zapadne provenijencije, a što Hegel preuzima kao nešto samo po sebi razumljivo i za to društvo nezaobilazno, a to je: prioritet pojedinca pred kolektivom. To je sama srž modernog načina života zapadnih zemalja, pa kad zatim Marx to ističe kao svoje građansko-demokratsko geslo stavom: "Slobodni razvitak svakog pojedinca uvjet je slobodnog razvitka za sve", onda ovi naši nedoučeni plaćeni ideolozi nacionalno-nacionalističke ideologije ovu devizu izruguju i persifliraju kao tobože — "komunističku", ili "pravo hrvatski rečeno": komunjarsku. Inače su oni "pravi i veliki demokrati"!?

Dakle, iz navedena ustrojstva i karaktera građanskog društva proizlazi za Hegela sada nužnost, upravo: povijesna nužnost njegove ideje države. On dakle želi izvesti — filozofijski izvesti — samu bit države, u kojem je određenju za njega ujedno implicirano i ono kakva i kako bi ta država trebala da bude. On ne opisuje nijednu empirijski postojeću državu, nego govori o državi kakva bi ona ("idealno") imala da bude "kao država".

Budući da je na početku ovog razmatranja bilo riječi o etatizmu ili tzv. "obogotvorenju države", što mnogi podmeću i Hegelu još od prošlog stoljeća, svakako je vrijedno i potrebno vidjeti kako zapravo stoji s tim u Hegela, jer je to ujedno instruktivno za naše današnje stanje u Hrvatskoj s obzirom na ustroj države.

Nije ovdje ni moguće, ni potrebno ulaziti u razlaganje čitavog Hegelova sistema, ali treba naglasiti kako se svi ovi i drugi društveno-politički problemi u Hegela smještaju u tzv. sferu objektivnog duha, čiji su bitni momenti: apstraktno ili formalno pravo, moralitet i običajnost, a momenti ili stupnjevi običajnosti jesu: obitelj, građansko društvo i država, i na kraju "svjetska povijest kao svjetski sud". Pravo i moralitet realiziraju se dakle u trećem stupnju običajnosti, a običajnost se realizira u državi. Pojednostavljeno rečeno: pravna osoba i moralni subjekt mogu se realizirati i naći svoju potvrdu u običajnosti, dakle u obitelji, građanskom društvu i državi, koja se upravo kao "zbiljnost običajnosne ideje" u svojoj konkretnosti pokazuje kao istinsko i realno područje slobode. Hegel ističe kao bitno za građansko-demokratski ustroj moderne države njezinu nezaobilaznu osnovu u geslu: "Koliko prava, toliko i dužnosti, koliko dužnosti, toliko i prava", tako da država počiva na pravu i slobodi pojedinca, što su upravo pomoću države najčvršće garantirani. To se suvremeno naziva pravna država ili vladavina prava, jer je pravo ujedno oblik čovjekove slobode. Gdje toga nema, smatra Hegel, mi još uvijek ne možemo govoriti o modernoj državi, nego samo o surogatu države.

Hegel u vezi s tim kritizira koncept Platonove (tzv. idealne) Države zbog jednog jedinog, ali s modernog stanovišta bitnog, nedostatka: Platon još (historijski nužno za njegovo vrijeme) ne respektira značenje "principa samostalne u sebi beskonačne osobnosti pojedinca, subjektivne slobode". Zato Hegel naglašava, kako je "bit nove moderne države upravo u tome, što je ono opće povezano s punom slobodom posebnosti i dobrobiti individua... i što općost svrha (države) ne može napredovati bez vlastita znanja i htijenja posebnosti, koja mora zadržati svoje pravo. Ono opće mora dakle biti potvrđeno, ali subjektivnost na drugoj strani pri tom mora se posve i živo razviti." Utoliko Hegel i mora naglasiti kako "onaj pojam sjedinjenja dužnosti i prava postaje jednim od važnih određenja i sadrži unutrašnju snagu država".

U tom smislu, u jednoj za nas instruktivnoj komparaciji, ističe Hegel: "Dok u azijatskim despocijama individuum nema u sebi nikakve unutrašnjosti i nikakvo opravdanje, hoće čovjek u modernom svijetu biti poštivan u svojoj unutrašnjosti." Utoliko je istinska država za Hegela "svestrani uvjet realiziranja posebnih svrha i dobrobiti pojedinca". Međutim, da za Hegela ne može doći u obzir nekakvo "obogotvorenje države" ni u kojem obliku, najbolje pokazuje ovaj njegov stav: "Zbiljnost je uvijek jedinstvo općosti i posebnosti, razlaganje općosti u posebnost, koja se pojavljuje kao samostalna, iako se ona nosi i održava samo u cjelini. Ukoliko to jedinstvo nije postojeće, nešto nije zbiljsko, premda se egzistencija smije pretpostaviti. Neka rđava država jest takva, koja naprosto egzistira; bolesno tijelo također egzistira, ali ono nije istinski realitet."

Hegelu se dakle ne može "podmetnuti" bilo kakva, čak i najrđavija država kao nešto vrijedno i samo po sebi razumljivo, pa ćemo je onda slaviti i "obogotvorivati" samo zato što je — "naša"!

Zato Hegel može čvrsto naglasiti jednu bitnu stvar naše suvremenosti ("naše" kao i njegove u modernom svijetu Zapada), bez koje svaka država koja to ne poštuje, gubi svoj *raison d'etre:* "Princip novijeg svijeta uopće jeste sloboda subjektivnosti, da se sve bitne strane, što postoje u duhovnom totalitetu, dolazeći do svog prava, slobodno razvijaju"... "Smije se samo reći" — nastavlja Hegel dalje — "da su jednostrane forme svih državnih ustrojstava koje u sebi ne mogu podnijeti princip slobodne subjektivnosti, i koje ne znaju odgovoriti jednom izobraženu umu!"

Tome treba dodati, kad već navodimo, neke karakteristične Hegelove stavove u prilog tvrdnji o njegovu najdubljem suprotstavljanju čak i samoj primisli za neki njegov etatizam, koji bi državu "uzvisivao do nebesa" (pa se onda predstavnici Katoličke crkve nijednom riječju ne ograđuju od ovih "obogotvorivanja" države u nas, što je svakako simptomatično?!), bar jedan Hegelov stav o javnom mišljenju kao bitnoj karakteristici demokratskog društva suvremenosti: "Ali u sva vremena bijaše javno mišljenje jedna velika moć, a posebno je to u naše vrijeme, gdje princip subjektivne slobode ima tu važnost i značenje. Ono što sada treba da važi, ne važi pomoću sile, malo pomoću navike i običaja, ali zato pomoću uvida i razloga". Jer, kao što naglašava Hegel u vezi s tim, javno mnijenje sadrži stoga u sebi vječne supstancijalne principe pravednosti, koji svoju odlučnu ulogu igraju upravo u jednom demokratski ustrojenu društvu. Zato je za našu današnju društveno-

političku situaciju, u kojoj predsjednik ne sluša nikoga osim svojih podmuklih laskavaca i karijerista, pa mu to "godi uhu" u njegovoj po svemu sudeći velikoj narcisoidnosti s umišljajem povijesne uloge što je igra, vrijedno navesti Hegelovo mišljenje o smislu slušanja tog istog javnog mnijenja u našoj suvremenosti, kad on kaže: "U javnom je mišljenju sve loše i istinito, ali naći u njemu ono istinito, jest stvar velikog čovjeka. Onaj tko ono što njegovo vrijeme hoće i to izražava njemu odgovara i izvršava, jest veliki čovjek vremena. On čini ono što je unutrašnjost i bit vremena, i ozbiljuje ga, — a onaj tko javno mnijenje, kako ga tu i tamo čujem, ne razumije poštivati, neće nikad ništa dovesti do nečega velikoga."

Time dolazimo do onoga što je u današnjoj hrvatskoj državi najočitije na djelu u svim sferama društvena života: pretvaranje etatističko-nacionalističkoga koncepta i prakticiranja države u despotski oblik i način vladavine nad cjelinom građanskog života. I za ovo možemo navesti kao svojevrstan motto Hegelov pregnantno iskazani stav: "Despotizam označuje uopće stanje bezakonitosti, gdje posebna volja kao takva, bila ona jednog monarha ili jednog naroda (ohlokracija), važi kao zakon, ili štoviše, umjesto zakona."

Ovo je pogođeno do u samu srž takvog tipa vladavine koja je građanima i narodu u cjelini nametnuta silom, bez obzira sad na sve moguće formalne izborne prijevare pred očima cijelog svijeta. Ono bitno, pak, što Hegel ovdje ističe kao glavnu karakteristiku takve državne vlasti, dakle ono "kao zakon, ili štoviše, umjesto zakona", događa se u nas svakodnevno do paroksizma, i time postaje nepodnošljivo. Nepodnošljivo za život svakog pojedinca i njegova svekolika ispoljavanja. Jer u etatizmu kao despotizmu, odnosno totalitarizmu, uvlači država u sebe, "guta" ili želi prisvojiti sve, doslovno sve prerogative građanskog života, sve oblike i načine privatne čovjekove egzistencije, sve do u najintimnije zakutke njezina potvrđivanja, i želi se useliti čak i u krevet svakog pojedinca, da bi mu'diktirala što mu je činiti. A na čelu takvih pothvata obično su najprimitivniji, najzaostaliji i najrigidniji tipovi koji svoju antiljudsku sirovost i neobrazovanost kompenziraju svojom tobože gorljivom i javno proklamiranom državotvornošću. Provincijski su popovi za to najpogodniji, i etatistička im država "u nacionalnom interesu" ostavlja slobodne ruke u vršenju javnoga terora nad građanima.

Nacionalnost podignuta na nivo vrhovnog moralnog principa, i time pretvorena u nacionalizam i rasizam najgore provenijencije u suvremenu svijetu, postaje pokriće za sve, pa čak i za najočitije javne zločine i nekažnjena ubojstva. To je dakle vladavina bezakonja, u kojoj slobode, prava, pravne države ili vladavine prava nema ni na vidiku.

Neodgovornost vlasti povlači za sobom neodgovornost svakog pojedinca, jer kad čovjeku oduzmeš slobodu i sva, čak i elementarna ljudska prava, onda on više ni ne može biti odgovorno biće, jer ništa bitno u društvenu životu o njemu ne ovisi, budući da je pretvoren u puki objekt etatističko-despotske vladavine beskrupuloznih klika na vlasti i u sredstvo svakovrsne ucjene od strane pomahnitalih "tragača za plijenom" i tuđom imovinom, a sve pod direktnom zaštitom, plaštem i blagoslovom vlasti, kojoj i samoj nije stalo ni do čega drugoga, osim do brzog i nezakonitoga bogaćenja po svaku cijenu.

Vlastodršci i njihovi ideolozi skovali su — a da prave biti toga nisu ni svjesni — slogan, što bi ga trebalo neprekidno ponavljati poput mementa, jer pogađa srž ovog zla što je pogodilo Hrvatsku, hrvatski narod i sve građane Hrvatske, zlo čije je zatiranje danas doista samo u Božjim rukama: Bože, čuvaj Hrvatsku!

BOŽANSTVENA DRŽAVA — Objavljeno u: *Novi list,* Rijeka, 19. IX. 1997.

ŠTO JE ZAPRAVO — "KOMUNIZAM"?

ABECEDA ZA PLAĆENE IDEOLOGE, NEZNALICE I BRBLJAVCE

Svakog dana građani Hrvatske, a naročito u posljednje vrijeme, prije i poslije nedavnih izbora, sve su žešće i učestalije zasipani, upravo "bombardirani" jednom riječju — preko svih medija: u novinama, na televiziji i radiju — komunizam, a onda i iz nje stvorenom "pravom . hrvatskom riječju" — komunjara. Ta novostvorena "komunistička atmosfera" u Hrvatskoj neodoljivo asocira na prvu rečenicu iz Marx-Engelsova *Komunističkog manifesta* (iz 1848. god.), koja započinje ovako: "Bauk kruži Hrvatskom (tamo stoji: Europom!) — bauk komunizma." Građani Hrvatske u očitoj su nedoumici i posve zbunjeni tom tako naglom "provalom komunizma" u njihov svakidašnji (društveno-politički) život, i pitaju se za značenje toga, pa odgovaraju povećanim glasovanjem za SDP. Sasvim zgodno? No, kao što se u narodu kaže, "odnio vrag šalu", tu ipak nešto ne "štima"! Ne zato što se ne bismo trebali bojati toga komunizma u ovom času u Hrvatskoj, daleko od toga! Neprilika, da ne kažemo težu riječ, leži u tome što ni oni koji propagandno upozoravaju na "opasnost od ponovnog povratka komunizma", kao ni najveća većina onih kojima je to "upozorenje" upućeno — bit ću sad ovdje drzak — nemaju ni osnovnog pojma što je to komunizam! Ovu tvrdnju treba dakako pojasniti i opravdati, a to ćemo pokušati učiniti doista u najkraćim mogućim crtama, bez pretenzije na dublje ulaženje u taj kompleksni suvremeni, upravo historijsko-povijesni problem današnjice. Iako smo, međutim, ovaj napis kao abecedu naslovili na plaćene ideologe, neznalice i brbljavce, to nije mišljeno ozbiljno: Plaćeni će ideolozi i dalje mljeti po narudžbi "odozgo" svoje "antikomunističke" ideološke potjernice i "vau-vau-propagandne smicalice", nemajući pritom blagog pojma, pa čak ni pravog dojma o tome što govore, osim "svog primarnog znanja": da se time na najlakši način osigurava karijera i lagodniji život. Neznalice ne bi bili i ostali neznalice kad bi se potrudili da nešto suvislo doznaju o tome što je to komunizam, o kojemu se sad toliko govori i piše. Oni će dakle i dalje ostati neznalice, ali će za komunizam biti "najmjerodavniji znalci"! Pa će i dalje govoriti protiv komunizma, koji je "opasan ne samo za Hrvatsku, nego i za čitav svijet", jer su oni to čitali u novinama i gledali-slušali na televiziji (ili konkretno: na HRT). A brbljavci, kao poznati "sveznadari" iz kafića, gostionice ili krčme, imaju u svome "malom prstu" sve što se tiče tog "monstruma-komunizma", kojega smo dosada dosta imali i "preko glave"... itd., pa će i dalje brbljati svoje brbljarije sebi u uho kao posljednju mudrost svijeta unedogled. Toliko o tome, tj. o gore naslovljenima.

Moram ovdje uvodno biti još malo bezobrazan — za razumijevanje onoga što slijedi — pa kazati da se u Hrvatskoj može na prste nabrojati one koji su ozbiljno čitali, da ne kažem studirali Marxove (naročito filozofske) radove i koji doista nešto znaju o tome iz prve ruke. Tako da i bilo kakva diskusija o Marxu i njegovu djelu na ovim prostorima nema svoje prave osnove, a one koji tobože "kritički" žele negirati Marxa i "likvidirati" ga s nekoliko akustički napabirčenih fraza, trebalo bi — kad bi to bilo i moguće i uopće smisleno — pozvati da javno pred velikim auditorijem pokažu što znaju o tome. Tako sam u prošlom sistemu pozvao na javni razgovor o Marxu i njegovoj filozofiji i nauci neke "zvanične velike marksiste" iz političkog rukovodstva, ali se nitko nije usudio odazvati tome.

Zato ću sada produžiti u tom tonu i kazati: Nigdje na svijetu, pa prema tome ni u bivšoj Jugoslaviji, nije bilo ni socijalizma, a kamoli nekakvoga komunizma! I tu leži povijesno presudna točka svih nesporazuma, zabluda, sporova, kao i upravo katastrofalnih svih mogućih posljedica na svim područjima života: na političkom, socijalnom, ekonomskom, kulturnom i općeduhovnom. Da se ne govori i o materijalnim, egzistencijalnim i životnim žrtvama u ovom 20. stoljeću.

Gledano historijski, ta se presudna točka nalazi u tome što se staljinizam poistovjetio sa socijalizmom, pa onda i s komunizmom. Staljinizam, koji svoje ideologijsko podrijetlo vuče iz boljševizma i lenjinizma, a svoj pravi začetak ima u X. kongresu Komunističke partije Sovjetskog Saveza u ožujku 1921. (pod vodstvom samoga Lenjina), na kojem je donesena odluka da se razbije i uništi tzv. "Radnička opozicija", kao i da se nemilosrdno unište i poubijaju svi protagonisti tzv. kronstadtske pobune, koji su zastupali potrebu da se (protiv partijsko-državne birokracije na vlasti) dosljedno u djelo provodi proklamirani sistem Sovjeta (dakle radničko-seljačkih savjeta kao

osnove cjelokupne vlasti i sistema), bio je sve drugo nego socijalizam. On je naime bio i ostao najradikalniji neprijatelj i uništavatelj bilo kakvog tipa socijalizma (i komunizma). Ali taj i takav staljinizam pod najstrašnijim Staljinovim terorom, u kojem su u sibirskim logorima nestali milijuni žrtava, deklarirao se kao "jedini pravi socijalizam", pa se nazvao i "realni socijalizam". Tragika je pritom bila u tome, što su ga kao takvoga propagirali i na Zapadu, i to ne samo članovi komunističkih partija, nego i mnogi progresivni intelektualci, kako između dvaju svjetskih ratova, tako čak i poslije Drugog rata, kad se već posve razotkrila bit toga sistema kao Gulaga.

I sad, ono "najljepše" i politički svakako profitabilno ponudilo se samo od sebe za sve političare Zapada, na čelu sa SAD, kad se trebalo ideološki boriti "protiv tog komunističkog bauka" kako u svojoj vlastitoj sredini (prije svega), tako i u svijetu, u borbi za "interesne sfere" protiv utjecaja Sovjetskog Saveza. Tada je Parola glasila s te strane: "Hoćete komunizam? Pa, evo vam ga tamo!", pokazujući pritom na strahote staljinističkog sistema na svim područjima života. I tako je socijalizam kao socijalizam (komunizam) i u teoriji i u praksi bio prikazivan, nazivan i provođen jedino kao — staljinizam. I sada nakon svih događaja raspada tog staljinističkog sistema u nekim istočno-europskim zemljama, pa i u samom Sovjetskom Savezu (uključujući i bivšu Jugoslaviju), govori se dakako o krahu i raspadu komunizma, kao bitnog promašaja kako u teoriji, tako i u praksi. A nigdje toga socijalizma i komunizma nije bilo! Poljski filozof Leszek Kolakowski (koji je još prije dva desetljeća emigrirao u Englesku i bio profesor u Oxfordu) u jednom svom kratkom napisu još prije tridesetak godina nabrajajući što sve socijalizam nije, a pritom je istaknuo sve ono bitno za staljinizam, na svoje pitanje: "A što onda socijalizam jeste?" odgovara: "Socijalizam je nešto dobro!" Dakle sve ono što taj realni staljinizam — nije!

Međutim, ključna točka kraha socijalizma ovog stoljeća u liku staljinizma sastoji se u tome što je jedna takozvana socijalistička revolucija bila izvedena u jednoj historijski duboko zaostaloj zemlji Rusiji 1917. god., a za bilo kakvo socijalističko uređenje nije imala doslovno nijednog realnog preduvjeta. I tu leži taj historijsko-povijesni "kratki spoj", koji je u ovom stoljeću bio plaćen strahovitim ljudskim, materijalnim i duhovnim žrtvama, pa bi već bilo vrijeme ne za puko politikantsko-ideološko prazno i neproduktivno prepucavanje oko "komunizma" i "antikomunizma", nego za spoznaju same biti toga "kratkog spoja" kao kraha čitave jedne epohe. A ona glasi: "Nema provođenja socijalizma, ako se takvo društveno uređenje ima smatrati boljim, bitno boljim od kapitalizma, sve dotle dok se ne dostigne ono najbolje što je građanski svijet sa svojom demokracijom (ma kakve bile njezine granice, greške i ograničenosti u realnom životu svih današnjih zemalja, naročito Europe i SAD) postigao u posljednjih dvjesta godina nakon francuske revolucije 1789." Na tom će se problemu i zadatku hoćeš-nećeš u idućem stoljeću lomiti koplja oko onoga što se najopćenitije ili najbanalnije naziva — boljim životom za sve.

Možemo sada ako želimo i "promijeniti imena", pa to možemo nazvati na primjer: istinska ljudska zajednica, da se riješimo balasta što gaje sebi na vrat natrpao pojam socijalizma i komunizma zaslugom staljinističke povijesne pervertiranosti, strahovlade i najdrastičnijeg ataka na ono humano (a od čega istini za volju nisu imuna ni najdemokratskije uređena društva današnjice), ali pod komunizmom je Marx shvaćao prvi korak iz postojećeg antihumanog svijeta kapitalizma kao sistema eksploatacije tuđeg rada. A to je za njega značilo kritiku same biti tog sistema (koju je on izvršio u svom *Kapitalu*), što ujedno znači borbu upravo za taj bolji život za sve. Oblici te borbe nisu, niti mogu biti dogmatski propisani! Oni se traže i nalaze u samom društvenom životu svake zemlje posebno, iz njezinih historijski postojećih uvjeta. Ta je borba dvostruka: kako za materijalno blagostanje i čovjekovu svakidašnju zadovoljenost osnovnih potreba, tako i za slobodu i ljudsko dostojanstvo, to jest za život dostojan čovjeka u svakom pogledu. I sad bi svakako bilo zanimljivo čuti, tko jeste zbiljski protiv svega toga?! I koju bi argumentaciju upotrijebio na tom načelnom nivou postavljanja problema?

Ostaje ovdje dakako i pitanje samog Marxa i onoga najbitnijega i najboljega u njegovoj filozofiji i nauci. Kako njega mogu svojatati ili odbacivati oni koji o njegovoj filozofiji i nauci nemaju pojma? To je ne samo nespojivo, nego i bezobrazno! U bivšem Sovjetskom Savezu kružila je duhovita uzrečica, kao kritika "sveznajućih ideologa" u partijskom aparatu: "Karla Marxa mi čitali, njičevo ne ponjimali!" Ta bi se uzrečica mogla i morala primjenjivati na sve današnje ideološko-neznalačko-brbljave tzv. "kritičare" Marxa, jer nisu kompetentni da o njemu i njegovoj misli kažu ijednu suvislu riječ! Oni naravno ne znaju da je Marx ponikao iz najistinskije europske humanističko-demokratske

tradicije svoga građansko-revolucionarnog vremena, kao učenik i nastavljač epohalne revolucionarne misli i klasične njemačke filozofije kao duhovnog vrhunca građanskog svijeta u cjelini (Kant, Fichte, Schelling, Hegel i čitava plejada pjesnika, znanstvenika i mislilaca toga neponovljiva vremena). Zato takvi "kritičari" nikada nisu ni čuli, a kamoli pročitali najdublji građansko-humanistički utemeljeni i intonirani Marxov stav iz tog istoga ("zloglasnoga") *Komunističkog manifesta* koji glasi: "Slobodni razvitak svakog pojedinca uvjet je slobodnog razvitka za sve!" I to je bila ta Marxova "borbena parola", što je bila glavna nit vodilja u njegovu radu i cjelokupnom životu. I sad nam u pohode dolaze "pravi Hrvati", koji će u ime svoje "nacionalne ideologije" pljuvati po tim svjetski priznatim idejama! A ta i takva nacionalna ideologija ima samo jednu jedinu misao, pa je onda rastežu poput gumielastike: "Glavno je roditi se kao Hrvat!" I sad ćemo s tim ne u bolji život, jer to bi moglo značiti u komunizam, nego u bolje hrvatstvo, to jest: sve za državu, a ništa za čovjeka. E, pa onda: živjela državotvornost!

Ovi su posljednji izbori pokazali da hrvatsko pleme još nije zrelo za nešto drugo. Zato je Hegel s pravom konstatirao kako svaki narod ima takvu vlast kakvu je htio i zaslužio.

I na kraju, bar za malu potkrepu iznesenih stavova, za šire čitateljstvo dobro je navesti samo jedan Marxov stav, kako se prosječnom čovjeku pri spomenu njegova imena ne bi "digla kosa na glavi", koji glasi:

"Ako pretpostaviš čovjeka kao čovjeka, a njegov odnos prema svijetu kao ljudski odnos, onda možeš ljubav zamijeniti samo za ljubav, povjerenje samo za povjerenje itd. Ako hoćeš uživati u umjetnosti, moraš biti umjetnički obrazovan čovjek; ako hoćeš vršiti utjecaj na druge ljude, moraš doista biti čovjek, koji djeluje potičući i unapređujući druge ljude. Svaki od tvojih odnosa prema čovjeku — i prema prirodi — mora biti jedno određeno ispoljavanje tvog zbiljskog individualnog života, koji odgovara predmetu tvoje volje. Ako ti voliš, a ne izazivaš suprotnu ljubav, tj. ako tvoja ljubav kao ljubav ne izaziva suprotnu ljubav, ako kroz životno ispoljavanje kao čovjek koji voli ne postaneš voljeni čovjek, onda je tvoja ljubav nemoćna, ona je nesreća."

ŠTO JE ZAPRAVO — "KOMUNIZAM"? — Objavljeno u: *Novi list,* Rijeka, 9. VII. 1997.

BUDUĆNOST NA DJELU

— Na jednome mjestu u Vašoj knjizi "Hegel-Marx" nazivate sebe "hegelovcem" i "marksistom". Što to znači? Ne gubi li se, takvim pred-određenjem vlastita mišljenja, mogućnost autentične misaone pozicije?

— Kada se — zapravo samo uvjetno — deklariram hegelovcem i marksistom, takvo određenje ne treba shvatiti doslovno, u smislu dogmatskog slijeđenja nečije misli, kao što se to čini u poznatoj varijanti staljinističkog dijamata, koja osim toga nije imala nikakve zbiljske veze ni s Marxom, ni s marksizmom u njegovim najboljim izdanjima. Ovdje se misli na onaj duhovno-misaoni horizont, unutar kojega se — dakako, po vlastitu samorazumijevanju svakog misaona opredjeljenja — dobiva najviše stvaralačkog poticaja za vlastito mišljenje i djelovanje, dakle za sam život i njegov pravi smisao. I sam je Hegel u svojoj *Povijesti filozofije* kritički, a u skladu sa samom biti filozofije kao "njezino vrijeme zahvaćeno mislima", opovrgnuo mogućnost da se na primjer u moderno doba bude platonovac, aristotelovac, epikurovac itd. To pak s druge strane nipošto ne može značiti — a to je opet specificum filozofije kao takve (za razliku od posebnih znanosti) — da treba odbacivati svaku duhovnu i misaonu vezu sa svim onim zbiljski relevantnim iz historije filozofije, jer se ne može početi filozofirati ni iz čega (kao što to danas zamišljaju na primjer tzv. "analitički filozofi", od kojih svaki želi da tobože "počinje svoju vlastitu priču iznova", pa onda "originalno" brbljaju otrcane i stare zdravorazumske koještarije). Ja sam dakle "hegelovac" i "marksist" utoliko i dotle što smatram da se *bitni problemi naše suvremenosti* ne mogu istinski ni uočiti, a kamoli rješavati bez dubokog studiranja, ili kao što obično kažem, bez "prolaženja kroz kupku" klasične njemačke filozofije i bitne Marxove misli, jer je upravo to još uvijek najdublja bit misli našeg vremena. A riječ je o najvišem nivou ove spekulativno-povijesne misli, koja je iznijela na vidjelo *samu srž ovog modernog doba* u kojemu još uvijek živimo. U tome je čitava stvar.

— Koliko razumijevanje bitne veze Hegel-Marx (uključujući i građansko mišljenje relevantno za ovu problematiku, u prvom redu mislim na Kanta i Fichtea, a jednim dijelom i na Schellinga) biva toposom razumijevanja aktualiteta suvremene epohe?

— Nešto je rečeno već u prethodnom. No, valja naglasiti — ako se naime ima u vidu, prije svega, ono revolucionarno-povijesno, što toliko snažno dolazi do izražaja u misli klasične filozofije i Marxa — kako ta misao, s jedne strane, "prodire pod kožu" ovoga modernoga građanskog svijeta i artikulira njegove bitne domašaje u svim dimenzijama ispoljavanja čovjekova života, a s druge strane, ujedno je i radikalna kritika njegovih epohalnih historijskih granica i ograničenosti. Time se otvara horizont mogućnosti zbiljskog samoosvješćivanja čovjeka današnjice, u smislu spoznavanja svog pravog *povijesnog* podrijetla, kao i puteva za razrješenje bitnih problema pred kojima stoji suvremeno čovječanstvo. Suvremeni pozitivizam bilo koje vrste (a pozitivizam je najjednostavnije rečeno: kretanje i ostajanje u horizontu *statusa quo*) ne može tome pridonijeti doslovce — *ništa!* Ovakve stavove ne mogu ovdje, dakako, šire i dublje razraditi, ali sam o tome pisao u mnogim svojim spisima.

— Danas smo svjedoci sve većeg napliva filozofske, i ne samo te, literature u kojoj se s pozicije raznih misaonih puteva pokušava osporavati Hegelova misao. Što prema vašemu mišljenju leži u prirodi otpora Hegelu i hegelovskoj misaonoj poziciji danas?

— Teško je na to jednoznačno i ukratko odgovoriti. To se osporavanje Hegela ne bi moglo na primjer odnositi na Njemačku danas, iako se dakako ne bi moglo tvrditi da se i tamo Hegelova misao nalazi u prvom planu recepcije. No, općenito gledano, ima nekoliko razloga za takav stav spram Hegela, prije svega u nas. Ali ako ostanemo na razini same filozofije, onda bi trebalo istaknuti sljedeće:

1. Hegel misli u razdoblju uspona građanstva i građanskog svijeta u cjelini (a posebno u Njemačkoj). Ta je misao — misao najvišeg dometa kojim građanin artikulira svoje povijesno-

revolucionarno nastupanje na svjetsku pozornicu života — puna samosvijesti, slobodarstva, povjerenja u moć uma kao praktičke snage koja ima da ovlada svojim vlastitim svijetom (i tek time i tada istinski: *svijetom!),* otvorenosti perspektive za novo i bolje, kao i za prodiranje u ono još nepoznato što ima da bude otkriveno i što se da dokučiti i spoznati. Pred njom još stoji čitav neotkriveni svijet kao područje vlastita samopotvrđivanja i samoodjelovljenja. To je dakle optimistička misao *par excellence,* misao nade, utopijska misao budućnosti. Samo kao takva, vrtoglavo ponesena i samouvjerena, mogla je ona — uz pretpostavku zbiljske genijalnosti njezinih stvaralaca poput Kanta, Fichtea, Schellinga i Hegela kao vrhunca te misli — "dubiti do dna", do samog temelja čovjekova života, koji se upravo zato ovdje otkriva, pojavljuje i potvrđuje kao *bitno povijestan.* On je bitno povijestan time i tako i zato što se spoznao kao *čovjekovo vlastito djelo.* Kao takva, ta misao nastupa s pretenzijom da sve, čitav život, čitav svijet što ga je spoznala i potvrdila kao svoj vlastiti, uvuče u sebe i da ga prožme u svom smislenu preobražavalačkom aktu: da mu podari svoj smisao, tj. da ga *pretvori* u (filozofični) smisleni život, koji je onda kao takav i vrijedno živjeti. Ovdje dakle *život po sebi* postaje vrijedan da se živi. Vrijednost čovjekova života ovdje se kao sama bit novoga svijeta pojavljuje kao srž moderniteta novoga vremena.

Suvremena, uglavnom pozitivistička, misao nema više ni te snage, ni povjerenja u sebe i svoju moć, ni toga povijesno-revolucionarnoga patosa, pa prema tome ni te i takve (tolike) pretenzije, nego "čeprka" po "regijama bitka", zadovoljna što je uopće još (tobože!) živa, premda je već odavna kao takva prestala biti istinska misao. Pozitivistička je misao, naime, svjesno pristala da bude *ideologija postojećega* (građanskog i "socijalističkog") *stanja,* pa — doduše vrlo loše i providno — glumi svoju "neutralnost" spram svega što jest, te je pitanje o čemu, zapravo, hoće da nam govori!? *S te pozicije,* onda dakako Hegel je historijska zabluda i "nebuloza", a osim toga nešto što se ne da "prokuhati" i "probaviti", jer je nejasan, mutan, težak, protivan zdravom razumu i — u pogrdnom smislu — spekulativan! Jedan je autor čak napisao Hegelovu "psihografiju", kako bi pokazao da kod njega "nešto ne štima"! Zato se za Hegelovu misao kaže — a da se uopće ne zna što se time reklo — da je "to obična metafizika"!

2. U vezi s tim odmah se postavlja još jedan bitni moment Hegelove i čitave klasične njemačke filozofije: ona u svom polazištu i svom bitnom usmjerenju ima *jedinstvo teorije i prakse* (tadašnjim filozofijsko-etičkim jezikom: *jedinstvo bitka i trebanja,* Sein-Sollen), i to u svom najdubljem povijesno-spekulativnom smislu i značenju.

To je pak ono čega se suvremena pozitivistička pozicija (misli i života) boji kao vrag tamjana. Čim dalje od prakse (osim svojeg dobrog plasiranja u životu bez većih neprilika!). Zato prema stavu predstavnika te pozicije treba zastupati samo stanovište teorije *radi* teorije ("l'art pour l'art teorije"), a ujedno se praktično dobro snalaziti u postojećem, ma kakvo ono bilo, čak i ako je ono ljudski nepodnošljivo. Floskula tada glasi: *"Mi se ne miješamo u politiku!"*

3. Ima tu, međutim, još jedan moment koji se često ne uzima dovoljno u obzir, kad je riječ o odbojnosti Hegelove filozofije pojedinim teoretičarima koji sebe neutemeljeno nazivaju filozofima. To je pitanje *nadarenosti,* odnosno nenadarenosti, za filozofiju. Ne može doista svatko biti talentiran (ili: "imati smisla") za filozofijsko mišljenje. Tu postoje "prirodne granice", pa se čovjek katkada gotovo zaprepasti kad uvidi nepremostivu granicu za pojedince da shvate najobičniju misao koja prekoračuje moć poimanja, ili onoga što bi se moglo nazvati horizontom tzv. *zdravorazumskog ili predodžbenog mišljenja,* a što se u filozofiji imenuje i naivnim realizmom. To je doduše normalno i dopustivo za svakidašnje obično mišljenje, ali kad netko želi filozofijski misliti s tog stanovišta, onda je to ne samo nedopustivo, nego i neprimjereno i u danom času po okolinu — "opasno". Takvi se mediokriteti naime najčešće nameću kao bitni ili jedini kriterij za bilo kakvo mišljenje, pa i filozofijsko, a onda mogu nastati neugodne posljedice. Takvi su tada redovito "mislioci" i branitelji isključivo statusa quo. A sve drugo talentirano oko sebe beskrupulozno onemogućuju ili čak uništavaju. To su tada — "partijski mislioci". Bez obzira koje partije!

Za takvu je misao Hegel, u svakom slučaju, doslovce nedokučiv (i "nepotreban" smutljivac!), dakle nužno s onu stranu poimanja. Naime, filozofijski gledano, s Hegelom je na djelu *"podizanje" razuma na nivo uma* (što on nasljeđuje već od Kanta, a naročito od Fichtea). Nivo uma, pak, jeste stanovište *samosvijesti,* a to je stanovište *samodjelatnosti.* Stanovište samodjelatnosti, pak, jeste stanovište — *slobode.* E, tu smo već za ove pozitivističke mudrace na "skliskom terenu", pa je bolje u to ne ulaziti i dirati. I, doista je za njih bolje da se ne petljaju u to, jer oni i misle i žele misliti i

živjeti na stanovištu — kao što bi to formulirao Erich Fromm — *"bijega od slobode"!* Za njih važi ona Fichteova, kako bi oni radije pristali da ih proglase skrutnutim komadom lave na Mjesecu, nego da se smatraju samosvjesnim i slobodnim bićem, dakle čovjekom koji se postavio na svoje vlastite noge ili vlastitu glavu. Odatle nužno i taj rečeni otpor Hegelovoj filozofiji i njezino (misaono ujedno skandalozno bijedno i na najnižem nivou) osporavanje. Ta se osporavanja i kritike Hegela i klasične filozofije srozavaju, tako, do misaone lakrdije, pa se to štivo ne da čitati.

4. I, napokon, tvrdim da ti vajni osporavatelji i kritičari Hegela i klasične filozofije ne samo da nisu shvatili njihovu misao, nego *nisu čitali* ništa od toga! A o studiranju te filozofije da i ne govorimo, jer oni o tom nemaju pojma. Zato je i ta kritika nečega što se nije ni čitalo, ni studiralo — *najobičniji bezobrazluk!* Isti je slučaj i s kritikom Marxa, njegove filozofije i cjelokupne nauke, jer ti kritičari o Marxu nemaju pojma. Zato je to samo i isključivo — *političko-ideološka kritika,* kojoj je najviši "misaoni domet" da Marxovu filozofiju *poistovjećuje* s postojećim stanjem i birokratskom politikom i praksom kod nas i u tzv. "socijalističkim zemljama".

— Leži li u tom pokušaju diskvalifikacije Hegela i pokušaj da se samome Marxu izbije "stolac ispod nogu", pri čemu bi onda — pomoću tako preparirane njegove nauke, svedene na nekoliko dijalektičko-materijalističkih, u biti metafizičkih, načela ili fraza — bila moguća jedna olaka antimarksistička kritika Marxa?

— Ovim ste pitanjem ujedno dali i primjereni odgovor na nj. Upravo tako! U filozofijskom horizontu ta se diskvalifikacija i eliminacija Marxa zbiva "vrlo elegantno" i tobože "samorazumljivo"! Kaže se: Hegel je, dakako, metafizičar. Marx je pak po vlastitu samorazumijevanju, pa i po svojim eksplicitnim stavovima (u *Kapitalu),* njegov — dobar ili najbolji, to je sad svejedno — učenik. *Dakle* (!) Marx je također metafizičar! Pustimo sad po strani to, da ti isti kritičari nisu načistu sa samim pojmom metafizike, jer je njezino značenje upravo suprotno od onoga što oni pod tim pojmom zamišljaju, a obično su to obične stereotipije. Ono, međutim, što te i takve kritičare i Hegela i Marxa najviše smeta — a jedino to vide ili dobro naslućuju — jeste *revolucionarnost i povijesnost* njihove misli. To oni međutim nikada ne ističu kao nešto bitno. Zato se ta srž njihove misli pažljivo zaobilazi, te se u toj misaonoj svjesnoj selekciji ide tako daleko da se, na primjer, Marxovo eksplicitno plediranje i borba za *humanizam i demokraciju,* kao i za jedan bolji svijet od već postojećega, jednostavno "previđa" ili prešućuje, kao da tako nešto za Marxa i ne postoji. To su onda obični — *falsifikati,* koji se prodaju za meritornu kritiku. To je naravno žalosno, ali kod neupućenih — kojih je uostalom najviše — uspješno i ideološki "uvjerljivo".

— Kad smo već kod Hegela, nužno se postavlja pitanje vašeg prijevoda njegove "Fenomenologije duha", jednog od najtežih njegovih djela, kao što to ocjenjuju gotovo svi poznavatelji njegove filozofije. Naime, kako to izgleda kada filozof prevodi filozofa? U čemu je tu filozof u prednosti, a u čemu je inferioran u odnosu spram jednog profesionalnog lingvista? Koje su to novine što ih vaš prijevod donosi čitatelju?

— Prije svega, to nije nikakva novost da filozofi prevode filozofe. Nije posrijedi pretenzija da se "nadmaši" lingvist ili dobar poznavatelj dotičnog jezika s kojega se prevodi. Međutim, ako taj isti lingvist nije filozof (tj. ako nije studirao filozofiju), a posebice ako ne poznaje Hegelovu filozofiju, koja nije lagana za prevođenje, onda se događa to da prijevod smisleno, dakle upravo filozofijski, jednostavno ne odgovara originalu. Pa, ako je riječ o "prednosti", onda ona leži upravo u tome. Neki se filozofi, doduše, lako prevode, ali s Hegelom to ipak nije slučaj, pa se tako dobro poznavanje njegove misli u cjelini ovdje nameće u prvi plan. Zato sam smatrao da je potrebno, pored dvaju već postojećih prijevoda Hegelove *Fenomenologije duha,* ponovo prevesti to djelo. A čitatelji neka uspoređuju!

— Gdje je danas (1989.) povijesno i misaono mjesto praxis-filozofije i praksisovaca? Je li ona marginalizirana samim tokom historijskog procesa, ili je naprosto ušutkana?

— Ja bih rekao: *nijedno, ni drugo!* Što se drugoga tiče, ne iscrpljuje se praxis-filozofija samo onime što se bilo pisalo u razdoblju izlaženja časopisa *Praxis* (1964.-1974.), i održavanja *Korčulanske ljetne škole.* Tom je djelatnošću samo dan pečat jednom vremenu od desetak-petnaestak godina, ali je ono bitno i glavno sadržano u mnogim do sada objavljenim knjigama praksisovaca. Time ta misao nije, niti može biti ušutkana, jer misao i duh ostaju neuništivi, usprkos (birokratskim i svim drugim) naporima da ih zatru i unište u temelju, budući da oni smetaju sve autoritarne vlastodršce i "socijalističko"-nacionalističke uzurpatore vlasti. Danas, kad već ovdje o tome govorimo, postaje sve jasnije zašto je bilo potrebno i nužno da se zabrane i *Praxis* i *Korčulanska ljetna škola* — zato što su bili *najradikalniji i najtemeljitiji kritičari birokratske kontrarevolucije,* koja je nastupala pod ideologijskom firmom socijalizma, što se do danas zbiva u sve drastičnijim oblicima koji su ovu zemlju doveli do katastrofe.

Što se pak tiče pitanja o "marginaliziranju samim tokom historije", reći ću ovo: ne samo da praxis-filozofija nije marginalizirana tim tokom, nego taj naš jugoslavenski historijski tok *još nije* ni dospio na ovaj *povijesni nivo* što ga je ta misao *anticipirala,* nego će se naše faktičko historijsko kretanje još morati dobrano potruditi, da bi se iz ove svoje plemensko-rodovske, polufeudalne, predgrađanske historijske situacije dovinula do onoga što se praxis-filozofijom misaono iskazalo i dokučilo. Da, u tom smislu, ovdje parafraziram Marxa, koji polovinom prošloga stoljeća govori za tadašnju Njemačku: *praxis-filozofija je misaona anticipacija jugoslavenske historije,* tj. svih njezinih naroda, ona je *nadomjestak* za faktički povijesni deficit u realitetu, pa ovdje historija kaska za filozofijom gotovo dva puna stoljeća, ako ne i mnogo više! Stoga bi se prije trebalo govoriti o marginaliziranju postojećega stanja u odnosu na ovaj naš filozofijski nivo, a ne obratno. Naša filozofija govori s najviših vrhunaca europske misli i historije, a realnost nam je sada negdje ispred, tj. prije događaja (francuske) građanske revolucije 1789. Ili, kako bi to rekao Marx, ta filozofija *pretječe* to realno kretanje najmanje za oko dvjesta godina, mjereno europskim vremenom. Dakle, prava realnost te filozofije tek ima da dođe. Naravno: ako ikad!

— Je li posredovanje povijesnog projekta i bitka danog svijeta, to jest ove naše zbilje, doista bila tada slaba točka praxis-filozofije?

— Ako se sama stvar o kojoj je riječ postavi na navedeni način, možda bi se tako, ali samo uvjetno, moglo formulirati. No, što ovdje može značiti to "posredovanje"? Istinska je misao svagda anticipatorska. Ona je kao kritička misao *okrenuta u budućnost* i time je po svojoj biti — *utopijska.* Ona drži otvorenim istinski povijesni horizont čovjekova ljudski dostojna opstanka — time je *humanistički* orijentirana misao, ili misao revolucionirala postojećega. Da bi to bila, ona je ujedno nužno i s *onu stranu postojećega,* a time i na svoj način vizionarska. Tako se filozofija javlja i potvrđuje kroz čitavu svoju historiju. I samo to može biti *njezino posredovanje* povijesnog projekta postojećeg svijeta — da ukazuje buduće koje ima da *sada i ovdje* bude na djelu. Bez te dimenzije budućnosti zbilja — *umire u svojoj biti,* pa ostaje samo vegetiranje.

No, što se tiče naše historijske situacije, kao što je rečeno, valja "samokritički" istaknuti sljedeće: S očitom *iluzijom* da je u nas na djelu *mogućnost* socijalističkog revolucioniranja postojećeg stanja, nasljeđena od stare Jugoslavije, naša je filozofija "pucala predaleko" i time je u svom prejakom zaletu kod nas preskočila "posao" čitave jedne epohe — epohe građanskog svijeta. Zalažući se za "socijalističke solucije", ispustila je iz vida — premda je i na tome posredno ili neposredno radila — da se u jednom izrazito *predgrađanskom* ekonomskom socijalnom, političkom, kulturnom i duhovnom stanju života na ovim našim zaostalim prostorima moraju *prethodno* stvoriti pretpostavke, *građanske* pretpostavke, u svoj njihovoj širini i dubini, da bi se *tek tada* mogao učiniti jedan korak dalje. Danas je toga, međutim potpuno svjesna, a njezin je dosadašnji veliki posao trenutno "stavljen u zagrade", pa čeka, kao što smo rekli, svoje pravo vrijeme. Naša je filozofija — priznao to netko ili ne — bila jedan od bitnih i nezaobilaznih momenata u *samoosvješćivanju* naše sadašnje historijske situacije i u njezinu kritičkom sagledavanju, i tu leži njezina neosporna zasluga. Na sve to kao pozitivum naići će svakako buduće generacije, ako neće htjeti lutati po sporednim kolosjecima sadašnjosti. A tu onda leži i njezino posredovanje svakog daljnjega koraka u demokratiziranje (demokraciju) i humaniziranje (ljudski dostojan život čovjekov) na ovom našem

još vrlo sirovu i zaostalu historijskom tlu, koje je posve još impregnirano mitologijskom okrenutošću u svoju idealiziranu — *prošlost.*

— Kako se može objasniti, blago rečeno, misaona aberacija pojedinih praksisovaca od svoje osnovne orijentacije?

— To se mnogi pitaju. I ja sam sebe pitam! A, kako to objasniti? Pokušat ću, možda mi uspije. Moramo prije svega biti svjesni toga da *nijedno naše pleme* (ja hotimično ne govorim o *narodu,* jer to ima svog realnog historijskog smisla!) nije iživjelo svoj rodovsko-plemenski duh (ako je pojam duha ovdje uopće primjeren?!), i to zato što nijedno *nije provelo svoju građansku političku (a time i socijalnu) revoluciju,* koja sa sobom nužno nosi *duh univerzalnoga* (tu je pojam duha na svom pravome mjestu!), čiji je nositelj *građanin i čovjek kao čovjek.* Mi smo još upravo zato prije svega Slovenci, Makedonci, Srbi, Hrvati, Albanci itd., pa tek onda (ako još nešto "preostane od toga") građani i ljudi. Na sve to nas je ovaj boljševičko-staljinistički sistem represije kroz desetljeća poslije drugog svjetskog rata odgajao i navukao na *antidemokratski* način života, pa je ova čvrsta smjesa rodovsko-plemensko-birokratsko-represivnog pritiska na mozgove i duše ljudi kroz pola stoljeća zakočila svaku drugu alternativu i perspektivu života, tako da su nam glave dobrano "impregnirane" i "zabetonirane" tim jednopartijskim antiduhom, koji ne da disati. Kada pak ni čovjek, ni građanin u tom birokratskom sistemu života *nema nikakva mjesta* za svoje pojavljivanje na sceni i objektiviranje, a to znači za svoje iskazivanje najraznovrsnijih interesa i potreba, za udruživanje prema njima i slobodna ispoljavanja, taj se pritisak pokušao lomiti na jednoj jedinoj točki što je tu još preostala i jedinom preostalom solucijom na raspolaganju, a to je: *"osjećaj neke pripadnosti nečemu i nekome".*

Jedan je moj student u seminaru 1971. god. formulirao to kao "metafizička radost pripadnosti", a kad sam ga pitao: Pripadnost čemu ili kome?, on me je sažalno pogledao, kako to ne razumijem, jer riječ je o — *narodu.* Pripadnost narodu kao ono najviše do čega se netko može dovinuti! To znači: Dovoljno je da se *na-rodiš,* i time je sve u životu riješeno, jer pripadaš na-rodu kao svojoj metafizičkoj radosti. Eto, to je to! I to iskazuje svom svojom ozbiljnošću jedan student filozofije! Danas je dakle to ono bitno. A naziva se i pripadnost naciji, premda to nije jedno i isto, jer narod *nije* nacija. Kada pak nacionalnost ili nacionalna pripadnost ostaje jedina, ili čak isključiva politička i socijalna (čak i — povijesna!) opcija, onda tu za um, za intelektualnu komunikaciju i za bilo kakvu komunikaciju, za demokratsko razrješavanje golemih problema, nagomilanih kroz pola stoljeća i još mnogo dulje, kao i za bilo kakav racionalni dijalog o bitnim ljudskim pitanjima, o društvu i čovjeku, — nema mnogo, ili nema nikakva mjesta.

Erupcija narodnog nezadovoljstva, kao izraz bunta protiv neljudske situacije u kojoj se živi, u koju je zemlju dovelo cinično, beskrupulozno, lumpenseljačko i lumpenproletersko, polupismeno i balkanski nekulturno rukovodstvo jednopartijske države, nije dobila demokratski smjer, koji bi to nezadovoljstvo vodila k rješavanju svojih bitnih socijalno-ekonomskih i političkih problema. Smatram da su se upravo u tom traženju pravih povijesnih solucija za rješavanje urgentnih teškoća ovog društva poneki, a možda i mnogi dotada progresivno orijentirani intelektualci naprosto — *izgubili.* Ili se pak možda nikada i nisu našli, pa sada nastavljaju svoje u drugim uvjetima. A to je žalosno. Ova zemlja ima malo istinskih intelektualaca, čini se!? Kada se pak *socijalno utopi u nacionalno* (a to odmah nužno znači — nacionalističko, ma kakve iluzije netko pritom imao i gajio, i ma kako pokušao racionalizirati tu svoju "novu" poziciju), ukoliko to postaje isključiva opcija za intelektualca, time taj intelektualac prestaje to biti, budući da nešto poput "nacionalnog intelektualca", ili ne daj bože "nacionalnog filozofa" ne postoji, jer je to "drveno željezo", pa je granica prekoračena.

Budući da smo dosta govorili o Hegelu i njegovoj *Fenomenologiji duha,* vrijedno je ovdje ipak, upravo u ovom kontekstu, citirati jedan njegov stav iz tog djela, koji glasi:

"Budući da se obični ljudski razum poziva na (ja ću dodati, radi pojašnjenja — *nacionalni,* M.K.) *osjećaj kao svoje unutrašnje proročište, on je obračunao s onim koji se ne slaže s njim.* On mora izjaviti da on nema dalje ništa reći onome koji u sebi ne nalazi i ne osjeća isto. Drugim riječima, *on korijen humaniteta gazi nogama.* Jer, priroda je humaniteta da teži za suglasnošću s drugima, a

njegova je egzistencija samo u *realiziranu* zajedništvu svijesti. Ono protivuljudsko, životinjsko, sastoji se u tome da ostaje pri osjećaju i da sebe samo pomoću njega može izraziti."

Kao dopunu ovome dobro je navesti još i ovaj stav iz Hegelove *Filozofije prava* (§ 209), u kojem se ističe:

"Čovjek vrijedi tako jer je čovjek, a ne jer je Židov, katolik, protestant, Nijemac, Talijan itd. Ova svijest, kojoj važi *misao,* beskonačno je važna..."

To govori jedan par excellence *građanski filozof,* koji je kao što vidimo prestao biti jedino, ili čak isključivo — *Nijemac!*

— Može li se u skoroj budućnosti govoriti o reaktualizaciji praxis-filozofije, pa i samog časopisa?

— Ne znam u kojem to smislu mislite? Ako je riječ o ponovnom pokretanju časopisa *Praxis,* onda valja imati na umu sljedeće: *Praxis* je u jednom desetljeću svoga izlaženja izvršio glavninu svoga posla, pa bi i eventualno "dopuštenje" za njegovo ponovno izlaženje od strane birokratske vlasti bilo i prekasno i neprimjereno. *Praxis* je dao svoje, a pokretanje novog ili sličnog časopisa ne bi više bilo, ni moglo biti ono što je on nekada bio. To je jedno. A drugo bi se odnosilo na snage onih koji su taj časopis nekada nosili. Nitko izvana, zapravo, ne zna koliko je tu energije, vremena, napora i entuzijazma utrošeno, da bi se izdavao takav časopis, i to pod najžešćim, svim mogućim pritiscima, i drugim (materijalnim) nepogodama. Uvjeren sam (imajući pritom u vidu i sebe sama, dakako!) da bivši članovi redakcije nemaju više ni poticaja, ni snage, ni pravog motiva da nastave taj rad. Na redu su mlađe generacije, i to u izmijenjenim uvjetima, pa neka povuku svoje. Djelatnost je praksisovskih filozofa i sociologa nastavljena u pisanju knjiga, i tu je dobila svoje puno zaokruženje, a ujedno su i dalje angažirani na sve strane.

— Hegel na jednome mjestu u "Fenomenologiji duha" veli: "Opća sloboda ne može, dakle, da proizvede nijedno pozitivno djelo ni čin; preostaje joj samo negativno djelovanje. " Mogu li se ovi današnji glasovi za reformu socijalizma shvatiti kao bunt protiv tog "negativiteta općega", kao pokušaj da se pojmovi poput socijalizma, revolucije itd. najzad "postave na glavu"?

— Citirano mjesto iz *Fenomenologije duha* nalazi se u čuvenu poglavlju pod naslovom "Apsolutna sloboda i užas", gdje Hegel kritički razmatra događaje iz francuske revolucije (1789.), i to po njezinoj negativnoj ili rušilačkoj strani, gdje pojedinačna samosvijest nastupa u liku općosti i sve prosuđuje i presuđuje prema toj sebi prisvojenoj općoj ili apstraktnoj slobodi. Ona — kaže Hegel — može u *tom liku* proizvesti samo smrt, i to smrt koja "nema unutrašnjega obujma i ispunjenja", koja je dakle bitno besmislena, jer je kao takva "najhladnija, najplića smrt, koja nema većeg značenja od presjecanja jedne glavice kelja, ili jednoga gutljaja vode."

Hegel se tu "buni" protiv takvog uskog pojma slobode i revolucije, koji se iscrpljuje u rušilaštvu i ubijanju, dakle u čistoj negativnosti, pa je zato i naziva "furijama iščezavanja". *Revolucija jest međutim i treba da bude stvaralaštvo kao proizvođenje novoga i bitno boljega,* i pored svoje negativne strane: obaranja staroga, borba za nove oblike života, za jedan novi smisao s onu stranu staroga i okoštaloga, što koči svaki napredak u novo. Inače ona to jednostavno — *nije*! No, svoje vlastito istinsko oduševljenje za francusku revoluciju (kao i za revoluciju *kao takvu* koja utire put novome!) izrazio je Hegel autobiografski onim poznatim zanosnim riječima u svojoj *Filozofiji povijesti,* gdje izvodi i potvrđuje *opravdanost* te revolucije. Vaše pak pitanje smjera na to da se pomoću Hegelova uviđanja dospije konačno do *pravog povijesna smisla* onoga što nazivamo socijalizmom, revolucijom itd., a o tome je na primjer upravo *Praxis* produbljeno raspravljao još prije nekoliko desetljeća, da bi istaknuo tu *stvaralačku, demokratsku i humanističku stranu* revolucije kao takve, i to u tragu hegelovsko-marksovske misli. Treba to samo čitati. Svakako to i mnogo toga još trebalo bi konačno "postaviti na glavu".

— U kojem bi smjeru bila moguća reforma (demokratizacija) partija i partijskih aparata u tzv. socijalističkim zemljama, pa prema tome i u našoj, o čemu se u posljednje vrijeme toliko mnogo govori?

— Kad je riječ o tzv. reformama komunističkih partija u tzv. socijalističkim zemljama, onda valja prije svega imati na umu da su to partije na vlasti u tzv. jednopartijskom sistemu, dakle u identitetu s državom, pa imamo posla s partijskom državom ili državnom partijom. Ta i takva (boljševički koncipirana i staljinistički ustrojena, birokratizirana, a time nužno po svojoj biti represivno-autoritarno-despotska i diktatorska prema svima ostalima, kao i prema svojim vlastitim članovima, jedino na vlast i održanje vlasti usmjerena) partija nikada nije bila, nije to ni smjerala, nije sada i neće nikada biti demokratska po svojoj vlastitoj biti, čak i kad bi to kojim slučajem i htjela. Zašto? Zato što ona kao partija u jednopartijskom sistemu *per definitionem* nastupa kao *parspro toto,* to jest kaopartijnost ili partikularnost *contra* univerzalnosti i pluralizmu. Kod nas je to i sumativno izraženo kao 10 posto naspram 90 posto, a to znači protiv 90 posto naroda i proletarijata. Stoga je i sam pojam tzv. *demokratizacije partije* ovdje unutrašnje najdublje *protivurječje,* budući da bi se istinskim demokratiziranjem i nje same i društva u cjelini partija nužno — *ukinula* kao nositelj i dirigent u jednopartijskom sistemu, pa bi tek onda postala ono kako se i zove, naime, *jedna od partija* (stranaka), i samo bi tako i tada s pravom nosila ime partije (stranke) u doslovnom smislu tog pojma, tj. bila bi stranka pored drugih stranaka u pluralističkom društvenom sistemu. Pustimo po strani razne tekuće procjene, po kojima bi ona u ovom trenutku našega društvenog života na neposrednim i slobodnim tajnim izborima dobila vrlo malo glasova. Partijsko je rukovodstvo (koje je, kao što svakodnevno vidimo, izgubilo svako povjerenje i naroda i proletarijata) toga potpuno svjesno, te će samo pod prisilnim okolnostima, kad se više neće ovako moći dalje, dopustiti i slobodne izbore i demokratski izabranu vlast. A prognoze rezultata tih i takvih eventualnih izbora valja pustiti po strani, jer tu bi djelovali mnogi momenti, o kojima se sada može samo nagađati.

— Može li se aktualna kao i opća problematika socijalizma i kao ideje i kao realiteta svesti samo na problem birokracije?

— Nipošto! To je samo aktualni gorući problem svakidašnjice, budući da je birokracija u tzv. "socijalizmu" (ja socijalizam stavljam stalno u navodne znake, jer ga dosada nigdje nema i nije bilo, ni kod nas ni u svijetu!) blokirala sve puteve i mogućnosti za normalan razvitak društva u suvremenim uvjetima života. Međutim, pravo postavljanje problema socijalizma nije još ni dospjelo na dnevni red, budući da se sva ta društva drže ispod osnovnog praga i samog početka svog vlastita građanskog razvoja, koji bi donio i osigurao *bitne historijske pretpostavke* puta u jedan viši, u ovom slučaju socijalistički (a mogli bismo ga, pa čak i morali, nazvati i drugim imenom, zbog svega onog balasta — Marx bi rekao "starog smeća" — nataložena na njemu kroz čitava desetljeća staljinizma) oblik ljudske zajednice, primjeren ovim današnjim materijalnim uvjetima i mogućnostima života u najširem smislu. *Istinski problem* socijalizma, ili bolje: jedne bolje ljudske zajednice, a to znači bolje od građansko-kapitalističkog sistema života, u našoj je suvremenosti do posljednjih svojih konsekvencija najtjesnije povezan s pitanjem o *smislu čovjekova života* u njegovoj svakidašnjoj egzistenciji. I samo o tome jest i može tu biti riječ! Tu je implicirana borba za realizaciju tog smisla na svim područjima života *sada i ovdje,* a ne u nekoj eshatološkoj (politikantski i prevarantski izmanipuliranoj) i time apstraktnoj budućnosti. *Ako budućnost nije sada na djelu, neće nikada ni biti!*

BUDUĆNOST NA DJELU — Objavljeno u: *Stav,* Novi Sad, 31. III. 1989. (Razgovarao: Mitar Ročenović)

DOKUMENTI JEDNOG VREMENA

RAZLIKA IZMEĐU "GRUDE" I "ASFALTA"

Razmišljajući o ovome mojem prisilnom "dijalogu" ili polemici sa Šimom Đodanom, dolazim do zaključka, kako ipak ne smijem biti prestrog prema njemu, iz jednostavnoga razloga što on doista nije kriv za svoju prirodu, tj. za to što samoga sebe nije u svom životu uspio iz-roditi, ili ne daj Bože od-roditi se, pa je ostao to što jest, premda će on i njegovi stvoriti još mnoge neprilike u našim životima, i to vrlo uskoro! Ako je igdje na mjestu upotreba pojma *sudbine* ili možda bolje: *usuda,* onda je to svakako ovdje. No, budući da sam javno djelatan već četrdesetak godina, ne mogu naprosto odmahnuti rukom na ovo što mi se dešava sada, kao što mi se dešavalo kroz čitavo to vrijeme, pa moram pred Đodanovim nasrtajima na integritet moje ličnosti obraniti se pred tom istom javnošću. Zato, a i radi još nekih stvari, kao što će se vidjeti, valja Đodanu još jednom, a nadam se i posljednji put, odgovoriti.

Pođimo redom:

1. U prošlom vrlo kratkom odgovoru tražio sam, da se podsjetimo, da mi Đodan navede mjesto gdje sam tobože govorio o "ekonomskoj reformi kao kontrarevoluciji". Rekao sam da Đodana "unaprijed pred javnošću proglašavam klevetnikom, lašcem i neodgovornim brbljavcem", ako to ne učini. U ovom svojem dugom odgovoru Đodan, dakako, nije naveo, jer to nije ni mogao, navedeno mjesto, pa prema tome i ostaje pred javnošću to što sam mu rekao. To je jedno. No, sada tome treba dodati još jednu kvalifikaciju: Šime Đodan je *ifalsifikatorl* I to dvostruki: On naime falsificira u svojemu odgovoru ne samo mene, nego i samoga sebe! Đodan se naime usuđuje pred čitavom javnošću, koja je čitala o čemu je riječ, ponovo navesti taj svoj stav što sam ga citirao, ali tako da (kako bi to trebalo nazvati?) *ispušta* upravo ono o ''ekonomskoj reformi kao kontrarevoluciji'', zbog čega me je optužio da je moj stav!? Dobro, to je đodanovski stil polemiziranja, pa tu ne možemo od Đodana očekivati nešto mnogo bolje! Ima doista mnogo ozbiljnijih stvari koje Đodan falsificira, pa se treba pozabaviti prije svega njima. Evo, o čemu je riječ:

Prilikom svih dosadašnjih napada na mene, ne samo ovog Đodanova, nego i njegovih sumišljenika, s obzirom na moj članak u *Praxisu* br. 3-4/1971., nitko nije shvatio ili to nije htio (?) jedan odlučan pasus koji je presudan za razumijevanje naše historijske situacije u ovom trenutku razvoja, a sad u ovom odgovoru meni, Đodan kao da naslućuje kako "ima tu nekog vraga", pa onda falsificira moj tekst, svjesno ga krati i ispušta upravo ono u njemu najbitnije. Zato ga sad moram navesti u cijelosti: "Ako je riječ o kontrarevoluciji, onda se ona može zbivati samo u odnosu na njoj primjerenu revoluciju. Socijalistička bi dakle revolucija izazvala samo socijalističku, građanska revolucija samo građansku kontrarevoluciju. To znači: revolucija je *kriterij* svoje vlastite kontrarevolucije (ili pak: stagnacije, usporavanja, skretanja, vraćanja na staro, neuspjeha, teškoća itd., i to na bitnom pravcu kretanja nje same), *ali ne i obratno.* Kontrarevolucija sadrži u sebi i nosi sa sobom sve bitne značajke svog vlastita izvora, naime same revolucije, i samo tako može se ona uopće i imenovati u odnosu na revoluciju. Postavlja se sad pitanje: *Može li se sprovođenje u djelo građanske revolucije* (ukoliko to ona doista jest ili ima snage da se nametne jednom kretanju kao što je naše) *također nazvati kontrarevolucijom?*

Prije nego što se nađe odgovor na to pitanje, potrebno je razjasniti o čemu je riječ. Jer, sama stvar mnogo je kompleksnija i protivurječnija, nego što to izgleda na prvi pogled. Riječ je naime o društvenom kretanju koje u samome sebi sadrži svoj vlastiti princip (svoj "koncept" ili "idejnu osnovu", bez obzira koliko je to svjesno izraženo i dokraja spoznato od strane njegovih aktera), bez čega bi to kretanje ostalo i sebi i drugima posve nerazumljivo, jer se bar u bitnome mora znati "što se hoće ili neće"! Nema kretanja "iz praznoga u prazno" bar toliko, što *akteri znaju svoje interese* pri svemu tome, inače bi to bila gola besciljnost. Ono je na ovaj ili onaj način prema nečemu usmjereno kao svoja vlastita objektivno-historijska tendencija, i nošena od snaga što su za tu tendenciju *životno zainteresirane,* pa će prije ili kasnije nastojati provesti je u djelo, ako im to uspije...".

I da još navedem ono, što Đodana najviše interesira, *pa baš taj stav namjerno falsificira,* jer mu je stalo samo do toga da meni podmetne ono što mu najviše treba, naime moja ocjena po kojoj sam tobože zbivanja iz 1971., tj. to tzv. "hrvatsko proljeće" okvalificirao kao *kontrarevoluciju* (pa Đodan to i posebno naglašava). A, evo tog mojeg stava:

"Međutim, u toj svojoj *dvostrukoj* ulozi: da bude i ne bude ono što ona zbiljski jest, naime srednja (bitno građanska) klasa, *ona je dospjela u nezavidnu situaciju da (u tom smislu ni kriva ni dužna, jer ona želi da provede u djelo svoju vlastitu građansku revoluciju)* bude danas optužena čak i za — *kontrarevoluciju*! Jedan od usputnih zadataka ovog napisa sastoji se u tome *da je obranimo od te bogohulne optužbe, koja s njom nema nikakve bitne veze. Jer, zaista, polazeći od stanovišta naše srednje klase, na djelu nije kontrarevolucija"* (str. 426-427).

Dakle, tako! I sad se doista postavlja pitanje: Gdje zapravo leži to "slijepo mjesto" u tih ljudi koji svjesno taj tekst čitaju u stopostotno iskrivljenu smislu, i čemu to zapravo ima poslužiti?! Međutim, čini se ipak da je i Đodana i sve aktiviste tzv. "maspoka" najviše iritirao moj stav pri svemu tome, što je naznačen u određenju "dvostruke uloge" koja se pri tom stalno igrala i još se danas igra! A samo zbog i radi toga ja sam i pisao tada taj svoj tekst! Riječ je naime o tome da su se sasvim drugi ciljevi *pokrivali plaštem* — ni manje, ni više nego — *komunizma, socijalizma i socijalističke revolucije.* A na djelu je bila borba staljinističkih partijskih frakcija *samo za vlast,* pa je ta borba i danas — tobože s drugim predznakom — opet na djelu u svoj svojoj žestini, koju ćemo skupo platiti *opet svi zajedno* i u Hrvatskoj i u Jugoslaviji. Želio sam tada (1971.), a želim i sada doslovno: *raskrinkati to švercanje* pod "velike parole socijalizma i komunizma", a za interese svoje *nezajažljive borbe za vlast* jedne frakcije protiv druge *unutar jedne te iste staljinističke partije,* a da se čitav taj totalitarni i despotski sistem *ostavi nedirnuti* A ja sam se borio upravo protiv tog i takvog sistema! O tome i samo o tome ovdje je riječ! A svi su ti "veliki borci" pritom — kao članovi te iste partije i njezini veliki ili mali funkcionari i uporni partijski karijeristi, kao i udbaši poput Đodana — gurali te svoje prozaične interese pod "komunističko-socijalističku kapu", tako da je to išlo do *pravog neukusa,* kao što je i danas na djelu od strane tih istih ljudi neukus pokrivanja svoje težnje za vlašću i lagodna života pod njezinim skutima, sada naravno "pod pravom hrvatskom kapom", koja je — dakako — čak i *najhrvatskijal* Da čovjeka zaboli glava od svega toga, jer to je obično — furtimaštvo!

2. Da ovdje odmah nadovežem na stav, što ga citira i Đodan, jer o tome i jeste zapravo riječ: U tom sam smislu u svom tekstu inzistirao na tome da se — ako je već riječ doista o *komunističkom pokretu,* na koji se pozivaju ti tzv. "maspokovci" i u kojemu su članovi i "borbeni aktivisti" (npr. poput Đodana zaduženi od CK SKH za razbijanje studentskog pokreta na Sveučilištu), svi odreda! — iz toga pokreta očiste svi ti i takvi elementi, jer im tada tamo realno *nije mjesto*! Zato sam ih i nazvao "dvospolcima", jer su vršili nepošteni posao, igrajući dvostruku ulogu i igru, obmanjujući javnost (kao što to čine i sada!) o svom pravom cilju i interesu sve do današnjeg dana.

No, danas i ovdje moram se samokritički osvrnuti na tadašnje moje kvalificiranje tog pokreta. Đodan i njegovi ne spadaju naime u tu — kako sam je tada nazvao — srednju, ni u građansku klasu (oni su osobno poluseljaci, lumpenseljaci i lumpenproleteri), jer je čitavo to htijenje i kretanje bilo daleko od toga, a da bi se u pravom smislu moglo okvalificirati kao pokušaj izvođenja istinske građanske revolucije. To htijenje, koje je danas još žešće na djelu u istom smislu, najbolje to dokazuje (jer nas vraća natrag na ono rodovsko-plemensko ustrojstvo, što bismo ga koncem ovog stoljeća već zaista trebali ostaviti iza sebe!), *ispod je praga građanskog svijeta* i bitno je okrenuto samo u svoju "zavičajnu" prošlost. Prošlost je sada *pravi princip* cjelokupna našega života, pa čak i naše *budućnosti*! A tu dolazimo do onoga bitnoga pri svemu tome.

O čemu je riječ, pokušat ću samo ukratko pokazati na samom Đodanu, jer mi on u svom odgovoru daje dobru priliku za to. Đodan mene naime u ironičnom smislu naziva "građanin Kangrga"! To je ono "pravo" i svakako jako zgodno! Đodan se češe tamo gdje ga svrbi, i to na pravome mjestu. No, moram podsjetiti Đodana da sam ja za razliku od njega kao *ruralnog bića* rođen kao Zagrepčanin, dakle rođen u "glavnom gradu Hrvatske" ili "metropoli", pa sam bar po tome "gradsko dijete", dakle građanin grada, što Đodan i njegovi "zemljaci" nipošto nisu. Ironija, i više od toga, bila bi tek onda, kad bih ja Đodana imenovao "građaninom", jer on to nije ni po svom rođenju, ni po svojoj zavičajnosti, ni po svome mentalitetu, ni po svojemu egzistencijalnom habitusu, ni po svojim bitnim stremljenjima, ni po aspiracijama, ni po svojim političko-socijalnim opcijama, pa prema tome ni po svojoj bitnoj "duhovnoj strukturi". Kao građanin pak ja sam — hoćeš nećeš — startao već s gradsko-građanskim problemima, koji za Đodana i njegove zapravo kao takvi i ne postoje. On ne zna koja je to — *urbana problematika.* A on i njegovi dokazuju to i danas, kad su se od žestokih *komunista* pretvorili u isto tako žestoke *Hrvate,* svojim "političkim"

opcijama i programima. Zato što on i njemu slični do građanskog, a to znači političkog praga nisu još ni stigli, pa prema tome ni ne znaju što je to političko, što građansko i što je to demokratsko. U tom "povijesnom kratkom spoju" i leži sva tragika ovog našeg hrvatskog historijskog trenutka, koja će nas sve skupa *skupo koštati!*

Za ilustraciju rečenoga dirljivo je — posve sam siguran i uvjeren da je u tome Đodan iskren i da ne želi folirati — kad se Đodan čudi meni, kako sam ga mogao nazvati *nacionalistom,* kad on smatra da to znači biti "rodoljub i nacionalist u najpozitivnijem smislu"! Ta njegova naivnost i nevinost upravo je dražesna i očaravajuća, a tu njegovu ocjenu pak ja smatram posve iskrenom, bez ikakve ironije s moje strane. Jer, time Đodan govori gotovo sve o sebi i svojima, kad su na tzv. socijalno-političkom terenu i poslu. Oni tada govore o Hrvatskoj, hrvatstvu, zavičaju, državi kao "njihovoj državi" ("imamo Hrvatsku!"), suverenitetu Hrvatske itd., misleći pritom da govore o *političkoj* opciji, opredjeljenju, čak i o *političkom programu* (i odatle ta samorazumljiva parola: "Zna se!", jer mi smo za Hrvatsku, i što drugo treba tu još dodati, jer *nije uopće važno: za kakvu Hrvatsku?).*

Ta je dirljiva "politička" naivnost, međutim, zapravo nabijena tragikom neslućenih razmjera, jer se upravo u njoj za našu zemlju (Hrvatsku i Jugoslaviju) nalazi taj rečeni *povijesni kratki spoj* (uz njega ide, dakako, i još-nepolitička kratka pamet), koji je danas i ovdje toliko drastično na djelu na svim stranama. U čemu? U tome što prije svega: *nacionalnost nije i ne može biti politički program* (osim u naci-fašizmu), što nas to odvodi u nacionalno-nacionalistički kolektivizam i totalitarizam, kao i zato što njime socijalno-politička pitanja nisu ni dotaknuta, i ne moraju na osnovi njega biti ni stavljena na dnevni red društvene rasprave (a jedino to su *bitna pitanja* suvremene politike demokratskih zemalja). A što se pak građanskog društva i demokracije tiče, a u vezi s tim i tzv. *suvereniteta,* valja reći samo toliko: Bez građanina (kao *citoyena,* državljanina) s njegovim ustavno zagarantiranim pravima i slobodama, a s njima i građanskim dužnostima, u kojima je on *i samo on princip i polazna i završna točka* izvođenja čitava društvenog sistema, nema ni traga od demokracije, pa ni tog suvereniteta. Nacionalni pak ideolozi ne znaju što je suverenitet, jer misle da je on nacionalna kategorija, pa govore o "suverenitetu Hrvatske" (što dobiva svoje opravdanje jedino pod okupacijom strane sile), a *demokratski pojam suvereniteta,* koji je rezultat građanske (francuske) revolucije podrazumijeva — *nasuprot kralju* kao dotada jedinom i isključivu *suverenu,* pa su to bila identična određenja: kralj=suveren — *suverenitet građanina kao državljanina,* koji je institucionalno oblikovana osnova naroda (demosa, plebsa, populusa) protiv presezanja (uzurpiranja) *svake,* a ne samo kraljevske vlasti, a za obranu prava i sloboda čovjeka i građanina. Odatle i ustavno građansko pravo na "građansku neposlušnost" koja izvire upravo iz ovoga *novoga,* građansko-demokratskog pojma suvereniteta. Ne može dakle biti riječi *primarno* o suverenitetu Hrvatske, nego upravo o *suverenitetu svih građana* Hrvatske, a to već *pretpostavlja* (prije svega ostaloga pretpostavlja!) *demokratsku konstituciju hrvatske države* kao nacije i nacije kao države svih njezinih državljana. To se događa i treba da se događa po onome principu i zahtjevu, što ga je formulirao Marx kao bitno kritičko-demokratski stav, kako država može biti *slobodna država* (od zavojevača), a da u njoj čovjek ne bude *slobodan čovjek i građanin.* Stoga tek kad je čovjek kao građanin-državljanin slobodan, slobodna je i država koja mu povratno ustavno garantira tu njegovu građansku slobodu, *i samo za to je ona tu da služi građanima*! A ne obratno, kao što to sebi ne samo zamišljaju nacionalni političari i ideolozi, nego to tako "vrlo nacionalno prakticiraju" samo za svoju neposrednu korist! A to se odnosi i na partijsku (u našem slučaju opet jednopartijsku!), i nacionalnu i svaku drugu državu. Toliko o tome.

3. Koliko je pak Đodan do u svoju najdublju političko-egzistencijalnu srž *natopljen staljinizmom,* a da toga po svemu sudeći nije ni svjestan, jer su ga tako u staljinističkoj partiji dugo godina odgajali i dobrano preparirali (pa je teško očekivati da će se iz njega ubuduće izleći nešto bitno, drugo?!), vidljivo je po njegovu olakom baratanju kvalifikacijom — *trockizma i trockistal* Dobro je iz novije historije poznato da je taj kvalifikativ (u borbi za svoje samodržavlje) izmislio i u političkoj praksi "vrlo uvjerljivo" provodio do istrebljenja svih svojih protivnika doslovno po čitavu svijetu (a samoga Trockoga dao ubiti čak u Meksiku) — *sam Staljin osobno!* To je dakle otada bila i ostala i po pojedince i grupe najopasnija "etiketa" i dnevna prijetnja što se nekome mogla priljepiti. A Đodan kao da ništa od toga ne zna (ili pak jako dobro zna, samo to ne zna primjereno upotrijebiti?!), pa u svojoj nekontroliranoj poslovičnoj brbljavosti i zaista neodgovorno naziva i mene i članove

redakcije časopisa *Praxis — trockistima,* kao da je popio čašu vode, i nikome ništa! Pri svemu tome ide Đodan i tako daleko da od nekadašnjih *sovjetskih ideologa* preuzima ocjenu filozofa i svjetski poznatih mislilaca prvog ranga (poput Horkheimera, Adorna, Fromma, Marcusea i dr.), tj. teoretičare tzv. *Frankfurtskoga kruga* tako da i njih naziva trockistima. Pritom ne vidi ni ono najbanalnije: da se netko može kvalificirati kao trockist samo sa *staljinističke pozicije*! A da stvar bude "đodanovski kompletna", on ljude oko *Praxisa* naziva ni više ni manje (valjda da "bolje zvuči" i da bude "uvjerljivije"?) citiram: "lijevom, čitaj *trockističko-staljinističko(!)*-unitarističkom grupom" — da čovjek ne povjeruje dokle seže ta misaona razbarušenost, bez i trunke refleksije!

4. K tome onda pridolazi još i pretencioznost jednog čovjeka koji u svom životu nije pročitao nijednu filozofsku knjigu, pa o tome nema doslovno ni osnovnog pojma, ali se usuđuje — o, Bože, koliko daleko ide jedan provincijalno bornirani duh u svojoj razularenosti?! — da Ernsta Blocha, jednog po općem priznanju među najvećim filozofima i misliocima dvadesetog stoljeća, nazove: "ta stara bluna — Bloch"! Pa, doista, *tko je taj Šime Đodan,* da se toliko "europsko-demokratski" nonšalantno razbacuje svojim nedoučenostima i očitim bezobrazlucima?! I za informaciju neupućenima, koje nacionalni ideolozi "opskrbljuju" svojim politikantski doziranim dezinformacijama i podacima u predizbornoj borbi, valja reći da je Ernst Bloch *ustaške emigrante i teroriste* (gledajući ih što rade po Europi i Njemačkoj) a *ne Hrvate* nazvao fašistima, pa sad jedino ako Đodan i njegovi smataju da su ustaše "pravi Hrvati" (a to već postaje "opća deviza" u Hrvatskoj, pa će onda i Srbi biti u pravu kad sve Hrvate nazivaju ustašama!), onda je i Bloch točno govorio!

5. Napokon još jedna riječ o Đodanu kao falsifikatoru: On sebe prikazuje kao "spasitelja života i studenata i Gaje Petrovića" u onim studentskim zbivanjima (1968.) u Studentskom centru u Zagrebu, a za mene kaže, kako sam ja huškao studente da izađu na ulicu itd., a samo ih je on tobože spašavao! Zaista nevjerojatan tip taj Đodan! O tome postoje njegove udbaške informacije, vjerojatno, koje također falsificiraju sva ta zbivanja. A njegov kompanjon Marko Veselica, koji je zajedno s njim radio na suzbijanju studentskog bunta po nalogu partije, ipak demantira svog Šimu, kad u tadašnjem *Vjesniku u srijedu* od 19. VI. 1968. daje izjavu o tim događajima:

"Drug Milan Kangrga govorio je i pozivao studente na revolucionarnu akciju, *bio je protiv ulice,* ali — (tu je kao što vidimo taj Kangrga po ocjeni ovog našeg nacionalnog barda *pogrešio!,* op. M.K.) — *nije polazio od platforme savjetovanja u Izvršnom komitetu CK SKH, niti od drugih dokumenata i odluka Saveza komunista!"* (Vidi: *Dokumenti* jun-lipanj 1968., izd. Praxis 1971., Zagreb, str. 198).

Ne treba o tome više! Neka čitatelji sami donesu svoj sud.

6. Da završim još jednim važnim momentom koji može objasniti i ovu našu sadašnju situaciju: Đodan i njegovi "nacionalni drugovi" u svojim predizbornim mitingaškim nastupima naglašavaju svoju "hrvatsku grudu", koju nose "u svojim srcima" (što je zdravstveno prilično opasno!, čuvajte se dečki infarkta!). E, sad, meni je malo teže, jer oni pri tom misle doslovno na *zemlju, na grudu zemlje,* a ja sam rođen u gradu, pa bih u toj političkoj konkurenciji sa Đodanom i njegovima u najboljem slučaju mogao pozivati se na moj "hrvatski, zagrebački — asfalt", i tu je osnova mogućeg velikog nesporazuma. Jer, između te "grude" i tog "asfalta" leži *raspon između dvaju posve različitih svjetova:* s jedne strane tu su autohtoni (što znači: samonikli, urođenički) predstavnici svoje domovine, mišljene kao *prostor* rodovsko-plemenskog okupljanja i obitavanja na njemu, a s druge strane gradsko-građansko događanje života po principu *vremena,* u kojemu čovjek *ne ostaje* to rodovsko-plemensko biće, nego *postaje* slobodno, samodjelatno, stvaralačko biće po principu političko-socijalno-ekonomsko-kulturno-duhovne *različitosti individualiteta i afiniteta* i čovjeka i njegova svijeta, koji postaje njegovo vlastito slobodno djelo. Pred nama je dakle zaista veliki povijesni posao: *suziti* taj historijski raspon na minimum, i izvući zemlju iz ove još prethistorijske rodovsko-plemenske zaparloženosti na nivo istinski demokratskog ustrojstva društva po uzoru na modernu parlamentarnu građansku demokraciju. Inače ova zemlja doista — *nema budućnosti,* pa ćemo se i dalje kretati — "progresivno" u prošlost, gdje se ipak "najbolje osjećamo"!

A što se mene u svemu tome tiče, mogu Đodanu poručiti sljedeće: Moja će djela u istinskoj duhovnoj komunikaciji (do koje će ipak kad-tad doći i na ovome tlu, nadam se!), poput pravog povijesnog susreta, čitati i kao nešto sebi primjereno možda prisvojiti tek unuci ili čak praunuci ovih današnjih đodanovaca, tuđmanovaca, gotovaca, veseličevaca itd. Eto, to je to, dragi moj Đodane,

ti metaforo za *pluskvamperfekt* (grčki: *to ti en einai,* daleka, najdalja, užasno daleka prošlost) *mojega života!* I neka bude što dalja!

RAZLIKA IZMEĐU "GRUDE" I "ASFALTA" — Objavljeno u: *Nedjeljna Dalmacija,* 22. IV. 1990.

MARX KAO "OPĆE SMETALO"

— Jugoslavenski je marksizam do sada dijelio sudbinu dinara — bio je jeftina i nekonvertibilna moneta, pogodna za razne transakcije. Ako smo već u ekonomiji sada dobili konvertibilni dinar, osjećate li potrebu za uvođenjem "konvertibilnog marksizma"?

— Čujte, ja "uvodim" ono na čijem tragu već dugo mislim. Naravno da pritom stalno vršim kritiku kao i samokritiku. U četiri knjige mojih *Odabranih djela* (1989.) leži srž čitave moje stvaralačke i ljudske egzistencije, tu leži moja krv i moj eros, moj smisao i moja borba za samopotvrđenje mene kao ljudskog bića, i to je moje djelo. Pa, ako pitate što je pravi sadržaj tih knjiga, onda je to bitan moment odgovora. I zato, isto tako i od svojih kritičara mogu zahtijevati da se mojim djelom bave na nivou na kojem sam to pisao i — prije svega — s onim potencijalom ljudskoga, koji je tu, unutar ovih knjiga uložen, a ne da me politikantski određuju tzv. "nepopravljivog" marksista. Marx je za sebe rekao da nije marksist, a u tom smislu to nisam ni ja. Svjestan sam toga da su moje knjige "preuranjene" i da će u ovom trenutku možda teško naći primjerena čitatelja, a taj će biti prije svega onaj tko hoće istinski razmišljati, a ne denuncirati i etiketirati.

— Vi ste još prije pet godina najavili povijesno-historijski relevantan, neophodan i borbeno smisleni sukob (ili susret) između marksizma i klasno opredijeljenog antimarksizma u ovim našim socijalno-političkim prostorima. Da li je danas došlo već to vrijeme?

— Ja sam tada pokušao locirati marksizam u našu situaciju, ne samo političku dakako, nego u njezinoj historijsko-socijalnoj cjelini, pri čemu sam ukazao na to da mi zapravo pravu kritiku marksizma još nismo dobili, niti smo je mogli dobiti, jer situacija nije bila zrela, a još ni danas to nije. A svjestan sam toga, kada do toga dođe, da će se ta kritika najprije pojaviti u svojoj najordinarnijoj ideologijsko-politikantskoj formi. Ja međutim smatram da je sada marksizam u nas stjecajem prilika, i to specifično naših prilika, "u autu" (ne u kolima rukovodećih dobrostojećih krugova!), to jest da on tu, u ovom trenutku, zaista nema što tražiti i da nema što kazati. On je na "nultoj točki" zato što je uopće povijesno preuranjen u ovoj zemlji i na ovim prostorima općenito.

Sada po svemu sudeći stojimo pred jednom demokratskom solucijom, a kako i da li ćemo je realizirati, to je otvoreno pitanje. Uopće nije upitna neophodnost da se u nas stvore pretpostavke i osnovni uvjeti građanskog ustrojstva društva u ovoj zemlji, pri čemu valja nužno očekivati, da će se kapitalizam ovdje "useliti" kako po svojim pozitivnim, tako i po negativnim svojim stranama, a možda prije svega po tim negativnim momentima. Ono što ovdje pored ostaloga smatram pozitivnim, trebalo bi biti sloboda stvaralaštva, djelatnosti, "etos rada", a da se dosadašnji duh neradništva, što je prožeo čak i omladinu, potisne na margine društvene promocije. To je dakako samo moja nada, i nipošto ne bih htio idealizirati ono što nam nadolazi s promjenom pred kojom danas stojimo!

Da se sada ponovo vratim na pitanje marksizma ili bolje — Marxove nauke, a prije svega njegove filozofije. Ona za sada mora biti nužno stavljena u zagrade zajedno sa socijalizmom, jer su i nominalno sada kontraproduktivni. To je neophodno zbog toga, što smo mi sa svim tim "marksizmima", "socijalizmima" ili čak "komunizmima" i sličnim startali historijski prerano. Od te preuranjenosti jedinu je korist možda imala filozofija, ako se u dobrom smislu shvati kao *istinska utopijska misao,* ali upravo zato ono što je ona u svojoj dimenziji tu učinila, također je još uvijek neprimjereno našoj historijskoj realnoj situaciji. To jest, drugim riječima iskazano, taj njezin susret sa zbiljom (također preuranjen) realno mora pričekati druga i drugačija vremena.

Paradoksalno je doduše da marksistički orijentiranu filozofijsku kritiku, koja je zapravo gotovo jedina krčila puteve za ove današnje procese demokratizacije, sada treba staviti u zagrade, ali to je cijena te preuranjenosti o kojoj govorimo. Neophodni zadatak koji stoji pred nama danas i ovdje jest uspostavljanje epohe građanskog društva i svijeta u cjelini. I tek kada taj proces počinje donositi svoje prave rezultate i plodove, tek tada možda može doći na dnevni red također i aktualnost — ne dosadašnje tzv. "marksističke", nego — Marxove istinske povijesne misli. Marx će možda postati aktualan na ovim prostorima i stupiti na scenu (sada pravovremeno), kada se čitava

ta stvar počne odvijati u pravcu situiranja karakterističnih momenata građanskog svijeta, i kad s tim svijetom dobijemo sve njegove *prave probleme.* Ili drugačije rečeno, zato što još nismo imali građanskog društva, Marxova misao kao njegova najdublja kritika nije ovdje još imala svog pravog *predmeta.*

— Dakle, tek na kraju ili u samom procesu uspostavljanja građanskog društva na ovom tlu marksovski će orijentirana misao dobiti i realni predmet svoje bitne kritike i prestat će biti "apstraktna svijest". Ali, da li će postati i praktička svijest koja je i politički djelatna i sposobna da mijenja postojeći realitet?

— Ako je riječ o ovom sadašnjem jugoslavenskom društvu, onda se nužno nalazimo u najdubljem protivurječju, pred kojim ili u kojem danas stoji svaki onaj koji na Marxovu tragu želi kritički razmrsiti postojeću historijsku situaciju. Protivurječje se sastoji u tome, što u tom misaonu tragu možete uvidjeti ili anticipirati ono što se tu može unaprijed događati ili ne događati, a da pritom ipak "idete u prazno". Budući da je naime čitava epoha građanskog svijeta misaono preskočena, jer se, navodno, uspostavljao jedan socijalizam, koji bi po svojoj bitnoj vokaciji imao već biti s onu stranu te epohe, a to što smo imali dosada nema nikakve veze sa socijalizmom, nego je na djelu upravo predgrađansko stanje polufeudalno-plemenskog ustrojstva, tu je nužno nastao misaoni i kritički "kratki spoj"! To su bile poslijeratne parole, što su tada mogle nekoga istinski ponesti i zavesti, pa su u mojoj mladosti zavele i mene, jer su nas uvele u iluziju da je moguće napraviti nešto u smislu socijalističkog preobražaja društva. No, historijske pretpostavke za to nisu naprosto postojale. Nije bilo ni ekonomske, ni socijalne, ni političke osnove za to. Dakako, nije bilo ni duhovne pretpostavke za to, iako se nadobudno i tome svojim naporom htjelo doskočiti. Danas postaje isuviše jasno kako za to — ja to tako pokušavam formulirati — nemamo ni "ljudskog materijala" za neki zbiljski prodor u jedan ljudskiji način opstanka na ovom tlu. Današnja naša situacija dobro govori, na kojem se stupnju razvitka mi nalazimo, i to na svim područjima života.

Eto, na primjer, mi govorimo (bilo bi dobro, kad bismo o tome samo govorili, ali sve upućuje na to da bi sve moglo poći po zlu i jednom drugačijem načinu govora, koji je već nagoviješten s određene strane!) o nacionalnom pitanju, a nismo još ni dospjeli do nacije. Ja tvrdim da niti jedno pleme u Jugoslaviji nije iživjelo svoju plemensku bit i da nije ni dospjelo na nivo svog nacionalnog konstituiranja. Da li je upravo zato to toliko žestoko i do usijanja goruće pitanje? Možda ili vrlo vjerojatno!? Sva ta plemena žive danas u jednom historijskom razdoblju koje se može odrediti kao razdoblje u kojem se plemena konstituiraju u narod, dakle ujedno u naciju, čime se tek onda može dospjeti do horizonta internacionalnog, jer nacionalno je moguće pomoću nacionalnoga kapitala, koji pak sam po sebi po svojim vlastitim ekonomskim zakonima automatski tendira na internacionalno područje. Borba za tzv. nacionalni kapital kao taj prijelaz sa stanovišta plemenskog ustrojstva na narodnosno-nacionalno, znači ujedno borbu za plasman svog nacionalnog kapitala prema vani, jer kapital i kapitalski odnosi (što je jedno te isto!) nužno je — *internacionalan,* to leži u njegovoj biti (što je najdublje pokazao Marx u svom *Kapitalu).* On je *univerzalna* kategorija suvremena građansko-kapitalističkog svijeta, a kao takav ujedno nužno — *nadnacionalna kategorija,* pa to u nas nitko ne shvaća ili ne želi da vidi?!

— Znači, termin "nacionalna ekonomija", u smislu u kojemu ga danas koristimo, apsolutna je besmislica?

— U svakom slučaju, ako je riječ o samoj biti kapital-odnosa. No, historijski gledano, baš za razdoblje formiranja nacija, pojam tzv. nacionalnoga kapitala pokriva taj moment uzajamnog rađanja jednog i drugog, ali doista samo uvjetno. Po svojoj pak biti nacionalekonomija ostaje jedna politički mobilizirajuća ideologijska floskula, koja samo trenutno može "izdržati" to svoje bitno unutrašnje protivurječje. Ono što mi tu sada imamo jest ekonomija naciona što se iživljava spram druge ili treće ekonomije naciona. No, realno, s obzirom na neophodnu profitabilnost što leži u samom pojmu kapitala, sve te naše uzajamne blokade koje danas idu "pod ruku" s tom "ekonomijom", zapravo su oblik ludila koje nema nikakve smislene veze s ekonomijom kao

takvom. Na taj način rezonira upravo *plemenska svijest* koja primitivno "intimizira" svoj proizvod kao "nacionalni proizvod". Jabuka tako postaje nacionalna jabuka, pa još nije dospjela do oblika *robe* na (svjetskom) tržištu, pa se zbog "nacionalnog interesa" ne smije prodati drugom nacionu za "njegov" stroj za pranje rublja. Jabuka tako postaje ili ostaje "plemensko-nacionalna" — svetinja, a roba nipošto ne može biti. I tu je krug zatvoren. S tim besmislicama građanska ekonomija i kapital, naravno, kao i (apstraktni) rad nemaju nikakve veze. Jednostavno zato što kapital nije — *plemenska kategorija!*

— Neki vaši kolege, da bi izbjegli nevolje s marksizmom, sebe sad određuju kao postmarksiste. Što je za vas postmarksizam?

— Izmišljotina! To ne postoji. To je nešto slično kao i s tzv. *postmodernom:* Nitko do danas nije uspio objasniti, što bi to zapravo imalo značiti!? Jedino možemo nagađati da bi to bilo nešto što dolazi — iza moderne. Ali, što je moderna, i to ne znamo. Ljudi vole baratati pojmovima, o kojima nemaju pojma, da se našalimo igrom riječi. Tako na primjer do danas ti vajni "marksisti" i kritičari Marxa ne znaju, nisu još dokučili, ali stalno trabunjaju o tome, da Marx — *nije ateist!* A on je to u svojim ranim spisima eksplicitno elaborirao. Ateizam je za njega samo naličje teizma, a pravi subjekt pritom ostaje — *Bog!* Jesi li teist ili ateist, ostaješ u istom misaonu ili životnom horizontu. Marxu je stalo do toga da razotkrije historijsko-socijalne i duhovne uvjete religijske svijesti, bila ona teistička ili ateistička. Kolege koje ističete govore o postmarksističkom, a to je ono ne samo aficirano marksizmom, nego prije ono predmarksističko. Stoga je — da budemo malo cinični — "postmarksistički" lijepa riječ za ljude koji nikada nisu ni bili marksisti, niti su dublje prostudirali Marxovu misao i stoga nisu uvidjeli epohalnost te misli, a što su dokučili na primjer mnogi ozbiljni suvremeni građanski filozofi. To je zato što je u nas Marx stjecajem nesretnih okolnosti postao isključivo — *politički* (ili politikantski!) *pojam i poštapalica.* Pa onda si ili *za* Marxa, ili *protiv* njega, tipično balkanski! Ili si teist, ili ateist, već prema prilikama ili potrebama. A najgore je kada takvi Marxa i njegovu misao — "revidiraju", "popravljaju", "poboljšavaju" i tobože "osuvremenjuju", jer tu Marx onda zbilja loše prolazi!

— U recepciji Marxova mišljenja politički pokreti, koji su za sebe tvrdili da imaju marksizam kao svoju ideologijsku osnovu, često su zaboravljali njegovu filozofijsku dimenziju, a podcrtavali gotovo isključivo političku, koja je očigledno bila pogodna za mobilizaciju. Da li je time Marxova misao bila falsificirana?

— Neosporno! To se neprestano bilo radilo s Marxovom mišlju. Ona se već stotinu i pedeset godina falsificira i zloupotrebljava u raznorazne svrhe i potrebe. Uopćeno govoreći, za jednu partiju nužno je da odbaci kritičku filozofijsku dimenziju jedne nauke, jer ta dimenzija smeta, ona nije pogodna za operacionalizaciju u političke svrhe i za mobilizaciju masa. Protivurječnost leži između jednog pokreta koji se konstituira u partiju i idejnih i filozofijskih pretpostavki i korijena za samu smislenost takvog jednog pokreta. To pomiriti i dovesti u smislenu vezu veliki je, ako ne i neizvediv zadatak!

— Što *se toga tiče, kako biste ocijenili odnos SKJ i marksizma?*

— Čujte, o SKJ ili KPJ bolje je ne govoriti! Ta veza nikada nije uspostavljena, a na čelu partije bili su i jesu polupismeni ljudi, i to ne samo u smislu marksističke, nego i opće pismenosti u doslovnom smislu. Od takvih se ljudi nije moglo očekivati mnogo. Ako pogledate npr. stenografski zapisnik s 10. kongresa boljševičke partije 1921., zaprepastit će vas nivo glavnih aktera na čelu s Lenjinom, koji u konfrontaciji s tzv. radničkom opozicijom (Kollontajeva i dr.) iskazuju najobičnije teorijske i političke besmislice! Da čovjek ne povjeruje! A to su bili tobože "teorijski potkovani" kadrovi. I što očekivati od ovih "naših" političara?!

Ja sam kao vanpartijac još 1958. god. podržao tada objavljeni *Program SKJ.* Sjećam se i sada teksta što sam ga tada napisao pod naslovom *Program SKJ — oslobađanje stvaralačkih snaga socijalizma,* pri čemu sam tendenciozno i smišljeno inzistirao na onome što je u njemu tek

nabačeno i naslućeno kao najbolje što bi se moglo izvući iz tog dokumenta. Naime, ono što sam tim tekstom htio uraditi, to je da sam taj program prospektivno čitao, tj. pozivao sam taj *Program* i ljude koji su ga u ime partije pisali, da ono što su slučajno dobro iskazali u njemu, pokušaju to i realizirati u praksi. Time sam samome sebi htio stvoriti mogućnost naknadnog pozivanja na taj *Program* za svoju što slobodniju djelatnost. Jer tada je bila teška situacija, i u teorijskom se radu "teško disalo". Tko to nije doživio, teško će shvatiti to razdoblje "tvrdog staljinizma". Mi tada mladi filozofi, koji smo tek počeli svoju sveučilišnu karijeru, pokušavali smo radikalizirati demokratske i humanističke (iako još nedovoljno artikulirane) sadržaje u tom *Programu,* ali to se odmah pokazalo nemogućim i neizvedivim. Tako se sporo i mučno probijala ta duhovna blokada, pa su se rezultati porasle kritičke misli počeli pokazivati tek kasnije, a naročito s osnivanjem časopisa *Praxis* i radom *Korčulanske ljetne škole* (1964.-1974.). A o tome sam pisao i govorio na drugim mjestima opširnije, pa to ne želim ovdje ponavljati.

MARX KAO "OPĆE SMETALO" — Objavljeno u: *Mladost,* Beograd, 12. III. 1990.

GRIZEMO VLASTITI REP

— Kada danas, poslije neočekivanih lomova i promjena ocjenjuju odnose i dostignuća postrevolucionarnog stanja, u zemljama tzv. real-socijalizma, većina teoretičara smatra da je poredak uspostavljen socijalističkim revolucijama doživio krah. Kako vi kao filozof morala etički vrednujete, što su socijalističke revolucije historijski donijele i značile, ako su išta značile, i da li su se uopće, kao takve, odigrale?

— Prije svega valja pojasniti sljedeće: Moralni su odnosi svagda odnosi unutar postojećeg stanja, pa svaki moral znači zapravo "posvećenje" tog stanja, a želi ga prekoračiti samo svojim apstraktnim apeliranjem pomoću svoje bitne formulacije: "treba da". To je "treba da" svagda, međutim, puki postulat koji ostaje izvan istinske djelatnosti što "vuče" u realnu promjenu postojećega. Utoliko je on po svojoj biti — *beživotanl*

Drugo, jedna istinska, u ovom slučaju revolucionarna promjena, koja upravo po svojoj biti smjera na prekoračivanje, tj. na bitnu promjenu postojećega, *ne može* biti "predmetom" neke etičko-moralne kvalifikacije, tj. vrednovanja, tako da ni ja ovdje ne namjeravam etički vrednovati te tzv. socijalističke revolucije (kad bi one to i bile, ali — nisu!)

Što su pak, i da li su uopće te "socijalističke revolucije" nešto bitno novo sa sobom donijele, to podliježe drugačijem razmatranju. Kad ih stavljam u navodnike, time želim reći samo to da danas nigdje u svijetu nije provedena socijalistička revolucija, ni po svom bitnom obratu, ni po svojoj istinskoj realizaciji, a pogotovu u onom smislu, kako ju je mislio i filozofski artikulirao sam Marx. Time se odmah i vaše pitanje mora preformulirati, pa bi — na primjer — moglo glasiti: Tko te prevrate naziva socijalističkim revolucijama, i kome je takva kvalifikacija neophodno potrebna? Odgovor bi pojednostavljeno mogao glasiti: onima koji su tim prevratima došli do vlasti i čvrsto su je za sebe čuvali. A to je birokracija i politokracija (ako pustimo po strani njihove ideološke prirepke i slugane). Ako pak tome dodamo da su se ti prevrati (iz raznih razloga, a prije svega zbog užasnog položaja i velikog nezadovoljstva naroda) zbili u zaostalim zemljama po svim linijama: ekonomskoj, socijalnoj, političkoj, kulturnoj i duhovnoj, onda se time odmah postavlja i onaj bitni problem, koji se obično ostavlja po strani: Kako je *uopće moguć* bilo kakav socijalizam, ako se već starta s tom zaostalošću, a ujedno se želi na taj način preskočiti čitava jedna epoha koja je *nužna historijska pretpostavka i dovršena osnova* te socijalističke revolucije i socijalizma, kao procesa u jedan bitno novi, bolji i svakako nadmoćniji način cjelokupne produkcije i reprodukcije čovjekova života, tj. *epoha građanskog svijeta* u cjelini?! A upravo to je ovdje na djelu, i samo u tome leži taj — kako ga vi nazivate — krah, ali ne socijalizma, kojega nigdje nije ni bilo, nego onoga što ja imenujem — "povijesnim kratkim spojem".

Ako sada to želimo konkretizirati na slučaju Jugoslavije, onda bi to glasilo: Jugoslavija, i u cjelini i u svojim dijelovima bez iznimke jedva da danas stoji pred historijskim pragom uspostavljanja građanskog društvena poretka, i to u svakom pogledu, a za mene je tu od bitnog značenja jedan historijsko-antropologijski moment, koji bi se uvjetno mogao nazvati "ljudskim materijalom". Mi još nemamo tog ljudskog materijala ni za uspostavljanje građanskog svijeta, a kamoli nekakva socijalizma. Zato bismo odsada pa nadalje taj socijalizam i kao mogući pravac kretanja, i kao mobilizatorsku parolu ili historijski realitet u ovom trenutku morali staviti u — zagrade! On sada i kod nas i u drugim "socijalističkim zemljama" Europe "ne radi", a ako se uporno ostaje pri njemu, onda je bitno — *kontraproduktivan!*

A tu se onda čak govori o komunizmu i komunistima, što je gotovo komično, kad ne bi bilo zapravo tragično! Ako je u ovoj zemlji uopće bilo komunista, njih je bilo toliko malo, da ih možemo nabrojiti na prste, a kakvi su to bili marksisti, najbolje se vidi po ovim vašim srpskim "marksistima", koji su "preko noći" postali velikosrpski ideolozi u službi jedne po svemu sudeći vrlo mračne vlasti. Od te manjine nitko nije bio na vlasti ili ta "vodeća politička snaga". Prema tome, nije to bila nikakva "komunistička politika". Birokrat ili politokrat po svojoj definiciji ne može biti ujedno ni marksist, ni komunist, pa tu i leži čitava ta ideologijska zavrzlama.

Ti vajni "komunisti" zadržali su opljačkani novac od naroda i bogatstvo, pa će ti isti "veliki komunisti" i "socijalisti" sada — samo pod drugim imenom, npr. "velikih Srba", "velikih Hrvata" itd.

— postati prvi poduzetnici i vlasnici denacionaliziranih tvornica i poduzeća, i to u stilu nekadašnje (prije trista godina) europske tzv. prvobitne akumulacije kapitala, na način drumskog razbojništva (čekaš ga iza ugla ili drva, lupiš ga toljagom po glavi i bježiš s novcem u nepoznato!). Nije to, dakle, ni temeljito samoosvješćivanje, ni nova krajnost i sljepilo, nego snalaženje u novim uvjetima života, samo s drugim predznakom': *nacionalnim i domovinskim!*

— Ako se prati vaša djelatnost unatrag gotovo četrdeset godina, posebice vaš društveno-politički angažman na liniji upravo tog "ostvarenja socijalizma", koji se sada može sveobuhvatnije sagledati i ocjenjivati zahvaljujući objavljivanju vaših "Odabranih djela" (Naprijed, Zagreb 1989., u četiri sveska), dobiva se utisak da ste vi i vaša generacija intelektualaca vjerovali u ostvarivanje socijalizma u našim prilikama?

— To je dobro pitanje. Riječ je o iluziji mojoj i gotovo čitave moje generacije, mislim ovdje na filozofe i sociologe marksovske provenijencije i socijalističke orijentacije. Kao mladi teoretičari, nakon rata i revolucije poneseni općim duhom traganja za jednim boljim svijetom (nakon zvjerskih događaja i iskustava s fašizmom i nacizmom), široko otvoreni za nove ljudske mogućnosti i vitalnošću koja krasi mlade ljude željne stvaralačkih pothvata i samopotvrđivanja prije svega na tom filozofijsko-teorijsko-duhovnom području djelatnosti, gajili smo istinsku iluziju da se na ovom našem tlu može otvoriti put u jedno ljudskije sutra, što se zvalo socijalizam. Intimizirajući to tada idealizirano kretanje kao svoje vlastito, tj. ujedno kao svoj vlastiti zadatak što stoji pred nama, a potkrepljujući ga literaturom, ne samo filozofijskom i sociologijskom, i ne samo Marxovom, premda njome u prvom redu (u to su doba prevedeni i Marxovi rani filozofski radovi, iako smo njegove rane spise imali i na originalu, izišle 1932. god. i po tome smo radili), nama i meni osobno nije još bio "prezentan" taj pravi realitet ovog našeg "historijskog tla", kao i sve presudne granice i ograničenosti što ih je on sa sobom donio kroz stoljeća prethodnih razdoblja razvitka i života! Time, dakako, i doslovno: te "ljudske nezrelosti", koja ima duboke korijene i razloge da je upravo takva, kakvom se razotkrila posljednjih godina u svom pravom svjetlu. Prava se iluzija s naše strane sastojala još i u tome, što smo smatrali (bio je to više neki imperativ i impuls, negoli refleksija) da se sve to dade prevladati, pri čemu je svoj udio u tom pravcu imao i prosvjetiteljski moment, koji pored svojih pozitivnih strana nosi nužno sa sobom i sve negativne strane lošeg idealizma.

No, ono što je tu za mene i moje drugove bilo svakako odlučno, i što je djelimice produbljivalo tu našu iluziju o mogućnosti "ostvarivanja socijalizma" na našem tlu, bilo je naše vlastito djelo kojim smo smatrali sa svoje strane pridonijeti tome da se učini bar jedan korak dalje od postojećeg zaostalog, teškog i mučnog stanja, još k tome ratom porušene zemlje. I sad, što da vam kažem: Govoreći ovdje samo u svoje ime uvjeren sam ipak, da to gledano u cjelini nije bio sasvim uzaludan posao, premda trenutno nema još svog pravog "adresata", iako sam duboko uvjeren u to da će ga u dogledno vrijeme (a možda i uskoro, tko zna?), bar među našim unucima ipak dobiti.

Ako se pak ide na to, onda taj posao — koji je svojom univerzalnom razinom, na koju je podizao bitnu problematiku sadržanu u njemu, nužno ostavio traga i za pokoljenja koja slijede — onda taj posao nije išao u prazno, jer se njime smjeralo na transcendiranje ovog pukog historijskog aktualiteta, a za volju budućeg povijesnog učinka. Ovdje imam u vidu poznatu Marxovu ocjenu njemačkog stanja od prije stotinu i pedesetak godina, koje nije bilo na nivou suvremenosti (francuske revolucije i svega onoga što je ona otvorila svojim povijesnim činom), ali je jedino njemačka filozofija tog vremena bila *al pari* sa suvremenošću, pa se tek u njoj događala i anticipirala njemačka povijest na nivou principa, tj. (tada građanske) revolucije. Čini mi se da se to odnosi danas na našu zemlju u punom svom smislu, bez obzira kako će se stvari dalje odvijati u njoj.

— Među onima koji smatraju da je socijalizam doživio krah jedni tvrde da je taj krah uslijedio zato što — iz same biti Marxove nauke ništa bolje nije moglo ni proizići, nego ta realsocijalistička praksa kakvu smo iskusili. Drugi pak misle da je ideologija i praksa tzv. socijalističkih režima izraz najnižeg nivoa filozofijsko-teorijske interpretacije Marxove nauke. Kako vi, kao rijetko kompetentan

poznavalac Hegelove i Marxove nauke i filozofije, gledate na to pitanje? Koliko je danas aktualna Marxova nauka, i gdje su iz današnje perspektive promašaji i praznine?

— Na osnovi dosada rečenog valja naglasiti sljedeće: Postojeći tzv. realsocijalizam nema nikakve veze s Marxom, osim možda samo time što se i ta praksa, i ta ideologija poziva na njega! Zato se čak ne bi moglo ovo pitanje formulirati ni tako, da je tobože riječ o *niskom nivou interpretacije Marxa.* Bez obzira da li je na djelu tzv. "marksistička", ili pak marksistička interpretacija! Želim ukazati na jednu bitnu stvar, koja je čak među nekim istinskim i velikim, a prije svega dakako dobronamjernim poznavateljima Marxove filozofije i nauke u cjelini ispala iz fokusa bitnog interesa za Marxa: Marx je jedan od najboljih nasljednika (i učenika) ne samo klasične njemačke filozofije, što mu priznaju ponajbolji građanski kritičari njegove filozofije, nego i protagonist velike građanske *humanističke* i *demokratske* tradicije i njezin neumorni i kompetentni pronositelj u budućnost. U Europi je to danas opće mjesto recepcije Marxove misli, bez ikakva ozbiljnijeg osporavanja. To je gotovo nužno ispuštala iz vida prije svega boljševičko-staljinistička teorija i praksa, jer iz svoje ruske zaostalosti polufeudalnog tipa nije ni mogla dospjeti do bitnog fundusa te tradicije, bez koje nema ni pomaka u nešto bitno novo u povijesnom smislu riječi.

Štoviše, ta tradicija smeta poput "glavnog neprijatelja" u tom tzv. "razvitku socijalizma", pa ju je još prije koju godinu jedan naš ideolog i vrhunski političar u hijerarhiji nazvao "duhovnom kontrarevolucijom"! Stoga je staljinizam — pozivajući se doduše više ili isključivo na Lenjina i Staljina negoli na samoga Marxa — po svojoj biti antihumanizam i antidemokratizam, a time ujedno bitno antimarksovska pozicija.

Nije dakle doživio krah ni Marx, ni socijalizam (kojega kao što rekosmo nije nigdje ni bilo!), jer u svim tim "ostvarenjima socijalizma" nema ni Marxa, ni socijalizma na djelu, nego je riječ o svjesnim ili nesvjesnim falsifikatima i jednoga i drugoga. Interesantno je pritom ukazati na to, kako se politikantska kritika i propaganda antikomunizma čvrsto drži toga, da je *upravo staljinizam* taj "pravi socijalizam", odnosno — *komunizam*!, a da je njegova birokratska ideologija isto tako "pravi" izraz same biti Marxove filozofije i nauke! Ozbiljni građanski filozofi i marksolozi nisu, dakako, nikada na to nasjedali, jer su Marxa — *studirali*! Time se pak — kao što se to onda lako uvidi, ako se samo želi — i staljinizam i antistaljinizam (jer nije riječ ni o komunizmu, ni o antikomunizmu) potpuno podudaraju s obzirom i na Marxa i na socijalizam (komunizam): oni su *sijamski blizanci!*

— Da lije onda s obzirom na civilizacijska dostignuća XX. vijeka socijalizam historijski iscrpio svoj smisao i svoje mogućnosti — može li on i u budućnosti biti prihvatljiv društveni ideal? Ako može, kako biste najkraće definirali njegove konstitutivne elemente?

— Nešto smo od toga već dotaknuli u prethodnom. Što se pak prvoga tiče, socijalizam nije mogao iscrpiti svoje mogućnosti,, ako se pod time misli određena *historijska praksa,* jer još nigdje nije bio na djelu. Drugo, socijalizam se (prema Marxu) samo uvjetno može nazvati "društvenim idealom": socijalizam kao realna povijesna praksa u društvenu horizontu može se pokazati istinski produktivnim samo kao moguće razrješenje bitnih protivurječja kapitalističkog načina produkcije i reprodukcije društveno-ekonomskog i političkog života, a time i građanskog svijeta u cjelini, ako u taj svijet unese jedan bitan novum, tj. *bitno novi kvalitet* čovjekova života u svim njegovim sferama i oblicima. Time on nužno stvaralački nastavlja na *ono najbolje* što je bilo postignuto ne samo u građanskom svijetu modernog doba, nego u čitavoj historiji (prije svega europskog) čovječanstva, jer je i njegova ideja rođena u europskom duhovnom krugu.

Kad bismo na vaše pitanje pojednostavnili odgovor, on bi mogao glasiti: Socijalizam (kao ideja) jest i može biti pravi provoditelj u djelo onih ideja, što ih je proklamirala i jednim dijelom kroz dvjesta godina prakticirala velika građanska (francuska) revolucija, dakle onih ideja koje svoju bitnu realizaciju nisu mogle imati u horizontu etabliranog i iz nje proizišlog građansko-kapitalističkog sistema života. Stoga socijalizam (ili kako ćemo već nazvati taj novi oblik života) ima da prekorači bitne protivurječnosti najrazvijenijeg nivoa toga građanskog svijeta i ponudi nešto istinski bolje. A za nerazvijene zemlje i regije građanski svijet i kapitalizam ostaju i dalje ne samo ideal, nego i nasušna potreba, i to realna životna potreba, uključujući ovamo i Jugoslaviju i njezine narode.

— U tzv. socijalističkim zemljama danas je preovladala tendencija preuzimanja vrijednosti građanskog društva i građanske demokracije što su do jučer odbacivani s prezrenjem. S druge se strane s istim gotovo potpuno odbacuje sve što su stvorili ti tzv. komunisti kao vladajućapolitička snaga tokom minulih decenija. — Kako komentirate tu činjenicu —je li u pitanju temeljito samoosvješćivanje ili nova krajnost i novo sljepilo?

— Put u demokraciju (najopćenitije rečeno) pokazuje se danas u našoj zemlji (poput drugih zemalja sa "socijalističkim" predznakom) kao *historijska nužnost,* i zato se konačno moralo poći tim putem, bez obzira sad kako će se dalje stvari odvijati, ali sigurno to neće biti laki put. Jedno prezrenje, o kojem vi govorite, zamjenjuje sada drugo prezrenje, jer nitko pritom nije ništa ozbiljno ni mislio, nego su se ljudi — "snalazili" ("snađi se, druže" bila je primjerena deviza za preživljavanje pod svim okolnostima, a tu smo mi majstori bez premca!), stjecali su svoje karijere, krali i pljačkali gdje tko stigne, pa su se mnogi dobrano obogatili. Sad će se to nastaviti, možda još beskrupuloznije, pa će to i dalje biti "eldorado", sada više ne za "socijalističke", nego za "nacionalne" lopove svih vrsta.

— Kako gledate na međunacionalne odnose u Jugoslaviji u posljednju godinu-dvije dana? Imate li mišljenje o tome, posebno nakon najaktualnijih političkih događaja: raspada SKJ, formiranja novih političkih stranaka i prvih izbornih rezultata u Hrvatskoj i Sloveniji, kao i predstojećih izbora u Srbiji? Što će uopće biti s Jugoslavijom i jugoslavenstvom?

— U odnosu na početak vašeg pitanja imam jednu "korekturu" koja je od principijelnog značenja: Nije riječ o "međunacionalnim", nego o — *međuplemenskim odnosima.* U tome po mojemu mišljenju leži sama srž ne samo tih odnosa, nego cjeline našeg života, tako da bi taj "moment": (a to je više od jednog momenta, tako da bih ga nazvao — našom "sudbinom", koja za sve nas ima presudno značenje!) stavio u samo središte svih naših bitnih problema i preokupacija.

Ovi događaji o kojima govorite najrječitije pokazuju bitnu crtu te rodovsko-plemenske svijesti: *nemajući jezgro za razvitak u nove oblike života u samoj sebi,* jer je ograđena od svijeta i od svega što nije ona sama u svoj svojoj zaparloženosti i samodostatnosti, ta se *plemenska svijest* (koju je Radomir Konstantinović u svojoj knjizi *Filosofija palanke* nazvao — *duhom palanke*!) manifestira samo i isključivo *antitetički,* u ovom slučaju u odnosu na drugo pleme, dakako, sukobljeno i neprijateljski, jer inače ne bi bila to što jest: rodovsko-plemenska svijest ili taj duh palanke!

Tako bi se bez pretjerivanja moglo postaviti (nipošto ciničko, nego historijski, ili bolje rečeno: prethistorijski primjereno) pitanje: Što bi Srbi, da nema Hrvata, ili što bi Hrvati, da nema Srba?! Oni bi izgubili ne samo predmet *svoje bitne djelatnosti,* nego i *sam smisao svog života!* Oni jednostavno — *ne mogu* jedni bez drugih! *Čime* bi se inače bavili?! Oni nemaju u sebi svoju okosnicu: jedina im je prava "životna zabava" pljuvanje preko plota onome drugome u njegov vrt. I što je najgore pri svemu tome, oni ne uviđaju kako time "onaj drugi" postaje doista — *subjektom* njihove vlastite sudbine, pa se (dakako: samo negativno!) ravnaju prema njemu i određuju sebe pomoću njega: oni postaju i ostaju samo*paslika* toga drugoga! I tu leži ta *neautentičnost* vlastita života sa svojom plemenskom aurom. Nije teško pogoditi, kako se uvijek nađu politički mešetari koji na toj osnovi — s vrlo malo političkog umijeća za to — postaju "pravi nacionalni vođe svog naroda", a protiv onoga drugoga koji nas ugrožava. A to je upravo ono što je Krleža slikovito pogođeno nazvao: *grizeš se za svoj vlastiti rep,* i time se krug zatvara. Zato se ni danas, kad nam je već svima "dogorjelo do nokata", nikako ne možemo odlučiti na onaj presudan, gotovo zadnji mogući korak: na svjesno i radikalno zakoračivanje u demokratsko ustrojavanje i institucionalno osiguravanje cjelokupna društvenog života, *uvođenjem parlamentarne građanske demokracije,* kojoj će jedini princip biti: *građanin* i njegova prava i slobode, zagarantirane isto takvim demokratskim Ustavom.

Jedino u tome i u toj perspektivi vidim i odgovor na vaše drugo pitanje: Od svog početka (1918. god.) *Jugoslavija stoji na klimavim nogama* sve do današnjeg dana, i to samo zato što nije bila demokratski ustanovljena i formirana država pred zakonom jednakih i ravnopravnih *građana,* pa prema tome *(a ne obrnutim slijedom!)* i *naroda.* Zato kad je o Jugoslaviji riječ, da bismo uopće

mogli govoriti o održivoj i suvremenoj državi (i "zajednici naroda"), po uzoru na današnju Europu (npr. samo jedan: BR Deutschland — Savezna Republika Njemačka), onda može biti riječi samo o demokratskoj državi slobodnih građana, i nikako drugo ili drugačije! Ona se dakle može održati na životu — kad bi se to naravno na svim stranama uopće i htjelo — kad bi se temeljito preuredila u demokratsko društveno-državno uređenje, a u suprotnom se — *mora raspasti.* Čini se da će kretanje ići po ovoj drugoj soluciji.

To bi dakle mogla biti država građana (državljana) i demokratski zrelih i tako oblikovanih naroda, a ne nekakva zajednica plemenski konstituiranih "bratskih naroda i narodnosti", budući da je ovo drugo čisti *residuum* daleke prošlosti. Kad Gazimestan ili ban Jelačić postanu *princip* našeg (zajedničkog, o Bože!) života, dakle *princip naše budućnosti* (i dvaput: o Bože!), onda tu nema budućnosti ni za koga, pa dakako ni za zajednički život, koji bi nas odveo u materijalno i duhovno *bogatstvo različitosti* (i tek to bi moglo biti ovo jedinstvo različitosti!) koje se uzajamno obogaćuju: one inače ostaju "jabuka razdora", a to i jeste bitno plemenska karakteristika!

— Zašto je nacionalno pitanje danas uopće toliko važno, naročito u tzv. socijalističkim zemljama, a posebno jako izraženo kod nas?

— U istrošenosti jednopartijskog državnoga koncepta tzv. socijalizma, koji traje decenijama i ostavlja iza sebe uglavnom idejno-duhovnu i svaku drugu pustoš, kao i materijalno siromaštvo golemih razmjera, njegovim rušenjem ostaje praznina koja se pošto poto i brzo mora popuniti novim idejama zajedništva. Kad si naime doveden do toga da si po vlastitu samorazumijevanju sveden na ništa, onda ti još preostaje gola biologijska osnova i povezanost samo na toj i takvoj osnovi, tj. bar ta tvoja nacionalna (a zapravo bitno plemenska!) *pripadnost* i određenost kao supstitut za istinsku povijesno-socijalnu zajednicu tebe i drugih kao slobodnih građana i pravnih osoba u demokratski uređenoj državi. A taj pojam pripadnosti izraz je iskonske težnje pojedinca da se osjeti onim što on po svojoj biti i jest — aristotelovski rečeno: *zodn politikdn,* tj. društveno biće. Inače osjeća da će svisnuti u svojoj osamljenosti, a historijski gledano, on doista samo s drugima može i proizvoditi uvjete svog života i sam taj život, kao i sebe sama. Tako je ta pripadnost (nekome i nečemu) iskonski zavodljiv poziv da se *priklониš* nečemu, jer najveća većina ljudi nije dovoljno snažna da se *"prikloni" samome sebi* i da se postavi na vlastite noge (ili glavu), pa odatle svoj smisao dobivaju religije (religo-religere-povezivati), plemensko-rodovske zajednice, kultovi, obredi, sekte, sajmovi (vašari), zabave itd. Govoreći modernim građanskom rječnikom: Kad još nisi istinski postao — *citoyen* (kao građanin-državljanin ili politička osoba), onda ti preostaje da budeš samo — *bourgeois* (isključivo prirodno-privatno-potrebito biće, tj. biće potrebe, pa tu dimenziju ili samu bit građanskog društva naziva Hegel "sistemom potreba"), pa ti jedina veza s drugima ostaje: *rod, krv, tlo* gdje si odrastao, dakle tvoj plemenski vidokrug i djelokrug, izvan kojega je onaj — "opasni svijet", koji nije tvoj!

Tu si dakle "svoj sa svojima" i "svoj na svojemu". Samo kakav? Kao puko prirodno biće, koje kao takvo više ne možeš biti, jer si prestao biti životinja, a ne kao čovjek koji svoje *pravo podrijetlo* ima u sebi samome kao oblikovanoj osobnosti, osebujnosti i individualnosti, pomoću i na osnovi *svog vlastita djela,* dakle ono što si sam po sebi tek *postao,* jer te samo to čini čovjekom, a ne nikakva prirodnosno-plemensko-rodovska puka pripadnost, budući da ti nije dovoljno samo da se *na-rodiš* kao dio *na-roda.* Tako to "nacionalno" (a zapravo rodovsko-plemensko) ostaje jedina veza, medium i horizont mojega života, što uostalom — pa je to i "ugodno", zar ne?! — od mene ne traži previše napora, truda i zalaganja. Dovoljno je da budeš "dobar pripadnik svog naroda" (što implicira: protiv svih drugih naroda!), pa ne trebaš postati *dobar čovjek.* Ja jesam i ostajem to što jesam, i to je *sve moje bitno!* To je dakle: prethistorijska svijest i način života.

Naša je "specifičnost" samo u tome, što "imamo sreću" da smo mnogoplemenska zemlja, pa svoje bitne životno-radno-stvaralačke energije trošimo (raskošno-rasipnički trošimo) na svađu i sukobe oko "zajedničkih interesa", a po jednom jedinom principu: svaki je svakoga opljačkao, i to ne vlastodršci i upravljači, ne, to ne, nego jedan narod pljačka drugoga, sve ukrug do iznemoglosti. A lopovi na vlasti cvatu zbog "građanske zrelosti" svojih podanika koji se međusobno "nacionalno temeljito" žderu poput pobješnjelih pasa! I tu je točka na "i" našeg cjelokupnog života. A tu dakako

nikakve realne budućnosti nema i ne može biti: kako za cjelinu, tako i za svako pleme posebno. To je samo i isključivo put u — *prošlost,* iz koje nema izlaska, pa se *samo o prošlosti* i govori.

— Kako objašnjavate činjenicu da su upravo neki intelektualci, pa čak i neki filozofi iz Praxis-kruga svojim angažmanom umnogome doprinijeli današnjem trijumfu rodovsko-plemenske svijesti, i u vezi s tim kako u ovim kriznim prilikama treba da djeluje kritički misleća inteligencija i filozofi među njom?

— Prije svega: koliko su ti filozofi baš bili istinski praksisovci, o tom bi još trebalo posebno govoriti! No, svojim današnjim velikosrpskim deklariranjem i javnom djelatnošću u tom horizontu, oni dokazuju na djelu, da to *nisu ni bili.* Toliko o tome. Ali na to pitanje mogao bih odgovoriti sljedeće: Ako nije riječ o *karijeristima* (a "glavni" među njima uvijek je to bio prije svega!), bez obzira sad što oni trenutno jesu ili su bili, jer je to za njih svagda sporedno, ja ne bih znao drugog odgovora osim toga, da je kod takvih intelektualaca *zov krvi i roda* prevladao nad intelektom, pa su samim time prestali biti — *intelektualci!* Jer, to je bitno *inkompatibilnol* Ne znam kako da sebi protumačim tu pojavu, jer bih se morao pritom uputiti u *genetiku,* a za to nisam stručan.

U drugom vašem pitanju gotovo da je sadržan već i primjereni odgovor: U samom pojmu "kritički misleće inteligencije", ili točnije rečeno: intelektualca — budući da nije intelektualac svaki onaj koji je završio neki fakultet (a neki su književnici i umjetnici i bez završena fakulteta istinski intelektualci!), i pod sam bog zna kojim okolnostima, jer su neke titule čak i doslovno kupljene ili dobivene po partijskim i nacionalnim linijama. Pod intelektualcem se prije svega razumije stvaralac na polju duha (pa ga nazivaju i "proizvoditeljem ideja"), pa u tom određenju leži to da se prema svemu, a prije svega prema sebi samome odnosi *kritički* (odnosno samokritički), inače *prestaje misliti.* A misliti se može samo slobodno (Hegel je pojam "slobodnog mišljenja" nazvao pukom tautologijom, jer kakvo bi to bilo — "neslobodno mišljenje"?) i svojom vlastitom glavom, pa mu pritom *rod* samo snažno *odmaže,* kao i *partija,* čije stavove brani. A time je dan i odgovor, što treba da radi i kako da se ponaša intelektualac kao "svijest i savjest" društva i svog naroda. Danas je Vaclav Havel postao paradigma suvremena intelektualca, pa neka to i ostane!

— Zašto niste član nijedne političke stranke?

— Ja sam sada član-utemeljitelj Socijalno-demokratskog saveza Hrvatske i Socijalno-demokratskog saveza Jugoslavije. Stranka je osnovana prije dva-tri mjeseca i izišla je na prve izbore u Hrvatskoj. Ne treba posebno naglašavati da je dobila malo glasova, i to iz nekoliko razloga: suviše kasno osnivanje, pomanjkanje bilo kakvih sredstava, malo vremena bilo je za ozbiljno formuliranje programa, mali publicitet u javnosti, a za kraj ostavljam ono *najvažnije:* da takva stranka u ovom trenutku nema šanse da se bolje plasira na izborima, pa će za to biti potrebno malo više vremena! Sad se krećemo isključivo po nacionalnim linijama, pa ćemo vidjeti, koliko su ovi naši narodi — *izdržljivi?* Mene tu zanima, jer još nemam odgovora na to: Da li je glad jača ili slabija od naciona?!

— Da li ste još uvijek marksist, da li ste to bili, i da li ćete se i dalje angažirati u predstojećim događajima?

— Budući da se tim pojmom "marksist" do danas bilo pokrivalo toliko toga, da od toga može čovjeka zaboljeti glava, bilo bi primjerenije kazati da sam još uvijek jedan od onih koji na Marxovu (ali ne samo njegovu: ja sam primarno "školovan" na klasičnoj njemačkoj filozofiji, a Fichte i Hegel su moji "ideali"!) misaonu tragu traže rješenja za bitna pitanja pred kojima stoji suvremeno čovječanstvo, pa prema tome na specifičan način i naše društvo sa svim svojim bitnim problemima. Mišljenja sam osim toga, da će Marxova nauka možda vrlo brzo i u ovim našim krajevima postati *istinski aktualna* za razrješenje osnovnih socijalno-ekonomskih problema. Živi bili, pa vidjeli!

Iznevjerio bih sve ono što sam do sada u svom životu, i to pod teškim okolnostima, stvorio, a što sačinjava najbolji dio mene, kad bih prestao u tom pravcu i dalje nastaviti svojom djelatnošću kako

filozofijskoga, tako i društvenoga karaktera. Jer to je — kao što smo rekli — za intelektualca nerazdvojno povezano: *da kritički misli, propituje i djeluje u javnosti.*

GRIZEMO VLASTITI REP — Objavljeno u: *Nedjeljna Borba,* Beograd, 12.-13. V. 1990. (Razgovarao: Dragan Mojović)

HRVATSKOJ NE TREBA VOĐA NEGO PARLAMENT

Još u predizbornom zbivanju u Hrvatskoj (1990.) bilo je s raznih strana isticano (u čemu je UJDI dao i prvi i publicirani prilog u nastojanjima oko demokratizacije našeg socijalno-političkog života), kako se ova borba za demokratsko uređenje u našoj zemlji mora prvenstveno, a to znači i načelno i na općem planu, usmjeriti na takvo demokratsko konstituiranje (ustanovljenje) političkog života, kojemu u temelju ima stajati — građanin-pojedinac, i njegovim Ustavom i njemu primjerenim zakonima zajamčena elementarna i sva druga građanska prava i čovjekove slobode. Sve drugo, relevantno za demokratski ustroj života, treba i može tada proizići odatle i — samo odatle! To bi tada bio pravi put u nama toliko potrebnu demokraciju, dakle, *parlamentarnu demokraciju* zapadnoeuropskog tipa.

No, stvari su krenule drugim putem i razvijale se (a danas možemo reći: i razvile se) drugim tokom, pa sad imamo aktualnu situaciju koja se na toj liniji lako mogla i predvidjeti. Naime, iz mnogih razloga koji su poznati i o kojima se dosta i pisalo i raspravljalo (historijskih, ekonomskih, političkih, kulturnih, duhovnih, pa i onih neposredno.aktualnih i svakidašnjih) prevagu je na tim izborima (1990.) odnijelo ono *nacionalno,* što se prema svemu dosadašnjem toku zbivanja moglo i očekivati. Time je pak u Hrvatskoj hoćeš-nećeš u prvi plan došla i nužno dodirnuta ona izrazito *neuralgična* točka, oko koje se naročito posljednjih godina neprekidno kreću sva — najčešće umjetno izazvana i podgrijavana — usijanja, napetosti i prepucavanja u ovim političko-politikantskim borbama za vlast i prevlast. Na tu su kartu nacionalkomunizma (tobože kao na posljednju slamku spasa svoje vlasti) zaigrale već i prethodne birokratsko-staljinističke snage na vlasti (na nju se igra na svim stranama, a najjače u Srbiji), pa je teren za sve ovo naknadno bio i te kako "dobro sondiran".

S obzirom pak na ovaj (posebno u Hrvatskoj stalno otvoreni) problem odnosa Srba i Hrvata, koji kao što znamo iza sebe ima stravičan historijat i neugašene traumatične popratne pojave među srpskim stanovništvom u Hrvatskoj, ono je — potencirano naoštreno od svojih zvanih i nezvanih predstavnika — u velikoj neizvjesnosti, pa i sa strahom očekivalo rezultate tih izbora, a posebno sa svih strana bombardirano glasinama i ocjenama o ustaškom karakteru nove vlasti u Hrvatskoj, čemu su svoj veliki "obol" dali mediji iz Srbije, kao i tamošnje četničko-pročetničke ili velikosrpski orijentirane stranke i pojedinci, a u Hrvatskoj opet na svoj način oni drugi.

Budući pak da — što ovdje valja otvoreno reći — srpski narod u Hrvatskoj zaista sada nema u svojim redovima političara od formata (poput jednog Pribićevića, na primjer, bez namjere ovdje da se i on precjenjuje!), koji bi mogao biti na nivou sagledavanja i razrješavanja bitnih i urgentnih problema i zadataka ovog presudnog trenutka i koji bi poveo taj narod putem jedne demokratske solucije, nego su mu na čelu očiti smušenjaci (poput jednog Raškovića) koji sami ne znaju što hoće, ili pak — što je još opasnije — bukači i borci za prevlast nad srpskim pučanstvom, taj se odnos Srba i Hrvata sada još više zakomplicirao, da se ne kaže još jača karakteristika ovog sadašnjeg stanja. Kad srpski intelektualci u Hrvatskoj, tj. poglavito oni u Krajini (Knin), i oni oko njih neprestano istupaju s tezom o svojoj ugroženosti i ugroženosti srpskog naroda, onda se od tih ljudi ne može očekivati bilo kakav ozbiljan i produktivan doprinos (demokratskom) razrješavanju problema, i to u ovom trenutku potenciranih i golemih problema svih vrsta, što su se nagomilali na taj srpsko-hrvatski odnos na ovim prostorima.

I sad smo opet "na početku"! Čega? Pa, po toj logici *aktualnog stanja* do kojeg su doveli postupci *i jedne i druge strane,* a posebice ovaj srpski poziv na ustanak, koji "jeste ustanak, ali nije pravi ustanak, koji ne uzima oružje, pa ga opet uzima, jer bi inače to značilo kapitulaciju..." (Rašković) itd., sve to dovodi najblaže rečeno do pravog (političkog i svakog drugog) promašaja, koji aktualno glasi: *Sad ćemo opet nacionalnim sredstvima rješavati nacionalna pitanja* s jedne i s druge strane, pa se opet krećemo u zatvorenu krugu iz kojega na taj način nema izlaza, i tako unedogled! *Nacionalizam* tu ostaje jedini horizont raspravljanja i akcije, i jedina dimenzija "rješavanja" nacionalnog pitanja, pa tu nikakve *istinske perspektive* rješavanja bilo čega naprosto — *nemal*

Umjesto konstituiranja *demokratskog ustrojstva društva* u cjelini, u kojem su sva, pa i nacionalna prava građanina (a nacionalna prava postaju time *eo ipso* privatna njegova stvar, stvar svakog pojedinca) ustavno-zakonski zagarantirana, jasno deklarirana i od slobodnog i nezavisnog sudstva

provođena u djelo, imamo situaciju — koja zapravo *demantira* deklariranje za demokraciju i demokratski put rješavanja svih nagomilanih problema pred kojima stoji čitavo društvo — u kojoj se "vođe", a ne demokratski izabrani predstavnici vlasti, Hrvata i Srba u Hrvatskoj "dogovaraju", "pregovaraju" i stvaraju "nagodbe" u ime naroda o položaju Srba u Hrvatskoj i o njihovu odnosu (*kao Srba, a ne kao građana!* države Hrvatske spram postojeće — ne primarno demokratske — nego *hrvatske* vlasti!).

Čitava stvar i leži u tome: To, dakako, još nije istinski demokratska pretpostavka, na kojoj bi se pored ostalih problema mogao riješiti i odnos Hrvata i Srba u Hrvatskoj, ali sad kao *ravnopravnih građana* Hrvatske države, tj. njezinih punopravnih *državljana,* koji pored svojih prava i sloboda imaju svoje obaveze i dužnosti utvrđene u Ustavu.

Utoliko se može reći — a tu i leži jedan od gorućih problema, ali i jedan od "demokratskih" gafova sadašnje hrvatske vlasti i njezine politike, iz koje na taj način ne može proizići ništa dobro — da se ni Tuđman, ni Rašković, ni bilo tko treći ne mogu mimo cjelokupne demokratske javnosti i svih političkih stranaka (koje tu onda igraju ulogu pukih statista na tzv. "demokratskoj pozornici"!) dogovarati o bilo čemu u svojstvu "vođa svojih naroda i nacija", nego je upravo i jedino *demokratski Ustav* i zakon *jedini medij* toga posredovanja i razrješavanja problema u uspostavljenoj *slobodnoj i pravnoj državi!* U tom je smislu bio u pravu V. Gotovac, kad je u predizbornom televizijskom predstavljanju kandidata uzviknuo: "Hrvatskoj nije potreban vođa, nego parlament!", ali je to bio i ostao samo "glas vapijućega u pustinji". Ako pak to nije realno na djelu u svim, a naročito u ozbiljnim i teškim trenucima po neku zemlju, onda se može dogoditi samo to, da dvadesetak političkih stranaka, tj. njihovi predstavnici budu *post festum* sazvani — kad "kuća već gori" — samo u svojstvu "vatrogasaca", bilo javnog podržavanja politike vlasti, bilo manjinskog neslaganja (što je u tom slučaju onda i načelno — manjinsko!), pošto neuspjela politika "nacionalnog dogovaranja" nije dala nikakvih rezultata (a po toj liniji neće ih nikada ni dati).

Tako se onda događa da s jedne strane tim "javnim dogovaranjem" (a mogli bismo posve primjereno izbaciti ovaj prvi dio: "dogo"!) hrvatski narod biva dobrano izmanipuliran putem medija, a s druge strane srpski narod u Hrvatskoj, ili bar jedan veći njegov dio, pod pritiskom teškog i tragičnog historijskog iskustva od 1941. do 1945., pa i kasnije pod staljinističkom vlašću, biva izlučen u ovom trenutku kako od svojih "vođa", tako i od beogradskih medija, glasinama i dezinformacijama o neposrednoj ugroženosti, uzima oružje u svoje ruke, a da nije svjestan što time hoće i može, i kakve sve posljedice mogu iz toga proizići. Tako se on pretvara u gomilu ili bezglavu rulju, i poprima ulogu drumskih razbojnika, što ga srozava na najniži nivo socijalne i političke egzistencije.

A njegove vođe i intelektualci govore u ovom trenutku o zahtjevima za tzv. kulturnom autonomijom. No, pritom se nisu potrudili da i svom narodu i hrvatskoj vlasti i javnosti uopće definiraju, što oni pod tom autonomijom razumijevaju i što zapravo time hoće. A onda slijedi i očita lakrdija s najneodređenijim referendumom na svijetu, jer nitko nije znao za što i čemu se on održava, što će — kad se situacija smiri, ako se uopće smiri — ostati sramota nad tim u biti dezinformiranim i u tom smislu nedužnim ljudima, koji se onda kamenjem, barikadama, balvanima i puškama ograđuju od svijeta, koji se pored njih vozi u — Europu i zgraža se nad svim time koncem dvadesetog stoljeća. A tko je za to odgovoran? To bi kao prvo trebalo izvesti na čistac! I kuda sad vode taj svoj narod ove njegove vođe na taj način? Zar taj narod nije time već unaprijed žrtvovan za nečije interese izvan njega samoga?! Vode ga u očitu klopku i političko bespuće!

No, kad je već taj pojam "kulturne autonomije" u svakidašnjoj (zlo) upotrebi (iako je svima očito da je to samo floskula, i da se iza toga kriju druge namjere), pa se neki na nj pozivaju kao na cilj svoje političke borbe, postavit ćemo nekoliko pitanja u vezi s tim:

Ponajprije treba konstatirati da se "kulturna autonomija" kao politički zahtjev može artikulirati samo kao ustavom zagarantirano pravo manjinskog naroda (ili tzv. nacionalne manjine) na slobodno formiranje i nesmetan rad kulturnih institucija, štampe, ostalih publikacija na određenu jeziku (u ovom slučaju na ćiriličnom pismu), kao i slobodno ispoljavanje svojih narodnih običaja, vjeroispovijesti i slava. To spada u abecedu svakog demokratskog ustava i društvena uređenja, pa o tome u tom kontekstu ne bi trebalo ni posebno govoriti. Ako pak to Ustav ne sadrži, onda to nije ni ustav, ni demokratski. To je jedno i načelno.

Međutim, pitanje se postavlja kao relevantno onda kad se s političke platforme zađe nešto dublje "pod kožu" čitave te problematike na jedan konkretniji način, tj. kad se ne zastaje na površini stvari. Naime, što se tu ima misliti pod "kulturom", a što pod "autonomijom", povezanom s tom istom kulturom? Zatim, što pod time — još k tome kao urgentno političko, kulturno, pa čak i egzistencijalno pitanje srpskog naroda u Hrvatskoj, baš u ovom trenutku — podrazumijevaju sadašnji "voždovi" tog naroda, koji tom narodu kao *osnovni cilj* njegove politike i *glavni zadatak* borbe prikazuju izboravanje te kulturne autonomije u okviru hrvatske države.

Pitanje je: tko je od njih suvislo artikulirao taj pojam "kulturne autonomije", koji — ako se to jasno i posve određeno ne učini — vrlo lako može shvatiti se i s posve različitim konotacijama, pa čak i u smislu zadržavanja srpskog naroda u Hrvatskoj isključivo na nivou njegovanja tradicionalnih vrijednosti, zaostalih, primitivnih, modernim europskim tokovima suprotnih kretanja, jednom riječju na nivou plemenske ili rodovske svijesti i njoj primjerena načina života. Da li se ta kulturna autonomija ima iscrpljivati u oblicima folklora, prastarih običaja i neprevrednovane tradicije kao puke okrenutosti u prošlost, bez iskoraka u civiliziranije i kulturnije oblike života kako bi se taj još dobrano vanpovijesni element izvukao konačno iz svoje puke narodnosne samoniklosti i zaostalosti u pravcu izgrađivanja moderne društvene, dakle baš demokratski oblikovane zajednice u otvorenoj i punoj komunikaciji sa suvremenim svijetom. A to se — mutatis mutandis — odnosi u ovom historijskom trenutku i na hrvatski narod, s druge strane.

To se pitanje, dakako, može formulirati i na zaoštreniji način: Može li biti pravoga govora o kulturnoj autonomiji jednog još polupismena ili čak (ako je riječ na primjer o političkoj demokratski obrazovanoj pismenosti) posvemašnjoj nepismenosti naroda, koji je stjecajem historijski nepovoljnih uvjeta života stalno živio na rubu europske civilizacije, ili kao što bi taj isti narod rekao: "Bogu za leđima"?!

Ne bi li se stoga dakle, prije trebalo govoriti o zadatku opismenjivanja naroda u doslovnom i prenesenu smislu (kao onom što bi doista dovodilo do moguće kulture i isto takvog načina života u realnosti)?

Zatim, ako je riječ o kulturi u kontekstu zahtjeva za njezinom autonomijom, onda valja imati na umu da ona 1. nije vraćanje u prošlost, 2. kultura kao takva jeste plediranje z:a univerzalnost, oplemenjivanje života na svim njegovim područjima i njegovo podizanje na višu potenciju smislenosti, i 3. ona je slobodna i nesputana, ne u sebe zatvorena komunikacija ideja, misli, iznašašća, oblik borbe za smislenije oblike i načine života, otvorene svijetu. Ona je tako — da to konkretiziramo na ovaj slučaj — *negacija* autonomne zatvorenosti u općine, regije i palanački duh kretanja u zatvorenu krugu jednoga te istoga unedogled.

Kultura dakle ne podnosi nikakvu autonomiju, doli autonomiju *duha,* ali upravo zato što je duh *po svojoj biti ono opće i zajedničko,* on je upravo paradigma zajedništva svijeta i kao takav — nema granica. Kultura je kao takva borba za progres na svim linijama i na svim područjima, pa svoje sokove crpi iz onoga najboljeg što je u svijetu postignuto, prekoračujući granice svojih plotova i "autonomnih" atara vlastite zaostalosti.

Sve se to, dakako, odnosi i na druge narode, ili bolje: plemena ove zemlje, koja — ako to i ostanu — i dalje će imati i trebati te svoje "vođe" ili "voždove", koji će ih zadržati kao svoja stada u tom obliku, svakako ne na dobrobit tih naroda.

I na kraju valja u vezi s tim reći sljedeće:

Ako je dakle riječ o autonomiji, onda se i ona u ovom našem apostrofiranu slučaju može pretvoriti u *bumerang,* ako ili kad se inzistira na izdvajanju jednog etničkog, samog sebi dostatnog područja iz normalnih tokova suvremene civilizacije i kulture, kako Hrvatske u cjelini, tako i tog jednog njezina dijela. Na demokratski izborenim pretpostavkama života (kao što je to u zapadnim demokracijama) i sama se nacionalnost, nacionalno podrijetlo ili nacionalna pripadnost, pojavljuje kao privatna stvar pojedinca, koju on može isticati ili ne, poput obrazovanja, ljubavne sklonosti ili izbora bračnog druga, konfesije, duhovnog afiniteta i srodnosti, interesa, načina zabave itd. Demokracija poznaje i priznaje samo slobodnoga građanina i njegova prava i dužnosti kao državljanina, njegovu intelektualnu ili radnu sposobnost, pa mu je kao takvome, dakle kao državljaninu zagarantirana građanska sigurnost i sloboda djelovanja.

Moramo se stoga još učiti demokratskom načinu života, ali se za takav život na ovim našim prostorima moramo još izboriti. Ne prisiljavajmo našu omladinu da se s puškom u ruci iz grmlja

poput drumskih razbojnika pojavljuje uz naše ceste, da — po vlastitu iskazu jednoga od njih televizijskom reporteru — "čekaju nekoga", a da ne znaju koga i zašto. I za čije interese. Netko će mu naravno to došapnuti, ali to neće biti njegovi interesi. Jer, to je pravo bezumlje koje nas sve skupa vraća natrag na tamne diluvijalne staze bespuća, iz kojih bismo se već jednom konačno trebali izvući na svjetlo dana! Inače će nas doista pojesti mrak!

Jer, nacionalne su se strasti — lukavo i uporno manipulirane i rasplamsavane od strane boraca za vlast i spremne na pljačku narodne imovine, kao jedina "produktivna" parola dana — posve *razularile,* pa je i prethodna predizborna kampanja, blago rečeno, prevršila svaku mjeru, do neukusa prenaglašavajući isključivo nacionalni (zapravo: nacionalistički) moment. A s demokratskog, tj. *istinski političkog* stanovišta u svakom slučaju po samu demokraciju — *kontraproduktivno,* što se pokazuje već samo nekoliko mjeseci kasnije ovom današnjom aktualnom situacijom u Hrvatskoj, a time reflektirano i na drugim stranama. Dakako — *i obratno!*

HRVATSKOJ NE TREBA VOĐA, NEGO PARLAMENT — Objavljeno u: *Borba,* Beograd, 24. VIII. 1990.

BOJIM SE POKOLJA

— Čovjeku koji zna da ste u bivšem sistemu proglašavani "neprijateljem jugoslavenskog socijalizma br. 1", "protivnikom radničkog samoupravljanja", "zastupnikom višepartijskog sistema", optuživan da iskrivljujete Marxa, da predstavljate moderni antikomunizam, itd. itd., doista neuvjerljivo zvuče optužbe (poput, recimo, u nekim novinama) da je Kangrga neuvjerljiv, pa i neiskren pobornik demokracije? Otkuda proizlaze takve kvalifikacije?

— Na to pitanje moglo bi se ići u dva pravca: Ako ga uzmemo sa strane poznavanja onoga što je Kangrga pisao i o čemu je pisao, onda to proizlazi iz *nepoznavanja.* Vjerujem da je prije svega to slučaj. Jer, ne samo pojedini novinari, nego i mnogi drugi, pa čak i neki filozofi među njima, koji su me kritizirali, vjerujte: nisu čitali ono što sam pisao! To bi se lako moglo i pokazati i dokazati! No, to su stavovi i problemi, kao što i sami znate, jer ste filozofiju studirali, koji su mnogo dublji, a da bi se ovako površinski ili "paušalno" mogli apsolvirati. Cijelim svojim djelom borim se za čovjeka, pojedinca, za njegovu slobodu, za njega kao građanina, itd., dakle onaj tko je pročitao samo nekoliko mojih stranica filozofskog teksta, može se u to uvjeriti. Ne vidi se ili se ne želi vidjeti da mi — neću govoriti za druge iz mojega kruga, govorim za sebe — čitavim svojim djelom, naravno, na jednom filozofijskom, teorijskom, duhovnom planu, decenijama sondiram sa svoje strane upravo teren za jednu moguću demokraciju na ovom tlu, koja vjerojatno ipak nadolazi.

— Koliko su relevantne danas dominantne ocjene o socijalizmu kao totalitarizmu i zločinu nad narodima i pojedincima?

— Takva jedna kritika, takva jedna kvalifikacija, koja je uglavnom ideologijskoga karaktera, ne može ovom i ovakvom svojom paušalnom ocjenom pretendirati na bilo kakvu produbljeniju kritiku koja bi imala primjerenu težinu. Ona se kreće po površini zato, što upravo *ideologijski* (ili bolje reći: politički pristrano) želi diskvalificirati jedan sistem koji je vladao u istočnim zemljama tzv. realnog socijalizma, a koji naravno nije imao u sebi ni traga bilo kakvog socijalizma. O tome sam već argumentirano pisao mnogo prije nego što su se pojavili ovi današnji vajni "kritičari", koji su tada šutjeli o tome — kao što bi to rekao Krleža — "ko kuje v čunu".

Jedan totalitarni sistem *staljinizma* nema ni s marksizmom, ni s Marxom, pa ni sa socijalizmom ama baš nikakve veze. Preostaje dakle da se takva kvalifikacija odnosi, tj. smjera na diskvalifikaciju onoga što bismo mogli nazvati *idejom* socijalizma. A to je pak nešto posve drugo. To je tada jedan politikantski stav, koji dakako iza sebe ima jakih argumenata, kada se ukazuje na te sisteme, kakav smo uostalom i mi imali, na ovaj ili onaj način. Međutim, ta se kritika uopće ne pita, jer joj do toga nije ni stalo, što je uopće socijalizam, što se pod time uopće ima razumijevati, i što je recimo Marx pod time mislio. I ne samo on, nego i velika većina ili gotovo svi veći teoretičari, filozofi (među njima čak i jedan Hegel svojom kritikom građanskog društva, npr. u §§ 243 i 244 svoje *Filozofije prava!)* i sociolozi, pogotovu oni koji su studirali te probleme i pisali u tragu Marxove misli, a i ja sam pisao u tom tragu jednim dobrim dijelom. Ako se o tome ne reflektira na taj način, da se ne prostudira, na što smjera Marxova radikalna kritika čitava jednog (građanskog) svijeta, onda je bolje da takvi "kritičari" o tome šute!

— Nisu li te ocjene zapravo ujedno i pokriće novih vlasti njezinih nekih promašaja već u početku i očitih neuspjeha?

— Može biti da ima i toga, samo što je to onda prekratkoga daha, i time se ne dobiva mnogo. To bi se moglo koristiti samo kao površno sredstvo u jednom prijelaznom razdoblju, kada se čitava ova naša "nova" situacija ima tek profilirati. Ali u daljnjem jednom toku — to sam na jednom mjestu pokušao anticipirati, pa će se vidjeti, koliko sam u tome uspio — te će se ideje, a time mislim na Marxovu kritiku kapitalističko-građanskog sistema u njegovoj biti, i ne samo njegove ideje, jer je riječ o borbi za *socijalnu pravdu,* to će se uskoro opet pojaviti i postaviti na dnevni red našega daljnjega kretanja. Ono o čemu se danas još gotovo svi plaše govoriti, jer su na dnevnom redu

nacionalni problemi, to je klasni problem, *pravi klasni* problem, u nas će se pojaviti u svoj svojoj dimenziji tek onda kad se prije svega smiri nacionalna euforija, a u prvi plan dođe *ekonomsko-socijalni* problem, i to s jačim profiliranjem građanskog društva na ovom tlu, ako ne još i mnogo ranije! Na koncu, danas se želi, ne samo ovdje dakako, obezvrijediti ili omalovažiti čak i Marxova *radna teorija vrijednosti,* a što je tragikomično, čak i za ovakve zemlje poput naše, koja bi tek trebala ući u građansko društvo, i gdje će eksploatacija radne snage u svim oblicima i na svim područjima biti zaoštrena do usijanja! A već sad nam se pred vlastitim očima zbivaju svi ti problemi, koji su naravno sada još zamagljeni (u obliku obmane ili samoobmane) svim tim nacionalnim (zapravo: nacionalističkim!) ideologijama, kako se do srži stvari ne bi ni izvanjski doprlo. Ali mi to nikako nećemo moći izbjeći.

— Kada ste prije izbora gostovali u Karlovcu na tribini s temom "Da li je nacionalizam naša sudbina?", čini se da ste bili optimist?

— Da, može se reći da sam tada još bio optimist. Iskreno govoreći, u nečemu sam se prevario, što je doduše zaista bitno. A mislim da se to ne odnosi samo na mene — iako se to ne može uzeti kao tzv. "olakotna okolnost", jer o meni je ovdje riječ — prevarili su se u tome i mnogi drugi "optimisti", pa ovdje u nas nije dobro biti optimist, no čovjek ne može iz svoje kože! Razmišljajući o tim problemima što stoje sada pred nama i o onome što nam se sada događa, nekako sam — ne izgubio iz vida — nego naprosto nisam mogao računati (zašto?, tko to zna?) da će se tako nešto i u tim drastičnim oblicima kod nas dešavati. A tu je riječ o onome, o čemu sam i razmišljao i pisao u nekoliko navrata, naime o tom našem — *ljudskome materijalu.* Teško je čovjeku povjerovati da se još nalazimo na *diluvijalnom stupnju razvitka* i da se takve grozote uopće mogu tu događati!

Riječ je dakle o našemu ljudskome materijalu. No, dobro, možemo to staviti pod navodne znakove, ali pod time mislim na ono što sam već i pisao, kad sam ukazivao na to, da je ovo naše tlo ne samo društveno raslojeno na nekoliko historijskih slojeva, od prvobitne zajednice do postavljanja pitanja socijalističkog društvena uređenja, nego je to "tlo" u cjelini zaostalo. Kada razmišljam, što tu kao bitno nedostaje i gdje se historijski nalazimo, stalno dolazim bar do jednoga, što je još čisto *apstraktno određenje,* a to je da — opet optimistički ocijenjeno! — zaostajemo bar dvjesta godina za razvijenim svijetom. Ovamo ne računam naš *"genetski kod",* koji će vjerojatno i dalje i mnoge druge, a ne samo mene, zbunjivati još dugo vremena, a naročito zapadnjake, jer mi smo, blago rečeno, zaista — *neodgonetljivil* Čitali ste *Anatomiju ljudske destruktivnosti* od Ericha Fromma, pa vidite kako on na velikome materijalu pokazuje, da su ta primitivna plemena po svome "mentalnom sklopu" da tako kažemo, benigna spram ovih plemenskih razularenosti na našem tlu, i što da se tu kaže!?

Kada pak govorim o dvjesta godina zaostatka, onda ne mislim na to (pa je to možda opet velika greška?), nego u jednom historijsko-socijalnom kontekstu pokušavam artikulirati to kao prvenstveno pomanjkanje istinske građanske revolucije na ovom tlu, koja bi možda u temelju izmijenila ovaj polufeudalni, a zapravo još uvijek rodovsko-plemenski način života i njemu primjerene svijesti i nazora na svijet, što je toliko duboko ukorijenjen u našeg čovjeka — *"izvan istinskog vremena*"! Kada tome prilazim teorijski, stalno se vraćam na jednu prvoklasnu Marxovu analizu, ili bolje reći kritiku bitnih *domašaja i rezultata* francuske, a to sada znači *građanske* revolucije. To dakako nije samo pitanje jednog političkog prevrata, jer to onda ni ne bi bila revolucija u pravom smislu te riječi, nego pitanje onoga što se njome tu otvara kao bitni novum, *povijesni novum,* tj. dokle seže taj prevrat i što on novo sa sobom donosi, naravno: i pozitivno i negativno. Dakako da je tu prije svega riječ o onome *pozitivnom,* jer je riječ o prodiranju u novo. Zato valja ukazati na to da upravo iz te revolucije, francuske građanske revolucije proizlazi ono što danas nazivamo parlamentarna liberalna demokracija zapadnog tipa. Kod nas je sada *sam pojam revolucije* proskribiran (oni koji dođu na vlast ne žele čuti tu riječ, jer im ona "uznemiruje vlastodržački mirni san", pa tu riječ treba izbaciti iz hrvatskog rječnika, ili izmisliti neku blažu "pravu hrvatsku" riječ!), jer to podsjeća na neku bivšu "socijalističku revoluciju", pa "vidite što nam je ona donijela" itd. Revolucija je međutim prekid, radikalniji ili ne, jednog zbivanja, ona je *diskontinuitet,* ona je započinjanje nečeg bitno novoga.

— Je li ovo danas revolucija?

— Ne bih bio siguran u tom određenju. Možda ipak? U čemu ili čime? Samo time što jest ili bi mogla biti najdublji prekid sa staljinističkim sistemom. Da li će to uistinu biti, to ćemo još vidjeti. Iz nje ne mora u ovom trenutku proizići bog zna što, možemo se u prvo vrijeme kretati u krugu ili, što je mnogo vjerojatnije — a neki dosta čvrsti znaci već su tu — vraćati se na staro, ali prvi je korak ipak učinjen. Stari se sistem raspao. Što ćemo od toga napraviti, vidjet ćemo. To se i tako zbivalo i u Europi nakon francuske revolucije. Vratilo se kraljevstvo i sve drugo s njim. Nemojmo misliti da je to naš specifikum. Restauracija obično ne traje dugo. Zato: da se nešto tu ipak otvorilo, da je nešto tu u nas prekinuto na dulje staze, da se sada nešto pozitivno iz toga može izleći, vjerujem da je to moguće.

E, sad, *da li je nacionalizam naša sudbina*? Sad bih mogao reći samo to što već proizlazi iz same tzv. "prakse": Kad se može zaigrati na kartu tzv. nacionalne pripadnosti, nacionalnih osjećaja kao na ono jedino i najdublje ljudsko, na kartu izazivanja mržnje među narodima, a mogli bismo kazati u ovom trenutku i mržnje među ljudima na toj osnovi, tj. nacionalno-šovinističkoj osnovi, — onda to znači da *postoji plodno tlo za* to! Jer, da nije postojalo, nitko ne bi na to reagirao, a najmanje na taj ljudski duboko ponižavajući način kao što se realno zbiva na svim stranama, ili bi to bio jedan manji dio pučanstva, pa to ne bi bilo takvog intenziteta. Politički su nas mešetari, sa dobro unaprijed proračunatim vlastitim interesima, uspjeli zakrviti toliko, da će buduće generacije još dugo trpjeti od toga! Prema tome, mi smo još uvijek rodovsko-plemenski konstituirani, pa i mislimo i djelujemo tako, a to znači da još nismo dozreli do toga da bi se smatrali i osjećali kao *ljudi* ili *građani* u modernom smislu tog određenja. Stoga ćemo još dugo vremena, ne mogu reći dokle, jer to čovjek ne može znati, ali po žilavosti toga našeg duhovnoga plemensko-rodovskoga ustrojstva, čini mi se da ćemo još dugo morati boriti se u sebi i izvan sebe da iziđemo iz toga van.

Ne želim ovdje pretjerivati, ali kad biste pokušali izvesti jedan "eksperiment" s ljudima na tu temu (to se zove "anketa"), pa da im na taj način postavite pitanje: "Pa, vi ste građanin, vi ste slobodan čovjek, što vi kažete na to i to...?, "onda vas taj čovjek ne bi pravo ni razumio, što vi od njega hoćete. Mislio bi da je to neka podvala, jer što mu to znači "čovjek i građanin", kad se on osjeća samo dobrim Hrvatom, dobrim Srbinom, dobrim Slovencem itd... Ako se dakle na njega apelira kao na čovjeka ili građanina, onda je on najdublje uvjeren da mu smišljeno (zapravo: neprijateljski, s onu stranu!) *podvaljujete,* a onda lako i nadrljate! Ne da se on zajebavati od bilo koga! Pazite, mi se tome možemo smijati i uzeti kao šalu! Ali to se događalo našim dečkima (Demokratski opozicijski forum) kada su bili u Kninu. Oni su bili žestoko izviždani, kada su govorili u tom kontekstu i o nekakvoj političkoj pretpostavci za rješenje sukoba. Ovaj narod nije još zreo za bilo što izvan njegova — plemensko-rodovskoga kruga. Izvan toga sve je laž i podvala onih "bjelosvjetskih mangupa". Zato sam rekao da mi još živimo u *pretpolitičko doba,* a u tome i leži bit našeg sadašnjega kretanja.

— I vas svakodnevno u ovoj situaciji žele "upregnuti" u nacionalna kola. Tako dr. Milan Galogaža u Karlovcu izjavljuje da se niste odazvali pozivu da sudjelujete u formiranju Srpskoga kluba intelektualaca, u Zagrebu koji po njemu, među ostalim, priznaje i legitimitet Srpskog nacionalnog vijeća da predstavlja srpski narod u Hrvatskoj?

— Prije svega želio bih naglasiti jednu stvar: Kada se barata nekim imenima ljudi, koje pozivate na nekakve skupove, razgovore, simpozije ili bilo što drugo, onda je prije svega red da se netko pod taj poziv potpiše. Drugo, ne može nitko Kangrgu pozivati na bilo kakav skup preko neke šapirografirane apstraktne okružnice, jer ja u ovoj zemlji nisam tko god ili puki anonimus! Treće, ne možete bez pitanja dovoditi, bez obrazloženja o čemu je riječ, ljude pred gotov čin, a prethodno ne upitati, žele li ti ljudi uopće sudjelovati u nečemu, o čemu nisu informirani. To je uvodno kao odgovor. A što se tiče ovog pozivanja, baš na Forum Srba, ja nemam nikakve potrebe javljati se na takve forume, za koje uopće ne znam čemu su sazvani i što bi oni trebali predstavljati. Moj se život nije kretao u tome pravcu, da bih ja sebe potvrđivao kao Srbin, ili Hrvat, ili Slovenac itd. Takvi ljudi ne znaju što je Kangrga pisao, za što se borio i zalagao, i čemu teži, kao i to u što je uložio cijelu svoju životnu energiju, kako filozofsku, tako i svaku drugu. Zato je tu na djelu, blago rečeno,

očiti nesporazum. Zatim: ovo Srpsko nacionalno vijeće! Svaka čast ljudima koji bi htjeli učiniti nešto za taj srpski narod u Hrvatskoj, ja nemam ništa protiv toga, dapače! Ali ja na taj način ne postavljam taj odnos Srba i Hrvata u Hrvatskoj. Jednostavno rečeno: Ja ne smatram mogućim, pa prema tome ni potrebnim zalagati se za to da se u *nacionalnom horizontu* i isključivo nacionalnim rješenjima traži izlaz iz ove nacionalno-nacionalističke nerješive zagonetke, ili bolje: zavrzlame. Zato u ovom času smatram, da bi bilo mnogo bolje da netko osnuje ne nacionalno, nego demokratsko vijeće, pa bi se onda tu čovjek mogao angažirati. Što bi u tom kontekstu imalo značiti i što bi rješavalo ovo Srpsko nacionalno vijeće? Da u ovom času obrani srpsku nacionalnu manjinu? To je plemenita namjera, ako je samo o tome riječ. Stvari se međutim kreću u drugom pravcu, i situacija je mnogo složenija. Zato mislim da je ovo nacionalno okupljanje na obje strane samo *okupljanje za buduće sukobe.* Neka me, daj Bože, događaji što slijede potpuno demantiraju!

— Postavlja se tu i pitanje autoriteta. Koji bi to autoritet trebao biti, da bi za vas nešto značio?

— Samo jedna istinski demokratska solucija. A sigurno ne neka, koja pledira za nekakvo plemensko okupljanje, bez obzira da li mu date srpske ili hrvatske atribute. To bi bilo ono što sam nazvao pretpolitičkim stanjem. A ono je za mene doista ponižavajuće. Ja se ne dam uvlačiti u te vode, to mi je čak ispod časti. Jer, duboko sam te stvari i proučio i na svom vlastitu životu iskušao: Ako se dublje filozofijski pronikne, a o tome postoji golema literatura, što znači *nacionalizam,* onda dolazimo do neugodnih konsekvencija: čovjek se njime svodi na rang životinje, ma koliko to ružno zvučalo! Za nacionalističko konsekventno određenje čovjeka dovoljno je njegovo *biologijsko ili čak zoologijsko* (rasno) podrijetlo, što je najdublje porazno po čovjeka. Jer, ono što čovjek iz ili nakon toga svojega (plemensko-narodnosno-nacionalnoga) na-rođenja naknadno ima učiniti od sebe samoga, *a samo time postaje čovjekom,* baca se sa te pozicije u smeće.

Onda konsekventno ispada ovo: Najvažnije je da si Hrvat. Najvažnije je da si Srbin. Pa ako je najvažnije da si Nijemac i samo Nijemac, onda si najbolji Nijemac kad si — SS-ovac! A ta se konsekvencija vrlo drastično i vrlo praktički povukla u vremenu koje želimo zaboraviti, pa nam danas neki to ne daju!

— Kuda zapravo vodi to stalno pozivanje Srba i Hrvata na poslušnost, dužnost, spremnost na žrtvu, vjernost vlastitoj naciji i svojim korijenima?

— To vodi u sukob! Drugi je kriv za tvoju sudbinu. To je strašna stvar kad se sve svede na tu osnovu. Znači, Srbi na okup, Hrvati na okup, i to postaje prva i zadnja *riječ. Pazite:* Kad nacionalnost ili nacionalna pripadnost postaje kriterij ne samo kao princip jednog političkog programa, kao što se sada to kod nas događa, nego čak i jednog ljudskog habitusa, dakle poput vrhovne etičke vrednote (vrline ili kreposti), dakle vrhunac ili ono najviše što od čovjeka možemo zahtijevati, onda je to i za čovjeka-pojedinca i za njegov narod najočitija — katastrofa! *Onda je to najdublji, gotovo užasan povijesni i ljudski pad, jer smo time stigli do onoga dna, gdje nikakvih diferencija među ljudima više nema, pa time stižemo do realizacije orwellovske anti-utopije zvjerinjaka.*

— HDS se poziva na "majku domovinu", HDZ se klanja "ocu domovine", što je za vas domovina?

— O tome sam opširnije pisao još prije gotovo dvije decenije u svom objavljenu radu *Riječo zavičaju.* Napravio sam nužnu distinkciju među pojmovima: rod-pleme-narod-nacija-država-domovina-zavičaj. Nije sve to skupa jedno te isto, kao što se ili iz neznanja ili smišljeno ideološko-politički izjednačuje. Zato govoreći o *domovini,* mislim na određenje *moje zavičajnosti.* Taj pojam zavičaja znači to, da ste u svom životu udomaćili, intimizirali, prisvojili, osmislili ili idealizirali jedan svoj životni prostor oko sebe, u kojem ste s ljudima živjeli (najdublje se to usiječe u čovjeka u njegovu djetinjstvu i mladosti, kad se taj proces sjedinjavanja s okolinom najsvježije događa), *kao svoje vlastito.* Tu leži ta čovjekova "plastičnost" u odnosu na svijet oko njega koji tako postaje njegov, jer ga je intimno sam takvoga proizveo. To je baš njegov specifični svijet kao njegovo djelo (mogli bismo ga nazvati njegovim *poetskim odnosom* spram nečega od njega neodvojivoga: svaki

predmet, svaka stvar oko njega dobiva neku posebnu auru posvećenosti, to je ono intimno njegovo, s njime najdublje sraslo). *To je zavičaj kao moj dom ili moja domovina.* Svaki čovjek ima jednu takvu svoju vlastitu domovinu. Imam je i ja: to nije samo Zagreb, u kojem sam se rodio i čitavog života živio, nego jedan njegov dio, tamo oko Gupčeve zvijezde s pogledom na Sljeme. Tu je moj zavičaj. I to je nešto neodvojivo od vas, dio vas. Zato ja tu činim usporedbu s *ljubavlju* (o ljubavi sam opširno pisao u jednoj svojoj knjizi). Ja sam se zaljubio, recimo, u jednu ženu, i u daljnjem smo životu prema tome intimizirali sebe uzajamno, činili sebe, proizvodili smo se u doslovnom smislu riječi, postali smo ljubavna bića, i to je onda nešto vrijedno, što je među nama nastalo kao ono intimno naše, i posrijedi je jedan proizvedeni ljubavni osjećaj. I nikome ne dam da mi u to dira, niti to koga treba biti briga. To je najdublje moje. Na isti način, dakle, doživljavam svoj zavičaj, dom i ono što se jedino može nazvati tada domovinom. Zato smo najveći patrioti u inozemstvu, u nekoj tuđoj zemlji, pogotovu ako vas netko želi u tome osjećaju povrijediti, jer onda branite ono svoje najintimnije životno. Ali ne možete sada taj pojam zavičaja, doma ili domovine poistovjetiti npr. s — *državom!* To bi bilo gotovo "svetogrđe"! A to se često čini u najbanalnije političko-ideološke svrhe vlasti i materijalnih interesa. A što se tiče nacionalnog *osjećaja* (ovo naglašavam!), samo ako se on shvati u smislu *zavičajne pripadnosti,* u rečenu određenju, dobiva on svoju pravu i primjerenu vrijednost. Inače postaje predmet puke manipulacije svih mogućih, rekao bih: *neljudskih* zadiranja u čovjekovu unutrašnjost.

— *Neizostavno pitanje danas je Krajina. Nedavno ste izjavili, "da se bojite da srpski narod stoji možda pred većom historijskom tragedijom nego u drugom svjetskom ratu". Molim vas da to pojasnite!?*

— Naglasak je na "bojim se". Jer, stvarno se bojim. Ono što gledam oko sebe, ako malo bolje razmislite što se događa i što se iz svega toga može izleći, ukoliko se nastavi s tim sukobima, a mogao bih čak reći i divljanjima, koji izazivaju ljude na obje strane, gdje se ide na prisvajanje nekakvog teritorija, onda to ne vodi dobru. Tu ljudi žive zajednički, Bože dragi, stotinama godina, pa sad netko svjesno izaziva i kaže: To je Srbija! Što se time hoće postići? Pa to se ne radi, to je najblaže rečeno: neukusno. Ali je to nešto mnogo gore! Tragediju vidim u tome, što se tu uzajamno izazivaju sunarodnjaci koji su se nekad zajedno borili protiv okupatora za oslobođenje svoje zemlje, a sad su na drugoj strani barikada.

Danas gledate jedan otok srpstva u Hrvatskoj, koji je čak dosta izmiješan, pa ne možete pledirati ni na neku apsolutnu nacionalnu čistoću, malo ima takvih krajeva kod nas. I sad netko hoće ovdje osnovati nekakvu državu, nekakvu tvrđavu i s puškom je braniti od svog hrvatskog 'okruženja? Ono čega je mene strah u ovom zbivanju sada proizlazi iz raspoloženja ljudi s jedne i druge strane. Netko ljude razjaruje za svoje vlastite interese, a taj isti "netko" neće kasnije za te iste zavedene ljude "vaditi kestenje iz vatre", kao što se to kaže. Jer ti mali "voždovi" pretvaraju taj svoj srpski narod u rulju, u gomilu, koja će kao takva učiniti velika zla, a da neće znati za čije zapravo interese (one iz Srbije?), a jedno je sigurno: da to nisu interesi ovog srpskog življa ovdje! To je nedopustivo, i ja se bojim da to ne izazove jednu strahovitu mržnju i bijes na obje strane, koji ne samo da se više neće moći kontrolirati, nego će za sobom ostaviti duboke tragove, što se onda neće moći liječiti decenijima poslije svega ovoga. *Bojim se pokolja,* iskreno govoreći, i to strašnijeg od onoga u drugom svjetskom ratu, kad se ipak znalo tko je pravi neprijatelj i srpskog i hrvatskog naroda.

— *Vi govorite kao da je ovdje samo jedna strana kriva?*

— Ne govorim ja to. Vidim isto tako što radi ta "druga strana". I s te strane dolazi do provokacija i izazivanja, a na sceni su i neki kojima je stalo do zaoštravanja u odnosu na srpski narod. I ne samo to, nego se i s oficijelne političke strane čine očiti kiksevi, da se ne kaže nešto teže, pa se daju neodređene izjave i iskazuju neprihvatljivi stavovi o tom problemu, što i sa svoje strane zaoštrava jednu i bez toga suviše zaoštrenu situaciju. Ne vjerujem ipak da je sve to usmjereno na neko ugrožavanje srpskog naroda u Hrvatskoj.

— Da li su Srbi u Hrvatskoj, usprkos Ustavu koji to ne tvrdi, danas doista nacionalna manjina, i da li je opravdan njihov strah od srbofobičnih vlasti?

— Čim se stvar tako postavi, onda razrješenje problema tog odnosa nećete tako lako naći. Prije svega, što znači to, da li su Srbi manjina ili ne!? Oni su *de facto* manjina, oni su u Hrvatskoj manjina, a nisu većina. Kao što su Hrvati i u Vojvodini i Bosni i Hercegovini manjina. Čitava stvar može se početi rješavati tek demokratskim putem onoga časa kada se više neće postavljati pitanje: Srbi — većina, manjina, Hrvati — većina, manjina, nego kad su i jedni i drugi —*građani,* slobodni građani kojima je Ustavom zagarantirano i njihovo građansko pravo i njihova sloboda kao građana-državljana hrvatske države. Ako se pak ide na to, da hrvatski Ustav nije ustav koji garantira Srbima i njihova nacionalna prava, njihovu kulturnu autonomiju, što je u posljednje vrijeme istaknuto kao zahtjev s njihove strane, onda to više nije *nikakav* ustav!

— Još prije dvadesetak godina oštro ste kritizirali monopol vladajuće stranke (partije) nad sredstvima informiranja. Jesmo li osuđeni na vječno vraćanje istoga?

— To se ponavlja, naravno. I to zato što ta nova vlast, samo s drugim predznakom svog ideološkog "pedigrea", preuzima čitavu nepromijenjenu strukturu bivšega sistema. Nema tu ničega novoga, a u ovom bi se slučaju moglo reći, po onoj staroj, da od glave riba smrdi. Čini se ipak da smrdi malo previše. Dokle će to trajati, još će se vidjeti, ali mi se čini da će ovi sukobi koji su već na vidiku znatno usporiti bitnu promjenu, i to ne samo u odnosu na informiranje, nego i na druge bitne sektore materijalne i duhovne produkcije života. No, za neke će se stvari trebati čvrsto izboriti, jer ništa neće doći samo od sebe. Koliko tu u Hrvatskoj ima *zbiljskih* demokratskih snaga, to je u ovom trenutku čista *zagonetka.* Sad se igra samo na nacionalnu kartu, a kada ćemo zaigrati i na demokratsku, ostaje otvoreno pitanje do daljnjega.

BOJIM SE POKOLJA — Objavljeno u: *Novi karlovački tjednik (Nokat),* Karlovac, 30. IV. 1991. (Razgovarao: Ratko Dojčinović)

RAT — OSVETA ZA IZGUBLJENO?

— Kakva je danas — s *obzirom na rat koji nije proglašen, ali koji svejedno donosi smrt, materijalnu i duhovnu pustoš — pozicija filozofa i općenito intelektualaca na ovim prostorima? Gdje vidite i nalazite prostor za intelektualno djelovanje?*

— U ratnom stanju poput ovoga prostor za intelektualno djelovanje vrlo je sužen, a to se odnosi i na filozofijsko djelovanje. Za to je neophodna dobra doza sabranosti kao "opća klima" za ozbiljan filozofijski posao. No, vi po svemu sudeći težište svog pitanja stavljate na "poziciju filozofa i intelektualca", tj. na njegovo opredjeljenje spram zbivanja što su zadesila ovaj — sada vjerojatno već bivši — jugoslavenski prostor, a posebno Hrvatsku u njemu, jer se rat vodi samo u njoj. Filozof, kao i intelektualac uopće, mora po svom pozivu *dignuti glas protiv rata* općenito, a posebno pak protiv ovako podmuklog i prljavog agresorskog rata protiv Hrvatske i Hrvata. Zaprepašćuje naime ova beskrupuloznost, svirepost i uništavalačka mržnja kako dijela srpskog naroda u Hrvatskoj, tako i srbijanskih oficira u jugoslavenskoj armiji u njihovim surovim napadima na sve što je hrvatsko. Čovjek gotovo da ne povjeruje da je desetljećima živio zajedno s tim ljudima kao najbližim susjedima, znancima i prijateljima. I to je ono što po mojemu sudu *najviše obeshrabruje* u ovom ratu! Kako će ti Srbi u Hrvatskoj nakon svega ovoga i dalje živjeti u ovim krajevima zajedno sa svojim hrvatskim susjedima, meni nije jasno!? To sluti na katastrofu čitava jednog naroda, koje sam se pribojavao i o kojoj sam govorio početkom godine u nekoliko svojih interviewa, i u vezi s tim dobivao prijeteća pisma s te strane.

— Autorstvo Memoranduma SANU, dokumenta koji se smatra platformom velikosrpskog ekspanzionizma, pripisuje se vodećim srpskim intelektualcima (Cosić, Ivić, Isaković...). Je li taj dokument primjer intelektualaca u službi vlasti, ili pak vlasti u službi intelektualaca, odnosno, koliko su i jesu li uopće pojmovi "intelektualac" i "vlast" kompatibilni pojmovi?

— Ako stavite intelektualca u navodnike, kao što to vi činite, onda to mogu biti kompatibilni pojmovi, a to se kod nas pokazalo i potvrđivalo u bivšem staljinističkom sistemu gotovo pola stoljeća. Bez navodnika pak intelektualac spram vlasti može stajati *samo upitno-kritički* i na dobroj distanciji spram nje kao predmeta kritičke refleksije. Time on sebi stvara vlastito slobodno polje svoga intelektualnog rada, pa su u tom smislu vlast i intelektualac inkompatibilni pojmovi. Za filozofa je to još i potencirano.

Što se pak tiče pitanja o vodećim srbijanskim intelektualcima, ali i mnogim drugima, oni su do preko glave natopljeni politikom i do srži prožeti težnjom za vlašću, pa tu ono vaše "ili" otpada kao bitno neprimjereno. To govorim i iz vlastita iskustva, jer sam o tim stvarima diskutirao s njima mnogo puta. No, ako nekoga interesira sama srž problema odnosa srbijanskih intelektualaca i politike, tome preporučam da pročita roman Slobodana Selenića *Očevi i oci,* koji je baš kao Srbin proniknuo u samu njegovu bit.

No, kad smo već pri tome, želio bih ukazati na dva momenta kao ilustraciju za rečeno: Iz mnogih diskusija o staljinizmu s nekim od tih intelektualaca u Srbiji došao sam do spoznaje, da su oni interno napadali Tita i imali loše mišljenje o njemu *ne zato* što je on bio reprezentant jednog despotsko-staljinističkog sistema života i duha, nego samo zato što je on bio — *Hrvat*\ Da je na njegovu mjestu bio neki Srbijanac, oni bi imali drugačiji stav i o njemu i o sistemu što ga on inkarnira. Zato je ujedno Slobodan Milošević za njih danas *dobra i prava zamjena za Tita,* i zato podržavaju taj isti staljinistički sistem u Srbiji, jer sad imaju "svog vožda". I drugo: gledao sam televizijski prijenos jednog beogradskog "okruglog stola", na kojemu su pored kasnije navodno "utopljenoga" ubojice Soškoćanina sudjelovali i akademik Antonije Isaković i pjesnik Gojko Dogo, za kojega smo svojedobno potpisivali peticiju kad je bio u nemilosti vlasti zbog svoje knjige pjesama *Vunena vremena.* I što se događa? Kad je Soškoćanin u "diskusiji" (no, serbus!) zapjenjeno vikao, kako je vlastoručno zaklao šest Hrvata u Borovu Selu, a da će ih zaklati još 606, svi su prisutni "akademici i pjesnici", kao i jedan "pravnik" koji je sada potpredsjednik vlade Srbije, oduševljeno odobravali tom zločincu-ubojici pred očima cjelokupne jugoslavenske javnosti! I

srpska to televizija prenosi kao *"pravi prilog"* ovoj našoj sadašnjoj jugoslavenskoj situaciji! I nitko od prisutnih nije smatrao potrebnim da se protestirajući digne i kaže: "Izvinite, ali ja ne želim biti u društvu s takvim tipovima! ", pa da pred svima napusti tu sramotnu i paklenski ponižavajuću emisiju, što je beogradska televizija prenosi u smislu propagande za "svoju pravednu srbijansku stvar"! A Dobrica Ćosić u svom govoru u Budvi naglašava kako se "konačno sad po prvi puta pod Miloševićevom vlašću osjeća — slobodan"! Eto, to je otprilike odnos nekih "vodećih srbijanskih intelektualaca" spram — dakako "svoje"! — vlasti.

Ima, međutim, jedna još poraznija stvar po te "vodeće srbijanske intelektualce": Njihov vožd Slobodan Milošević u svom govoru predsjednicima općina izjavljuje kako "mi ne znamo da radimo i da privređujemo, ali znamo da se bijemo", i za to dobiva buran aplauz, a "cela Srbija" u deliriju uživa u toj izjavi svog "pravog vožda" i u tom "historijskom stavu"! I nitko od tih rečenih vajnih intelektualaca ne vidi da ih je njihov vožd smjestio u *prethistorijsko razdoblje* pljačke i nasilja, nego su još i ponosni na njega!? A već je svakom đaku i srednjoškolcu poznato da historija počinje onda, kad čovjek počinje raditi, privređivati i stvarati, i da upravo tu treba tražiti pravu, tzv. "drugu ljudsku prirodu". Samo Srbijanca valja tražiti u tom voždovu prethistorijskom, pljačkaškom načinu života, što ga upravo sada "prakticira" po Hrvatskoj.

— Neki tvrde da prošlogodišnji izbori nisu otvorili vrata budućnosti, uspostavljanju građanskog društvenog poretka, nego tvrde upravo suprotno: gurnuti smo u duboku prošlost, kažu — u plemenski rat. Zašto?

— Možda bi odgovor na to pitanje valjalo tražiti u dva pravca. Prvo, i sami ukazujete na jedan bitni moment upotrebljavajući pojam — "plemenski". Mi smo zaostala zemlja, ako je riječ o Jugoslaviji u cjelini. Gotovo svi, ako ne baš svi, njezini narodi više ili manje nose na sebi (i u sebi!) pečat tog plemenskog ustrojstva, što znači da se još uvijek nisu dokraja formirali u narode kao povijesni subjekti. Ta se preobrazba (poput gusjenice u leptira) odvija sada pred našim očima, ali to je dugotrajan proces, i neće tako brzo biti dovršen (pa ćemo i leptirima postati nešto kasnije!). Taj je element po svojoj biti, ako baš i ne posve suprotan, a ono svakako neprimjeren onome, što vi nazivate "suvremena zajednica" i "demokratska država slobodnih građana". I tu po mojemu mišljenju leži osnovna granica, upravo *povijesna granica,* koju treba prekoračiti, a odatle onda izviru i glavni problemi našeg današnjeg života. Drugo, ako sad tome dodate polustoljetni staljinistički sistem, iz kojeg toliko teško izlazimo (jer se ovima novima na vlasti "jako sviđa"!), a koji je bio i ostao antipovijestan, reakcionaran i po mnogo čemu antihuman, onda se ta mikstura: plemenska svijest — zaostalost — staljinizam — sadašnji antidemokratizam — nacionalizam pojavljuje kao glavna kočnica bilo kakvom progresu u ovom trenutku naše sadašnjice.

— I danas je aktualno "istrajavanje u lokalizmu, samoniklosti i zatvorenosti spram svježeg vjetra svjetskog duha", kako ste prije osam godina u jednom interviewu skicirali duhovnu kartu ovih prostora. Otkuda taj strah od komunikacija sa svijetom oko nas?

— Jedan je dio odgovora na to pitanje dan u gore rečenom. Ako se pak na taj problem gleda i povijesno i rekao bih — filozofijski, onda se taj strah krije prije svega u stvaralačkoj nedoraslosti ovog našeg tla. To znači: lakše je i komotnije, jer ne traži velika truda, napora i zalaganja, a to znači i stvaralačkog rizika i hrabrosti suočenja s problemima, živjeti "palanački zaparloženo", sigurni kao "svoji na svome", bez "opasnog" dodira sa svijetom koji se bitno doživljava kao tuđ, stran, onostran, gotovo najdublje neprijateljski, jednostavno zato što mu nismo dorasli! Odatle onda ta tzv. "eurofobija", pa će vam i "istaknuti intelektualci" u Srbiji ili ovi naši vajni "nacionalni intelektualci" u Hrvatskoj pogrdno govoriti o Europi, a sve to po mojemu mišljenju proizlazi iz stvaralačke impotencije, jer se samosvjesni stvaralački duh ne boji izići iz samoga sebe, budući da mu upravo u tome leži njegova vlastita bit ili mogućnost. A naši nacionalni političari dobro znaju, što znači izlaz u Europu, naime u demokraciju, a to je najdublje opasno po njihovu vlast nad "svojom ergelom", gdje su apsolutni gospodari naroda.

— Svjedoci smo paleži, masakriranja, progona. Je li to, gledano pojedinačno, čin Srbina protiv Hrvata, ili čin zaostalog duha protiv civilizacije?

— I jedno i drugo, ali zastrašujuće. Moram priznati da ni u snu, kao što se to kaže, ne bih mogao očekivati toliko zvjerstava, svireposti i zločinaštva, nakon onoga što smo jednom već doživljavali u drugom svjetskom ratu na ovim našim prostorima. I s jedne i s druge strane, da se podsjetimo! Gotovo je nemoguće, bar meni, prodrijeti do izvora i pravog podrijetla te patologije, koja je duboko potresla ne samo svjetsku javnost, nego i nas same, jer nas to najdublje plaši baš zbog te *apsolutne negacije ljudskoga* u nama.

— Kako objašnjavate činjenicu da se ovaj naš "najliberalniji totalitarizam", da se poslužim oksimoronom, za razliku od, recimo, sovjetskoga, raspada na okrutniji način i uz razmjerno veći broj žrtava?

— Možda razlog tome leži u umjetno stvorenoj i beskrupulozno podjarivanoj međunacionalnoj mržnji s obje strane, između Hrvata i Srba u prvom redu, što pak ima i svoje historijske korijene. Sjetimo se samo ustaških zvjerstava prema Srbima u Hrvatskoj u toku drugog svjetskog rata! To kao strah ostaje u dubokom sjećanju kroz generacije. Dobar dio te okrutnosti leži s jedne strane i u neizbježnu gubitku dosadašnjih privilegija jednog sloja bivših staljinističkih vladara, pa se žele osvetiti za te neminovne gubitke. S druge pak strane što je "hrvatski nacionalni osvetnici", koji po svaku cijenu, a prije svega ratom, žele "nadoknaditi" gubitke poraza u drugom svjetskom ratu, pa im je nezavisna država jedini cilj. Nešto pak proizlazi iz naše naravi, a to znači iz naše "neradno formirane" psihologije sirovosti, bez potrebe za istinskom ljudskom komunikacijom i poštivanja drugoga kao suradnika.

— Svojedobno ste, u jednom interviewu, rekli kako se Demokratski opozicioni forum, čiji ste inicijator tada bili i vi, zalaže za federativno uređenje Jugoslavije. Jedan drugi "praksisovac", Mihailo Marković, iscrtava posljednjih dana granice Velike Srbije. Hrvatska je politika u ovom trenutku tek korak od proglašenja nezavisnosti. Koja je od opcija danas najrealnija?

— Ako pod ovim "najrealnija" mislite najpoželjnija, onda je to ova treća opcija. Nakon svega što se dogodilo posljednjih mjeseci i što se i dalje događa (a bolje je i ne misliti na nešto još gore!), mislim da je neka Jugoslavija danas u bilo kojem obliku samo daleka i apstraktna mogućnost i eventualna budućnost. No, moram na vaše pitanje pozabaviti se ukratko i vašom nehotičnom "podvalom": Riječ je o Mihailu Markoviću. Samo onda ako pojam "praksisovac" doista kao pravo određenje stavljate u navodnike koji znače njegovu negaciju ili bar upitnost, mogu se s vama složiti o daljnjem razgovoru o tome. Da budem jasan, bez mogućnosti da to ovdje elaboriram i filozofijski i ljudski, moram i želim naglasiti (a neki moji bliski suradnici i prijatelji to dobro znaju već odavno!), kako smatram da Mihailo Marković ni po mojem sudu, ni po samorazumijevanju nikada nije bio praksisovac, ni po filozofskoj orijentaciji, ni po svom općem građansko-ljudskom habitusu, nego samo toliko i tako daleko, koliko mu je to trebalo za njegov trenutni "imidž" kod kuće i u inozemstvu. Toliko o tome.

A što se federacije tiče kao moje političke opcije za moguću Jugoslaviju, ja sam svagda pod federacijom imao u vidu jednu Bundesrepublik Deutschland (gdje sam često boravio i vidio taj uhodani ustroj kako dobro funkcionira), ili jednu Švicarsku, ili ako hoćete Sjedinjene Američke Države, na primjer! Druga je stvar što za ova naša jugoslavenska plemena, a naročito za neka, to nije primjereno, ni doista realno u ovom historijskom trenutku našega života. Zato je najbolje da sada svatko živi sam za sebe (u svom plemenskom "brlogu"), a ako nas u budućnosti interesi povežu, tim bolje. U ovom trenutku ti i takvi interesi ne postoje, nego se uzajamno potiru.

— Hrvatska se vlast često poziva na povijesnu povezanost s Europom. Nije li ta nit od 1918. godine naovamo u više navrata prekidana? Zabrana "Praxisa" i Korčulanske ljetne škole ne znače zapravo ništa drugo, nego kidanje duhovne veze s Europom. Da lije moguća ponovna, i ne samo duhovna, veza Hrvatske s Europom? I ako jest, koji se uvjeti moraju ispuniti?

— Što se tiče vašeg stava o *Praxisu* i *Korčulanskoj ljetnoj školi,* on je još uvijek — i u odnosu na prijašnju tzv. "komunističku", i na današnju "nacionalnu" vlast (možda na ovu još i više!) — dovoljno "heretički", a da bi se u svoj svojoj punoći i smislu sagledala njegova istina i prava realnost. U sadašnjoj političkoj atmosferi neće to još dugo biti drugačije, jer nacionalizam (vlasti) i antinacionalizam (*Praxisa*) ne mogu se pomiriti. No, vrijeme će sve kad tad staviti na svoje mjesto, pa se ja ne bojim za to. Točno je međutim, kao što i sami kažete, da je praksisovski napor sondirao teren za ovu istinsku duhovnu povezanost s Europom, pa je ta ista Europa preko svojih najeminentnijih duhovnih, filozofsko-teorijskih predstavnika dolazila k nama kao ravnopravnim sudionicima na zajedničkom poslu humaniziranja života i utemeljivanja demokratskih stavova tog života. Te su veze sada prekinute, što ne znači da se one ne bi mogle ponovno uspostaviti. Za to je, međutim, potreban *golemi napor,* a osnovni je uvjet za to dosljedno provođenje u djelo proklamirane građanske parlamentarne demokracije u Hrvatskoj. Same verbalne proklamacije ili deklaracije (možda bolje: deklamacije!) o demokraciji u Hrvatskoj tu dakako neće ništa učiniti.

— Hrvatski se parlament ne sastaje u najkritičnijim trenucima. Tko upravlja Hrvatskom: vođa ili parlament?

— Već i vaše pitanje sugerira određeni odgovor: ako se parlament, tj. Sabor ne sastaje u ovako kritičnom trenutku za Hrvatsku, onda se sve odluke donose u najužem krugu (po stoprocentnom uzoru na staljinističku bivšu vlast), na što kritički ukazuju predstavnici gotovo svih stranaka kako u Saboru, tako i onih izvan njega. A mislim da je to ne samo kontraproduktivno, nego i vrlo opasno; samo mobilizacijom najširih snaga za obranu zemlje od napadača svih vrsta, kao i svih privrednih i duhovnih čimbenika koji tome pridonose, moguće je spasiti se od poraza, da ne kažem katastrofe koja bi iz njega mogla proizići. Ako se netko i danas u ovako ozbiljnim trenucima ponaša i djeluje *sektaški* (a da se ne govori o privrednom i političkom kriminalu u vlasti, o kojem je bilo i javno govora, čak i u Saboru!), onda je to najporaznija činjenica ovoga trenutka. Tko se i u ovom trenutku bogati na grbači naroda?!

— Prije godinu dana, govoreći o autsajderstvu opozicije, predvidjeli ste kako će hrvatska opozicija biti sazvana post festum, odnosno u svojstvu, kako ste rekli, "vatrogasca" ili "javnog podržavatelja" politike vlasti, koja ne daje nikakve rezultate. Može li se tako tumačiti i hrvatska Vlada nacionalnog jedinstva?

— Mislim da se dobrim dijelom može tako tumačiti, što se vidi po očitom nezadovoljstvu samih stranaka u njoj. Nešto tu očito "ne štima", ali bez uvida u samu stvar (a sve se radi iza kulisa!), teško je donositi određene sudove o tome. Ako je suditi po reagiranjima javnosti, ljudi su nezadovoljni vođenjem ratnih operacija, a još više protivurječnim izjavama o naoružanju od strane raznih odgovornih ljudi u rukovodstvu, a da se ne govori o "prodaji kalašnjikova" kao svojevrsnoj aferi o kojoj se šuti, jer su tu upleteni neki najodgovorniji ljudi iz same vlasti. A o tome se — šuti!?

— Odgovarajući u "Vjesniku" na jednu izjavu beogradskoga književnika Svete Lukića, u kojoj se pored ostalog tvrdi kako se vi "kao Srbin" ne možete javiti u Hrvatskoj, savjetovali ste mu prije svega da "postavi i sebi i ostalim srbijanskim intelektualcima pitanje njihova stava (bolje reći: upravo grobne šutnje) u vezi svega što se danas događa u Hrvatskoj i s Hrvatskom". Stvarno, kako protumačiti tu grobnu šutnju srbijanskih intelektualaca?

— Prije svega, ne šute svi, jer je jedan dio politički glasno angažiran u propagiranju Miloševićeve vlasti i djeluje u njoj samoj (kuda spada ne samo jedan Mihailo Marković, nego i dobar broj akademika i književnika itd.). Opozicija, koju vode uglavnom intelektualci, a među njima i predsjednik Demokratske stranke, bivši "praksisovac" (također pod navodnim znacima!) Dragoljub Mićunović, manje se brine za uspostavljanje demokratskog poretka u Srbiji, a više, zajedno s Miloševićem, za realizaciju velikosrpske ideje u osvajanju tuđih teritorija, pod geslom: Svi Srbi u jednoj državi! Sve mi se čini da se i kod nas sprema ista stvar: Svi Hrvati u jednoj državi! Malobrojni demokratski nastrojeni intelektualci u Srbiji, a među njima i neki moji dobri drugovi i

prijatelji, nikako ne dolaze do prave i glasnije riječi, a morali bi ako uopće žele opstati kao kritički i istinski intelektualci. To je doduše lakše reći, nego izvesti, u situaciji poput naše, gdje je ono nacionalno u prvom planu, ne samo oficijelnoga političkog života. Mi smo uvijek i u teškim vremenima staljinističke represije nalazili načina da se čuje naš oštro kritički intonirani glas protiv svake tiranije, despotizma i svakovrsna šikaniranja ljudi, a posebno intelektualaca. Ne vjerujem da ti ljudi ne znaju ili ne žele znati, što jugoslavenska vojska i četnici rade sad po Hrvatskoj: to su ratni zločini nad stanovništvom i nad kulturnom baštinom jednog naroda! Protiv toga se mora dignuti glas, kad smo ga dizali i protiv rata u Vijetnamu i protiv južnoafričkog aparthejda i mnogo čega drugoga, što nam je tobože bilo "daleko". Zato s pravom očekujem da će se ti ljudi javiti svojim protestom protiv rata u Hrvatskoj, ako već ništa drugo. Neki to već čine, poput drugova oko beogradskog UJDI-ja.

— *Vidite li kraj ovom ratu? I kakav je taj kraj?*

— Prvo, Hrvatska je okupirana, *drugo,* ona će biti dobrim dijelom i razorena, *treće,* past će mnogo života u tom ratu, *četvrto,* u toku procesa doći će do općeg oslobodilačkog rata u Hrvatskoj, *peto,* taj će rat biti uspješan i Hrvatska oslobođena. Možda se Hrvatima sada u borbi za golo samoodržanje pruža prva prava šansa u novijoj povijesti da se jednom zauvijek vlastitim snagama i oružjem u ruci otarase stranog parazita na svom tijelu. A nakon toga morat će se otarasiti i svog vlastita, *domaćeg parazita [Naknadna primjedba: Ovo su mnogi protumačili tako, da ja time govorim o Srbima u Hrvatskoj, pa sam u tom smislu s te strane dobivao vrlo neugodne telefonske pozive i još neugodnije prijetnje. Međutim, ja sam time govorio o ovdašnjim, hrvatskim parazitima, i ne sluteći kakve će razmjere taj, preblago rečeni, parazitizam dobiti u samo nekoliko godina te nove "prave hrvatske vlasti"!? Zato neka moje tadašnje predvidanje dobije ovdje smisao pokliča protiv ove pljačke Hrvatske, kakvu ne pozna čitava njezina historija pod svim mogućim stranim vladavinama! (1997.)],* kako bi se živjelo bolje, bogatije i smislenije na ovom tlu. Sve drugo bilo bi povijesni promašaj i povratak na staro. Pitanje je, koliko snage postoji za taj zadatak!? I da li netko u ovom trenutku — izdaje Hrvatsku!?

RAT — OSVETA ZA IZGUBLJENO? — Objavljeno u: *Vjesnik / Vjesnik u srijedu,* Zagreb, 25. IX. 1991. (Razgovarao: Edo Popović)

BITI SAMO HRVAT — ZNAČI JOŠ NE BITI ČOVJEK

— Kako nakon dugogodišnjih borbi, sukoba i polemika, nakon plodnog filozofsko-teorijskog rada, s današnje pozicije gledate na sebe i svoju generaciju? Pomislite li nekad da je vaš rad i ono za što ste se borili bilo uzaludno?

— Naša generacija filozofa smjerala je prema svojim snagama pridonijeti tome, da se na ovom zaostalu tlu stvori ljudski dostojan život, da unese nešto svoje u izvršenje tog zadatka, kako bi se postojeća zbilja promijenila nabolje. Mi smo bili nošeni idejom koja je u realitetu bila iz raznih razloga dezavuirana. Bolje rečeno, ideja i realitet nisu konvergirali jedno s drugim. Tako se jedna *utopijska* ideja pretvorila u — *utopističku.*

— Što je bilo slabo, zemlja ili sjeme?

— Tek sam kasnije (ali ipak dovoljno brzo i pravovremeno za pravo otrežnjenje) došao do bitne spoznaje, koja se najopćenitije može izreći na sljedeći način: Zemlja i ljudi koji još nisu dospjeli ni do građanskog ustrojstva društva (pomoću građanske revolucije, a parolama: sloboda, jednakost, bratstvo) ne mogu preskakati čitavu jednu epohu i učiniti korak dalje u bolju ljudsku zajednicu što se imenovala socijalizmom.

Kada danas razmišljam o svojem životnom putu, mogu se tek nadati da smo radili za neke buduće generacije, u kojima će možda biti mlađih progresivnih ljudi, koji će ipak čitati ono što smo pisali i razumijevati ono za što smo se borili i *kritički nastaviti* ono što je dosad napravljeno.

— Ima li, osim nade u buduće generacije, još nešto što vam daje razloga za pozitivno razmišljanje?

— Osim rečenoga, i činjenica — kako kaže Bulgakov u svojoj knjizi *Majstor i Margarita* — da knjige ne gore, i kao što kaže Hegel, da se duh ne da uništiti, osim privremeno!

— Ovovremeni hrvatski kritičari zamjeraju vama, odnosno "Praxisu" kao filozofskoj školi, da niste dovoljno marili za naciju, da vam ona kao entitet raspoznavanja i razlikovanja nije bila bitna, da ste više objavljivali u Beogradu nego u Zagrebu?

— Zgodno je ovo: *hrvatski kritičari*! No, dobro! Prije svega, objavljivao sam, ne samo u Beogradu, nego u čitavoj tadašnjoj Jugoslaviji: u Sarajevu, Ljubljani, Novom Sadu, Subotici, Prištini... Ali i u inozemstvu. Zašto možda najviše u Beogradu? Zato što to u Hrvatskoj nisam mogao, jer sam tu bio, kao uostalom i sada u "slobodnoj Hrvatskoj" —*politički nepodoban.* To je vjerojatno moja sudbina: od drugog svjetskog rata pa do danas prati me moja stalna politička karakteristika — *links orientiert, politisch verdachtig* (što u prijevodu na *hrvatski* znači: lijevo orijentiran, politički sumnjiv), i što sad tu mogu?! Da bih se mogao obraniti od neprekidnih nedostojnih napada ovdje u Hrvatskoj, gdje mi nije pružena mogućnost odgovora, u Beogradu mi je bilo omogućeno da odgovorim. U tome je čitava stvar. A može li Kangrga objaviti knjigu u Zagrebu? Za to se moralo prethodno pitati i dobiti dopuštenje republičkog CK SKH.

Međutim, u djelovanju časopisa *Praxis* postojala je jedna "zakonitost". Ako ste kao filozof ili filozofska škola htjeli opstati u bivšoj Jugoslaviji, morali ste biti dovoljno razboriti ili mudri, pa shvatiti političku situaciju, u kojoj se djelovalo na nivou *čitave* Jugoslavije, a ne tek unutar jedne njezine republike.

— Što je to praktično značilo?

— To da bi svojevoljno zatvaranje u republičke granice značilo dopustiti da nas je svaka republička birokracija mogla "zabiti u zemlju" kad god bi joj se prohtjelo, i to bez velike buke! Jugoslavija je pak dobivala kredite od Zapada i morala se bar prividno prema inozemstvu praviti

demokratskom državom (ne podsjeća li to danas na nešto aktualno i poznato?), pa nije trebalo pred Zapadom praviti skandale s tim nekakvim *nemirnim filozofima.* Imao sam i svoj osobni primjer: Kad sam koncem 1964. god. u 2. broju *Praxisa* kritički pisao protiv tadašnjeg političkog partijskog funkcionara i ministra Milentija Popovića, Tito je zahtijevao moje hapšenje (što sam doznao "iz prve ruke" odmah nakon toga!), ali su ga od toga odgovorili upravo s tim argumentom — Zapadom! Tako smo se jednim dijelom i time održavali na životu i s *Praxisom* i *Korčulanskom ljetnom školom* čitavih deset godina, što je bilo jedinstveno u svim tzv. socijalističkim zemljama, pa su nam drugovi filozofi iz tih zemalja na tome jako zaviđali. Osim toga, ili usprkos tome, treba priznati da je među tim tzv. socijalističkim zemljama bivša Jugoslavija ipak bila liberalnija, a u posljednjih petnaestak godina do raspada, bolje se i živjelo.

Kad je pak riječ o tome da "nismo dovoljno marili za naciju i nacionalnost", to je —*posve točno.* Pitanje je što to dublje ima značiti? *To ne znači* — i to želim naglasiti! — da smo bili *anacionalni,* da nismo bili i ostali *patrioti,* ili da za nas taj problem uopće ne postoji. O tome sam pisao u svom članku *Riječ o zavičaju* (1971.), a posredno i drugdje (*Naknadna primjedba:* Vidi u ovoj knjizi kratki napis *Nije država moj zavičaj!,* op. M.K.). Prvo, nacija i nacionalno nije identično s pojmom zavičaja! Drugo, inzistirati na nacionalnom i naciji kao *nediferenciranu entitetu* u čisto metafizičkom smislu historijska je *neistina* (ili: politikantska zloupotreba od strane nacionalista). Nema tzv. *jedinstvene nacije,* ne samo u Hrvatskoj, nego nigdje u suvremenu svijetu. Građanski svijet poznaje samo grupne, slojne, klasne diferencijacije unutar nacija kao država. Politika se tih i takvih država i društava i sastoji upravo u tome: u umješnosti usklađivanja i "pomirenja" tih, često *vrlo divergentnih* unutrašnjih interesnih diferencijacija (što drugo znače, pa i kod nas danas, sve veći, protesti i štrajkovi radnika, zaposlenih i umirovljenika!?), što ih onda artikuliraju i za njih se bore različite političke stranke sa svojim programima!? Samo kod nas nema još nijedne stranke, koja bi jasno profilirala i programski iskazala: za čije i koje se *posebne interese* u ovoj zemlji zalažu i bore, jer im je svima najvažnije da budu nazvane: H... ta i ta stranka! Ali već dolazi do jasne diferencijacije. A to se onda u zapadnom demokratskom svijetu zove: demokratsko svakidašnje razrješavanje bitnih problema društva unutar pravne države, na svim područjima života i na osnovi vladavine zakona.

— Što je s onim trećim?

— Povijesno i filozofijski gledano, inzistirati isključivo, odnosno apsolutno na nacionalnom određenju čovjeka, pri čemu je nacionalna pripadnost njegovo bitno ili jedino određenje vrijedno spomena, znači određivati čovjeka u horizontu biologije ili čak zoologije. A to je porazno. Ostajući ovdje pri *hrvatstvu,* jer o tome je ovdje riječ, kao bitnom određenju, valja zaoštreno formulirati stav, da bi ga po mogućnosti svi razumjeli, koji bi glasio: *Biti samo Hrvat, znači još ne biti čovjek* (ili "blaže" formulirano: Biti samo Hrvat, još ne znači biti čovjek!). A to je vraški neugodna konsekvencija nacionalističke pozicije, koje nisu ili ne žele biti svjesni nacionalisti svih vrsta.

— Ljudi se u ovom umjetno stvorenom "nacionalnom cirkusu" teško odlučuju, što bi i kako bi?

— Zato što je čovjeku teško odbiti ponuđeno i na prvi pogled primamljivo, pogotovu ako se ima u vidu cjelina ovoga našeg historijskog zbivanja unatrag gotovo jednog stoljeća. Posebno tu mislim na odnos Hrvata i Srba općenito, a u Hrvatskoj posebno. O tome sam već mnogo govorio i pisao, i ne želim to ovdje ponavljati. No, na vaše pitanje želim za ilustraciju reći samo ovo: Mi smo filozofijski prošli kroz veliku duhovnu "kupku" klasične njemačke filozofije i Marxa, kao i svih velikih filozofa u historiji filozofije, i opet smo kao "živi ljudi od krvi i mesa" morali svagda reflektirati i odlučivati o tome hoćemo li svoj život bitno oblikovati u horizontu *nacionalnog ili univerzalnog,* a kako oboje!? Kako i po kojem principu? Onda zamislite kako je teško odlučiti se tzv. običnim ljudima! Ali, kažimo to baš ovdje kad o tome govorimo: Kad kod nas danas jedan mladi čovjek, pripadnik i funkcionar današnje vladajuće stranke, na televiziji izjavi, da je svaki Hrvat koji zastupa *univerzalnost* (Papa, koji je na čelu univerzalne katoličke crkve, a u kojega se zaklinju "svi" u Hrvatskoj kao "katoličkoj zemlji", prevrtao bi pritom očima!) ne samo *sumnjiv i politički nepodoban, nego i neprijatelj hrvatstva,* onda su to ne samo političke, nego mnogo dublje, historijski na ovom

tlu izrasle teze. Što će nama Hrvatima tu netko govoriti o nekakvoj "univerzalnosti", idi vraže di te traže, je li ovaj, boga ti tvoga — neprijateljskoga! I to je to!

— U Europi se nakon drugog^ svjetskog rata mnogo raspravljalo o pojmu intelektualca. Što je zapravo intelektualac, pitanje,je koje je danas u nas aktualno?

— Postoje o tome različite interpretacije i valorizacije. U svojoj biti intelektualac je stvaralačko biće *(proizvoditelj ideja,* kako ga neki imenuju), čovjek koji se bavi duhovnim radom i koji kritički stoji prije svega prema samome sebi kao samosvjesnoj osobnosti, a onda i spram društva i svijeta u cjelini. Kao *par excellence* kritičko i samosvjesno biće on jest i mora biti po definiciji već — hoće ili neće — *savjest* svoga društva, naroda i svijeta oko sebe. Polazna i završna točka njegova mišljenja i djelovanja (naročito suvremena intelektualca) jeste descartovski rečeno *metodička skepsa* (u sve treba isprva sumnjati!) u odnosu na sebe i svoj život, kao i u odnosu na sve drugo, s visokom kritičkom notom. No, ono što (treba da) krasi pravog intelektualca jest, *prvo,* da se ne može vezati uz nazadne, reakcionarne opcije bilo koje vrste, *drugo,* da se čitav zalaže za ono što smatra ispravnim, tj. za svoje vlastite ideje, koje kao takve mogu biti puka igrarija ili kozerija, i napokon *treće,* svakako bitno i neodvojivo od rečenoga, hrabrost, da se bori i ako treba izloži za ono što zastupa. — Ukratko: intelektualac je duhovno na visokom nivou, dosljedan sebi i hrabar u provođenju svojih ideja na liniji borbe za jedan bolji svijet nego što ga imamo.

— Zašto danas oni koji sebe u Hrvatskoj nazivaju intelektualcima šute i ne pokušavaju objasniti ljudima ideološku konstrukciju društva u kojem živimo? Kao da ne žele vidjeti što se tu događa i u kakvom se blatu koprcamo?

— Postoje za to različiti razlozi, životna iskustva, opredjeljenja i intimne odluke, koje ne mogu i ne moraju biti svima znane. Biti i djelovati kao intelektualac u našim balkansko-diluvijalnim uvjetima života svagda je bilo i jeste, *trajno jeste,* nažalost, pored ostalog, i određeni neprekidni *životni rizik* u doslovnom smislu riječi, *odluka* koju može donositi samo čovjek s *vrlo čvrstom kičmom* (jedan naš novinar to je pregnantno i duhovito definirao: "mozak s jajima", a u narodu se to slikovito kaže: "ima muda", pa duhovitiji obješenjaci produžuju tu "filozofiju", kako od toga etimologijski i dolazi ono: mudar!). A takvih je, istinu govoreći, vrlo malo. Tu je doista i pitanje *duhovnoga kapaciteta,* u najširem i najdubljem smislu, što ne mora biti tzv. *znanstvenoga* karaktera (to samo u narodu misle da su tzv. školovani ljudi ili znanstvenici — "duševni ljudi", koji su kao takvi i — "dobri ljudi", pa se vrlo često varaju u tome). Za intelektualca je jedna od karakteristika snaga imaginacije i stvaralačka potencija, zatim prekoračivanje granica, bilo kojih i kakvih, svojih vlastitih u prvom redu i svega onoga što nas objektivno u životu okružuje. Veliki njemački filozof Kant (za kojega su kao i za Sokrata čuli i prosječni ljudi, koji se ne bave filozofijom) kaže, citirajući rimskog pjesnika Horacija: *Sapere aude!* kao jednu od bitnih karakteristika epohe prosvjetiteljstva 18. stoljeća. No, mi *još nismo* dospjeli do tog 18. stoljeća, pa nam zato ide malo teže i u tome. A ovo kantovsko znači: *Odvaži se na znanje!* Nije, naime, dovoljno znati, nego se za to moraš javno založiti i to braniti. To znači: *Usudi se biti mudar i djelovati prema tome!*

No, jedna je od gotovo bitnih karakteristika intelektualca, pa se on time — s obzirom na rečene karakteristike — pretvara zaista samo u "intelektualca" pod navodnim znacima, potreba da se *prilagođava.* Oni se ne žele izlagati, i to (da li s pravom ili ne, prosudite sami) s argumentom da oni "rade svoj posao", i ništa ih se drugo — *ne* tiče! Kada to kaže matematičar, fizičar, kemičar, astronom itd., onda bi to izgledalo opravdano. Ali ako se prisjetimo nuklearnih fizičara koji su na svoj način "suodgovorni" za stvaranje atomske bombe, onda su neki od njih poput Oppenheimera naknadno ipak uvidjeli da i taj tobože "društveno neutralan" posao može biti — "opasan" i društveno i te kako relevantan. To su samo mali primjeri. A kad pred sobom imamo takozvanoga društveno-humanističkog intelektualca, onda je taj tzv. "neutralan stav" s njegove strane bar — *upitan.* No, svatko odlučuje o svojem životu, i ništa se drugo o tome ne da reći. Nešto je pritom sigurno: Kod intelektualca nije riječ o formalnom stupnju školovanja, što se obuhvaća općim određenjem *inteligencije,* a iz naše hrvatske literature znamo, da ti inteligenti igraju dosta mizernu ulogu u našoj historiji i imaju "hudu sudbinu" (Ante Kovačić, Vjenceslav Novak, Šenoa, Krleža itd.,

ima toga mnogo). A pravi se intelektualac zalaže za *život dostojan čovjeka* i preuzima na sebe štošta u tom životu, s jasnom sviješću i osjećajem onoga: *de te fabula naratur* (o tebi je riječ!), što se onda može nazvati i — *savješću.* Intelektualac dakle živi *život općega i za ono opće.*

Valja na koncu u vezi s tim biti i malo bezobrazan, pa ću to ovom prilikom i biti: Toga kod nas nema ili ima vrlo malo, a to je i razlog zbog kojega i *nemamo* izrazitih intelektualaca. Toliko o tome.

— Kako je moguće — to se mnogi pitaju — da je dosadašnji sistem školstva, koji je veličao partizane, mogao dovesti do toliko potencijalnih ili otvorenih ustaša danas, posebno među mlađim ljudima?

— Riječ je prije svega o "trendu", što ga na različite načine potiče vlast (u kojoj uostalom sjede u samom vrhu ljudi koji su i javno propagatori ustaških ideja!). Nije u pitanju samo školstvo, iako ono igra odlučnu ulogu u tome, jer svojim sistemom i ideološkim usmjerenjem jednopartijske politike snažno utječe na mlade mozgove. No, sigurno su ti mladi ljudi u obitelji i šire imali svoje odgojitelje i uzore, nije poznato, ali ipak začuđuje kad vidimo koliko toga ipak ima?! Mladi ne *znaju ništa* o tome što i tko su bili ustaše (čak ih u tome nisu podučili ni u bivšoj školi, jer je i u njoj bilo tajnih i javnih promicatelja ustaške ideologije). To znamo mi stariji koji smo te strahote doživjeli. Ne želim o tome konkretno govoriti, jer mi je mučno i misliti na te godine.

Danas se to vrijeme želi čak idealizirati, pa se može čuti i čitati kako su za vrijeme rata (1941.-1945.) pravi Hrvati bili upravo ustaše, a ne antifašisti i partizani. Pa, to je ludo, i netko će opet za to platiti. A mladima sad kao nešto pozitivno sugerira cijela ideološka pozicija današnje hrvatske političke vlasti i scene, pa dolazimo do toga da kritičari Hrvatske imaju pravo svojim stavom: Hrvati=ustaše!

No, to je bila i ostala velika historijska laž, koju nitko neće moći izbrisati kao takvu ili preimenovati za svoje trenutne političke i *domovinske* interese.

— Časopis "Praxis" bio je 1971. zabranjen zbog vašeg članka, i to s optužbom da — "uznemiravate građane". Danas je također zabranjeno na taj način "uznemiravati građane", jer vam mogu nametnuti porez na porez i još štošta drugo. Što kažete na to?

— Mene i *Praxis* optužili su po tadašnjem članu krivičnog zakonika 52 a i b. Nisam se mogao braniti u Hrvatskoj, pa sam odgovorio u beogradskoj *Politici* (to su bila politička republička prepucavanja na liniji Beograd-Zagreb, što smo mi, opet pragmatično, iskorištavali). Tada sam napisao da bi, naprotiv, trebalo što više uznemiravati socijalističke građane, *da bi došli k sebi* i vidjeli što se s njima i oko njih događa.

— Čini se da ih niste dovoljno uznemiravali?

— Čini se. Ali danas se također, kao što kažete, ne smije uznemiravati građane Hrvatske, jer *mi smo u ratu,* što onima na vlasti ne smeta da se bogate i nemilice pljačkaju ono što je narod pola stoljeća gradio i privredio.

— Kako to da ste danas ostali bez teksta? Vi osobno i vaši vršnjaci iz "Praxisa"? Ne računam one koji su u Srbiji prešli u nacionalistički tabor. Mislim na one iz vaše grupe koji su ostali dosljedni i normalni.

— Indirektno ste i sami odgovorili na to: da ne bih uznemiravao hrvatske građane! No, šalu na stranu! Znate što: sve bitno što se sada ovdje događa, ja sam *anticipirao,* pa čak i objasnio u nekim svojim napisima. Dovoljno bi bilo navesti samo moj interview *Novom karlovačkom tjedniku* neposredno pred izbijanje rata pod naslovom: *Bojim se pokolja* (travanj 1991.). Premda, moram priznati, ni u snu ne bih došao do toga, kakva će se zvjerstva tu događati. To nema veze ni s filozofijom, ni s etikom, koju sam predavao četiri decenije.

— Zašto danas ne govorite? Ljudi vole zaboravljati, možda ih ipak treba tu i tamo podsjetiti na određene principe i vrijednosti?

— Ako ljudi zaboravljaju ono što ih se bitno u životu tiče, onda ih je uzalud podsjećati. Upravo je nevjerojatno što sve ljudi *zaboravljaju* i kako se u svojim životima opredjeljuju i ponašaju iz dana u dan! Pa, ljudi i ne čitaju ništa. Kaže se: nemaju novaca. To je doduše točno, jer su zemlju opljačkali i osiromašili do temelja, ali ako netko osim oficijelnih novina, iz kojih neće ništa bitno doznati, ipak želi doći do istine, može do toga doći, čak posuđujući od susjeda. Zato i ovaj interview dajem vama nevoljko i s dobrom dozom skepse: tko će to čitati i čemu sve to?! Možete to nazvati i dozom rezignacije, na koju uostalom — *imam pravo*! Nakon svih četrdesetak godina svega i svačega!

— Zašto, kao filozof, niste pokušali racionalno objasniti sve što nam se događa?

— Ne može sve to biti predmet filozofske refleksije. To bi trebali objašnjavati prije svega sociolozi, kad bi takvih ovdje bilo. Osim toga tu još nema ni pravoga adresata, na kojega bi se to odnosilo i uputilo. S moje bi strane moglo to biti u obliku nekog etičko-moralnog apela, a meni je isuviše jasno što to znači, i kojeg je to domašaja: to vam je glas vapijućega u pustinji.

Još će vjerojatno proći dugo vremena, dok se u ovim krajevima stiša *nacionalna euforija* što vlada duhom, dušama i srcem naših ljudi. Političari su smišljeno zaigrali na kobnu kartu nacionalnoga sentimenta za osvajanje i zadržavanje vlasti po svaku cijenu. Ljudi već sad, a još će svakog dana sve više osjećati na vlastitim želucima o čemu je riječ, ali za njih je još uvijek *državotvornost* (za krepati kako dobro smišljena manipulacija ljudima!?) i dalje značajnija i jača od neimaštine i gladi, iako već svako dijete u Hrvatskoj sve zna o pljački od strane vlasti! I što se u takvoj životnoj klimi i s takvom političkom sviješću može učiniti nekim *prosvjetiteljskim instrumentarijem?* Gotovo ništa!

— Vaše bi se riječi mogle nazvati i prosvijećenom skepsom. Jeste li zbog prosvjetiteljstva, koje ipak po svojoj biti ostaje apstraktno, digli ruke od svega, pa i od prosvjetiteljstva?

— Ne, nipošto, jer nama tek prosvjetiteljstvo — kao duh 18. stoljeća — i te kako predstoji! Ima tu još mnogo posla baš za sve vrste prosvjetitelja. No, koliko god za nas suvremenike politika i bila naša sudbina, pa se kaže: "Ako se ne baviš politikom, ona će se baviti tobom!", ipak ta politika ne mora sa sobom odnijeti čitava čovjeka. Nisam digao ruke, još imam dovoljno energije i još mogu nešto učiniti u tom smislu, samo što u usporedbi s mlađima koji su tek na početku svojega iskustva, drugačije gledam na povijesne mogućnosti ovoga historijskog trenutka na ovim prostorima. To je sve.

— No, kako objašnjavate da nema više "škole"? Da vi kao filozofska generacija niste ostavili za sobom jednu školu kritičko-filozofijskog mišljenja?

— Koje škole? Mislite praksisovske?

— I nje, ali ni filozofske škole uopće.

— Nismo mi osnivali nikakve škole, niti smo bili filozofijski tzv. istomišljenici, jer je to i nemoguće. Svatko od nas mislio je na svoj način, a nitko ne zna da smo se u *Praxisu* razilazili u mnogo čemu, a najviše u nekim bitnim filozofijskim pitanjima. To se jednostavno može provjeriti u našim knjigama. Naše zajedničko htijenje bilo je načelnoga karaktera: htjeli smo nešto bolje ovoj zemlji nego što je ovo postojeće. I za to smo se zalagali. Tko međutim u ovoj zemlji hoće nešto bolje, nije dobro prihvaćen. I s tim mora računati. On je "neprijatelj naroda"!

Mogao bih tome dodati još samo to, u vezi s vašim pitanjem, da je naša praksisovska filozofska generacija dobar dio svoga kritičkog naboja istrošila na bivšem staljinističkom sistemu, a sad se

isti ili još gori trend nastavlja, pa postaje zamorno ponavljati, jer ništa nova pod suncem! A neki su kolege već i otišli, pa nas je sve manje.

— *Nakon svega što ste rekli, pretpostavljam da se više nećete angažirati na polju građanskog samooslobođenja i da ćete raditi nešto pametnije?*

— Vi me želite provocirati. I mislite da zbilja u životu nema ništa pametnijeg od — kako kažete — "građanskog samooslobađanja"!? Pa, možda i ima! No, iz rečenoga ne mora proizići vaš zaključak. Nisam odustao od srži svojega života, ako to želite čuti. Guram i dalje u istom pravcu, jer mi u prirodi leži da *ne trpim nepravdu, laž i podlost kao princip života,* pa onda i politike koja želi totalitarno upravljati ljudskim životima, i to samo za one bijedne, ma koliko velike materijalne interese. *To mi se gadi,* pa se protiv toga i borim koliko mogu.

Hoću ovdje u tom kontekstu naglasiti još i ovo: Ono najbolje u historiji proizvela je uvijek manjina, ili sami pojedinci: ljudi koji su bili stvaraoci na svim područjima života, koji guraju naprijed uz velike žrtve, koji osmišljavaju puteve čovječanstva, koji su na djelu progresa i koji su dovoljno hrabri da na tom putu ustraju. To je bila i uvijek će biti — *manjina.* Kvalitet je svagda u manjini. Ako sam osobno tome pridonio i minimum, bit ću veoma radostan.

— *Profesor ste etike četrdesetak godina i mnogo ste pisali o etičko-moralnoj problematici. Neke vaše temeljne i nezaobilazne teze često nisu bile pravilno shvaćene. Zato ću* vas *jednostavno upitati, koje su granice etičkog stava i moralne pozicije uopće?*

— Za ovaj naš razgovor moram ovu vrlo složenu temu sasvim pojednostavniti. Iz same biti etičko-moralne pozicije nužno proizlazi *promašaj,* kad ili ako se historijsko-ekonomska, politička, pa i kulturna proturječja i problemi jednog društva žele razriješiti ili prevladati etičko-moralnim instrumentarijem. Etika i moral tu su *posve bespomoćni,* budući da su oni s jedne strane svojevrsna artikulacija (pa čak i opravdanje) postojećeg stanja, odnosno, nastoje ga "nadsvoditi" idealnim velom ili paravanom, kako bi ljepše izgledao nego što zbiljski jest. Kao takvo ono se ovdje javlja kao *kompenzacija* za istinski život koji se nema. To je težnja za boljim svijetom i boljim čovjekom u njemu, i to u jednom posve idealiziranu obliku.

S druge pak strane, *etičko* (etika kao nauka u svim svojim oblicima kroz historiju) kao takvo svagda je usmjereno ujedno i na *prekoračivanje* tog stanja, koje se već u startu *eo ipso* shvaća kao zlo, loše, još-ne-ljudsko, ne-humano, čovjeku *kao* čovjeku neprimjereno, koje se kao takvo ima promijeniti — kaže se — nabolje. Ali istodobno svojim slabašnim sredstvima, to jest pukim zahtjevom pri kojemu se zastaje, ne ide se na *zbiljsku promjenu,* nego se to postojeće etičko-moralnim jezikom *samo postulira* onim: *treba da,* pa se tu i ostaje pri pukom trebanju. Tako se s tog stanovišta vrtimo u krugu postojećega, a da ono nije tim *moralnim apelom* ni dodirnuto, pa sve teče dalje u istom obliku života. Kad jedno društvo vapi za etikom i moralom (ili tzv. moralnim odgojem, a danas se to zove: "duhovna obnova"), onda je to najbolji znak da u tom društvu *nešto bitno "ne štima",* ali se pritom nema namjera da bi se to zlo postojeće stanje *u temelju promijenilo* i tako poboljšalo, nego se taj bitni radikalni zadatak zaobilazi, svjesno ili nesvjesno, što je bitno isto. Tu dakle leži *granica* etičkog stava.

— *Za kraj — kako razumijevate političku revoluciju? Koja je njezina najbitnija povijesna zasluga?*

— Jednostavno rečeno, to je radikalni prekid i prijelaz iz rodovsko-plemensko-feudalnog ustrojstva života u građanski svijet, pod parolom borbe za čovjeka i politički slobodnoga građanina (sloboda, jednakost, bratstvo) u takozvanoj pravnoj državi ili još bolje: vladavini prava. Pred tim upravo stojimo kao pred *osnovnim zadatkom!*

BITI SAMO HRVAT — ZNAČI JOŠ NE BITI ČOVJEK — Objavljeno u: *Arkzin,* Zagreb, 24. II. 1995. (Razgovarao: Alen Anić)

IZMIŠLJOTINE, DEZINFORMACIJE I LAŽI

U *Nedjeljnoj Dalmaciji* od 10. veljače o.g., pod naslovom *Studiranje Hrvatske* donijeli ste interview s gosp. Jurom Zovkom, pomoćnikom ministra za znanost. Budući da u tom interviewu ima toliko izmišljotina, dezinformacija i bezobzirnih laži, a pritom on s prepotencijom i ignorancijom govori o profesorima filozofije na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu (kojima pripadam i ja), molim Vas da objavite ovaj moj odgovor, kako bih iz prve ruke informirao javnost o rečenome! Ići ću redom:

1. Prije svega, moram naglasiti da Jure Zovko po našemu zakonu o doktoratima ne bi smio nositi titulu doktora (filozofijskih) znanosti. On je naime doktorat dobio u SR Njemačkoj, a to je tamo nešto poput diplomske radnje (završetak studija) pod vodstvom profesora kao mentora. Njegov je doktorat doduše (koliko mi je poznato) kod nas na Filozofskom fakultetu u Zagrebu nostrificiran (tj. naknadno priznat), ali to ništa ne znači! Naime, samo habilitaciona radnja u Njemačkoj koja tek daje pravo na *veniam legendi* (tj. pravo samostalnog predavanja) nalazi se u rangu naših doktorata iz filozofije.

No, taj isti Jure Zovko ima obraza moliti nostrifikaciju svog rada kao doktorata na istom onom Fakultetu, na istom Odsjeku za filozofiju i od istih onih profesora, za koje kaže (i laže!), da su na Fakultet došli po partijskoj liniji. To je dakako i licemjerno, i nedolično i nedostojno. Međutim, kad on paušalno sve nastavnike Odsjeka za filozofiju pred čitavom javnošću diskvalificira na taj način, ja mu odgovaram da on bezočno laže toj javnosti (koja nije i ne mora biti u to upućena), jer — *nijedan profesor* na Odsjeku za filozofiju *nije* na taj način bio izabran, niti je napredovao od asistenta do redovnog profesora! Ja sam npr. 1950. god. bio izabran za asistenta za etiku i estetiku kod prof. Marijana Tkalčića kao vanpartijac, a ni prof. Tkalčić ni tadašnji pročelnik Odsjeka prof. V. Filipović nisu bili članovi partije, što je za poznavaoce situacije gotovo smiješno naglašavati!

Stoga ovdje javno pozivam g. Juru Zovka da imenuje *jednog jedinoga* profesora filozofije, koji, citiram: "uopće nisu došli na fakultete po znanstvenoj i stručnoj osnovi, nego odlukom Centra za idejno-teorijski rad CK SKH." Dokle god Zovko to ne učini i javno ne imenuje, smatrat ću ga pred javnošću —*falsifikatorom, klevetnikom i običnim lašcem!* Osim toga valjalo bi bar usputno primijetiti da bi on kao teolog morao znati kako je laž — *grijeh!*

Mi smo svi mogli napredovati u viša zvanja (i toga se je striktno držalo) *samo svojim znanstvenim radovima* i nikako drugačije, a naše knjige i sve ono što smo pisali stoje uvijek na uvid svakome koga to interesira, jer je to objavljeno. Jure Zovko dakle izmišlja i pritom blati one, od kojih istodobno traži priznanje svoje diplomske radnje (alias doktorske radnje). Po kojim onda *kriterijima* danas dolazi na (Zadarski) fakultet g. Jure Zovko?! Pa, to je sramota!

2. Zovko kaže: "Suvišno je govoriti kako se pri zapošljavanju znanstvenika znatno više vodilo računa o njihovoj političkoj podobnosti nego o stručnim kvalitetama"! To Zovko valjda misli na *sadašnju našu situaciju* (a onda je u tom slučaju vrlo samokritičan!), u kojoj posao na Fakultetima i u gimnazijama mogu dobiti samo provjereno "nacionalno-podobni" ljudi! A to za prijašnju situaciju ne važi, i čudi me da Zovku nijedan nastavnik Filozofskog fakulteta nije na to do danas odgovorio!? Da li se ljudi boje ovog bahatog i nasilnog, politički podobnog pomoćnika ministra znanosti? Vjerojatno. Boje se za svoj posao. Vide ljudi što su sve ti novi "nacionalni jurišnici" kadri učiniti i poduzeti, pa šute!

3. Sada dolazimo do najbezobraznije izjave tog "pomoćnika za znanost" (no, serbus, to je stvarno velika preporuka za tu znanost!), koji pred čitavom javnošću krivotvori povijest, kao da su svi ljudi dobili preko noći apsolutnu amneziju, pa se nitko ne sjeća ničega kroz prošlih 45 godina do danas!? Pa, pogledajte što se taj čovjek usuđuje kazati, a da pritom ni ne trepne:

"Umjesto uobičajenih prosudbi po kriterijima tradicionalnih znanstvenih vrijednosti, ovdje su se 'etablirale' uglavnom trivijalne ideološke floskule. Umjesto klasičnih filozofskih i sociooloških djela kod nas su se prevodili čak i afrički marksisti."

Hopla! Zamislite: *Čak i afrički?!* Jure Zovko je ne samo nacionalist, nego i *rasist,* premda *to uvijek ide zapravo zajedno* (sjetimo se samo hitlerovsko-fašističkog rasizma! Hitler na Olimpijadi u

Berlinu 1936. g. bijesno napušta stadion, pošto je crnac Jesse Owens u tri discipline pobijedio sve Nijemce).

No, za nas je bitna ova bezobraština kojom Zovko jednim potezom, dok smo još gotovo svi živi (a što će tek biti za neko "buduće vrijeme", ako takvi ostanu "pisati historiju", koju već sada falsificiraju!?) — *briše stotine prevedenih knjiga* najznačajnijih filozofa u historiji. Samo Filozofska biblioteka *Naprijeda* u Zagrebu (u kojoj sam redakciji i ja sam) izdala je preko 35 klasičnih djela, od predsokratovaca, Platona, Aristotela, preko Bacona, Lockea, Humea, Leibniza, Kanta, Fichtea, Hegela, pa sve do Cassirera, Blocha, N. Hartmanna itd. I to je sve za našeg veleučena (tj. nedoučena!) filozofa Zovka puko "ideološko smeće"?! Da ne govorim o našim knjigama poput *Filozofske hrestomatije* (12 knjiga) i *Filozofijskog rječnika* (na kojemu je radilo oko dvadesetak autora) u izdanju Matice hrvatske, pa onda 4 sveska *Estetike* D. Grlića i 3 obimna sveska *Povijesti filozofije* (isto izd. M.H.) B. Bošnjaka, — da ne nabrajam *oko stotinu knjiga,* autori kojih su upravo ovi po Zovku proskribirani (i gotovo nepostojeći?) profesori filozofije Odsjeka za filozofiju. O sociologiji neka govore sociolozi!

I sada se taj isti Zovko — koji vjerojatno nije pročitao ni retka od svega toga, a niti je imao u rukama ijednu od navedenih i mnogih drugih knjiga od ostalih izdavača u Hrvatskoj — usuđuje sve to skupa baciti u smeće i okvalificirati nečim mračnijim od srednjega vijeka (saeculum obscurum, kako on kaže). Možda bi za ovu našu sredinu, a posebno za kulturu i filozofiju bilo mnogo svrsishodnije, da je teolog Jure Zovko našao područje svoje djelatnosti tamo za što je i školovan (poput nekih njegovih talentiranih kolega školovanih u Vatikanu)?

4. Govoreći u svojem interviewu o "kolegama s Odsjeka za filozofiju", Zovko kaže i ovo:

"Mislim da je najveći problem što velika većina njihovih profesora ima o sebi još uvijek (?) visoko mišljenje, koje je u očitoj diskrepanciji s međunarodnim znanstvenim kriterijima (!?). Na koncu pogledajmo naše (?) i njihove međunarodne publikacije i citate" (?).

Zovko bi prije svega morao navesti koji su to "naši" (tj. njihovi), kako bi ih javnost mogla upoznati i identificirati u toj značajnosti (zakaj, dečki, ne izađete sa svojim imenima i djelima?), a onda svakako navesti te "međunarodne publikacije" onih "naših", a naročito njihove "naše" — "citate"! To bi bilo tak zgodno, ti citati! Naprijed naši! To bi ujedno za našu intelektualnu i posebno filozofijsku javnost i struku bio veliki (i bibliografski!) prilog toj "našoj" znanosti. Očekujmo i to! A ono što je Zovko rekao novinarki "samo u šali", kako ima više radova objavljenih na njemačkom nego na hrvatskom, bila bi šteta takve vrijedne filozofijske radove ne objaviti i na hrvatskom, ili bar za prvo vrijeme bibliografiju, jer zašto da to ostane u — tmini?!

5. Budući da svjesno širite dezinformacije u javnosti, moram Vas, gospodine Zovko, upoznati s onim što Vi ili doista ne znate, ili hotimice prešućujete i falsificirate:

U Redakcijskom savjetu časopisa *Praxis* (1964.- 1974.), što su ga vodili i izdavali ovi po Vama "međunarodno nepoznati" profesori s Odsjeka za filozofiju, bili su članovi najznačajniji predstavnici europske i svjetske filozofije i sociologije suvremenosti, poput ovih:

Kostas Axelos (Pariš), Alfred Ayer (Oxford), Zygmunt Baumann (Tel Aviv), Norman Birnbaum (Amherst), Ernst Bloch (Tiibingen), Thomas Bottomore (Brighton), Umberto Cerroni (Rim), Robert S. Cohen (Boston), Marvin Farber (Buffalo), Eugen Fink (Freiburg), Erich Fromm (Mexico City), Lucien Goldmann (Pariz), Andre Gorz (Pariš), Jiirgen Habermas (Frankfurt), Erich Heintel (Beč), Agnes Heller (Budimpešta), Leszek Kolakowski (Varšava-Oxford), Karei Kosik (Prag), Henri Lefebvre (Pariš), Georg Lukacs (Budimpešta), Serge Mallet (Pariš), Herbert Marcuse (San Diego), Enzo Paci (Milano), Howard Parsons (Bridgeport), David Riesman (Cambridge, Mass.), Ivan Varga (Budimpešta), Kurt Wolff (Newton) i Aldo Zanardo (Bologna).

Pored ovih na *Korčulansku ljetnu školu* (1964.-1974.) dolazili su još mnogi drugi poznati teoretičari iz svih krajeva svijeta, čak iz Japana i Argentine itd.

Vama kao teologu bit će vjerojatno zanimljivo i ovo: Godine 1965. ja sam osobno u ime *Korčulanske škole* na zasjedanje pozvao gosp. patera Gustava Wettera iz Vatikana, koji je tada održao kritički referat o marksizmu, i meni naknadno pisao kako je to jedinstveni slučaj u tzv. istočnim socijalističkim zemljama, da se poziva takav referent iz Vatikana (to je 1965. god.!). Kasnije je preko Stjepana Sirovca (kojega Vi vjerojatno poznate?), koji je radio licencijat-doktorat kod g. Wettera u Vatikanu, molio mene da za Vatikansku biblioteku (Gregorianum) poklonim jednu svoju knjigu, što sam je po g. Sirovcu i poslao s posvetom, a on se meni pismeno zahvalio.

Ako je i sve to za Vas, gospodine Zovko, "ideološko smeće", onda Vama i Vašima — kad bi Vam to bilo moguće — želim u idućem radu mnogo takvog "smeća"! Samo se pitam, pošto su onda k nama godinama dolazili svi ovi poznati mislioci i teoretičari i surađivali s nama?

Kada se zna (pa doista: Zna se!), kakav su oštar kriterij Zovko i njegovi uveli na sveučilišta i znanstvene institute u Hrvatskoj na osnovi (nacionalističko-nacionalne) *političke podobnosti,* mogli bismo se nadati i biti uvjereni, da će to — govoreći Zovkovim riječima — u najskorije vrijeme biti zaista samo — *tempi passati!*

I na kraju, gospodin Jure Zovko kao "europski đak" i "veliki hrvatski demokrat" morao bi znati (i to nama u Hrvatskoj ne prešućivati, jer je on to "na svoje oči vidio i doživljavao" u Njemačkoj), da se u toj Europi i na univerzitetima i u intelektualnoj javnosti s Marxom i marksističkom filozofijom od strane najprominentnijih suvremenih filozofa i sociologa postupa kao sa svim ostalim pravcima kao vrijedno pažnje i studiranja. Suprotno g. Zovku koji — čim prijeđe granicu iz te Europe (Njemačke) i stigne u Hrvatsku, marksizam ideološki kvalificira kao — nešto "nedostojno" i bezvrijedno (i to bez kritičkih argumenata, naravno, jer to je ipak "nešto teže", čemu on nipošto nije dorastao).

Zato Vam, gospodine Zovko, poručujem i kao filozofu i kao momentalnom pomoćniku ministra znanosti: Okanite se Vaše "hrvatske ideološke podobnosti", ako želite biti i ostati — *filozof.* A da biste bili *apsolutni arbiter* u filozofiji kod nas i uopće — za to ćete se još morati malo potruditi. Učite i čitajte ono što želite kritizirati, ili čak politički — *likvidirati!*

IZMIŠLJOTINE, DEZINFORMACIJE I LAŽI — Objavljeno u: *Nedjeljna Dalmacija,* Split, 24. III. 1995.

NEMOJTE ME KRIVOTVORITI!

U *Vjesniku* od 7. ožujka 1995. na str. 14, u rubrici *Stajališta* objavili ste polemički članak dr. Ivana Biondića i dr. Nedjeljka Kujundžića pod naslovom *Balvani procedure.* U toj njihovoj polemici s dr. Milanom Polićem imenovani su smatrali potrebnim kritički se osvrnuti i na moj interview dan listu *Arkzin.* U vezi s tim želio bih odgovoriti sljedeće:

Shvatio bih da kakav polupismeni pojedinac dođe do zaključaka, do kojih su došli gospoda Biondić i Kujundžić u ovom članku. No, oni su fakultetski obrazovani ljudi (a dr. Kujundžić je bio i moj student). Kao takve htio bih upitati obojicu: Kako su došli do toga da ja "ništim cijeli hrvatski narod", kad iz svega što sam tamo rekao proizlazi upravo suprotno!? Naime, brine me sudbina hrvatskog naroda zbog onoga što se sada politički, ekonomski i kulturno događa u Hrvatskoj, budući da sve to pogađa i mene osobno (i materijalno i duhovno). Nevjerojatne su konstrukcije do kojih dolaze Biondić i Kujundžić, po kojima izlazi: Kangrga je (zajedno i dogovorno s Milanom Polićem!) čekao trenutak donošenja plana Z-4 da bi dao svoj interview, pa zbog toga nije slučajno (!) što istodobno tako nastupaju!? Osim toga "Kangrga je sukob Srba i Hrvata doveo do ontološkog sraza" (smisao ovoga ne bi mogao odgonetnuti ni sam Hegel, na kojega se ova dvojica inače ovdje krivo pozivaju!), a ja "negiram hrvatskom narodu da se opredjeljuje za vlastitu slobodu i državu"?!

To su dakako političke insinuacije, no, gospoda Biondić i Kujundžić morali bi znati bar toliko (ako već žele mene u tome "kritički preispitati", iako je i o tome u navedenu interviewu sve jasno rečeno), da za mene nije dovoljno reći: *"Država!",* pa da je to kao "Amen!" Jer oni znaju dobro da je moje pitanje: *"Kakva* država?!" Meni je naime poznato i iz teorije, i iz prakse, i iz historije (naročito ove nedavne) da neka država može biti slobodna (od neke druge države, pa se kaže: *samostalna* država), a da pojedinac u njoj ne bude *slobodan čovjekl* Ako pak k tome još u toj državi vlastodršci plivaju u bogatstvu, a narod gladuje, onda je pogotovu taj i takav državni poredak bar — *upitan.* A ja govorim samo o tome, i zato sam ukazivao na *bitnu razliku* između pojmova: dom, domovina, zavičaj, narod, nacija, država, državotvornost, što se često uzima *istoznačno.*

Htio bih svratiti pozornost i Biondiću i Kujundžiću na to, kako nisu svjesni da se ne samo svojom terminologijom i načinom izražavanja, nego i duhom i "poznatim sintagmama", kojima je prožeta njihova polemika s dr. Polićem, kreću u *staljinističkim* vodama. Više od četiri decenija slušao sam one jezične stereotipe mojih tadašnjih staljinističkih "kritičara", koji su "iza" mojih stavova pronalazili: "nije slučajno", "nastupaju istodobno", "i to baš u trenutku velike opasnosti po naš socijalizam od imperijalističkih sila", "naši neprijatelji svojim Z-4 planom", "zapadno-europsko-liberalni imperijalisti", "soros-svetosavski predstavnici". Pa onda ono: "liberalno-internacionalne koncepcije" (zaboravili ste, dečki, još i onu lijepu sintagmu: "anarho-liberalno", to bi Vam dobro došlo, zato Vas i podsjećam na to za iduće polemike). Zatim: "Razlika između Milana (u pluralu, op. M.K.) nam je samo u tome...", *ali* — znamo mi dobro "što ili tko stoji iza toga", a to je — naravno — "neprijateljstvo prema hrvatskoj državi i hrvatskom narodu" itd.

Preko četiri desetljeća borim se javno protiv tog staljinizma i *takvog* njegova duha, a on me "iza ugla" dočeka sad po — pravoj i jedino autentičnoj nacionalnoj liniji (ili: točnije: crti)!

Ne znam doista, da li su Biondić i Kujundžić sasvim prisebni kad na sve to govore i o "liberalno-slavjano-serbskoj tradiciji", a da pritom ne vide kako ovim "liberalno" u ovom slučaju skaču sami sebi u usta, jer je time miloševićevsko-velikosrbijanska ideologija i politika (i praksa, dakako) dobila od ove dvojice boraca za "pravo hrvatstvo" — *najveće priznanje i odlikovanje*! Doduše, ispričavam se, za njih je pojam "liberalno" najpogrdnija kvalifikacija, pa bismo se takvim stavom odmah mogli prijaviti u — Europu! No, i pojam "europski" uzimaju oni, dakako, kao nešto, oprosti Bože — *liberalno-nedostojno,* pa "idi vraže, di te traže"!

Sad bih postavio još jedno pitanje gospodinu dr. Ivanu Biondiću: Kad ste prije nekoliko godina došli k meni kući moliti me da se angažiram u jednoj diskusiji protiv jedne staljinistički pisane pedagogijske knjige autora Vladimira Vujčića, iza kojega je stajao veliki staljinistički pedagog Ante Vukasović (imena hotimice spominjem zato, jer taj autor danas poput Vukasovića vjerojatno također stoji na "našim pravim hrvatskim nacionalnim..." itd.) — da li ste gospodine Biondiću onda

mene trebali kao *puko sredstvo* za Vaše — tada naravno pritajene — nacionalističke interese, ili...? Mislio sam — po svemu sudeći naivno? — da ste čovjek koji se bori za nešto progresivno i bolje od onoga, a Vi ste tada znali za moju poziciju, pa sad ne znam, što da o Vama mislim!? Niste, gospodine Biondiću, smjeli surađivati s jednim "marksističkim ateistom" poput mene, jer to se onda zove — *nepoštena taktika.* Ili se držite one: Cilj opravdava sredstvo?!

No, moram Vas i Nedjeljka upozoriti na to (a Vi biste to morali i sami znati, kad već o tome polemizirate, jer kakav ste Vi onda intelektualac, ako pišete o nečemu što ne znate?!) da niti Marx niti Kangrga — *nisu ateisti*! Ako Vam to za Vaše intelektualno uho (kao i za mnoga druga ušesa) zvuči "čudno", onda se potrudite i čitajte eksplicitne Marxove stavove o tom problemu (u *Ranim radovima) .*

I na kraju: Nemojte, dečki, falsificirati moje stavove! Kangrga se ne bori ni protiv Hrvatske, ni protiv hrvatskog naroda, nego protiv onih koji i jedno i drugo ideologijski koriste za svoje vlastodržačko-materijalne probitke i banalne interese. Da budem posve "konkretan": Borim se protiv onih koji u ime hrvatstva i nacije beskrupulozno pljačkaju hrvatski narod, i koji su mene danas kao penzionera nakon 43 godine sveučilišnog staža doveli na rub egzistencije!

NEMOJTE ME KRIVOTVORITI! — Objavljeno u: *Vjesnik,* Zagreb, 11. III. 1995.

GAZITI HUMANIZAM NOGAMA?

Htio bih — prvenstveno radi javnosti — ukratko odgovoriti Nedjeljku Kujundžiću sljedeće:

1. Ne postoji nikakav — "Kangrgizam",
2. nije to ni ideologija,
3. a još manje "antihrvatska"!

Ako bih se ipak bar donekle morao držati ovih Kujundžićevih nacionalističkih nebuloznih jezičkih tvorevina (pomoću kojih on iskazuje svoju neskrivenu mržnju spram mene, jer nisam njegov istomišljenik!), onda bih ga prije svega uputio da čita moje knjige, što sam ih pisao kroz četiri desetljeća. Tada bi on tamo našao kako je "Kangrgina ideologija" neprekidni filozofski napor da se uspostavi *europski duh* u njegovoj pravoj biti i *humanizam* (za čovjeka *kao* čovjeka) na ovome — moram za Kujundžića reći: hrvatskom — tlu. Pritom smatram — baš u tom europskom duhu i s jednog demokratskog stajališta — da je nacionalnost, nacionalna pripadnost i nacionalni osjećaj ne samo *privatna stvar* svakog pojedinca, nego i nešto njegovo *najintimnije,* poput ljubavi, simpatije spram neke drage osobe, ili pak religioznog osjećaja, i.t. slično, što se obično kao takvo ne iznosi na tržnicu. Zato *ne dopuštam* ni Kujundžiću, ni bilo kome drugome, da mi kopa po mojoj unutrašnjosti i da me javno proziva, blati i devalvira po tom "nacionalnom ključu"!

No, budući da je ovdje riječ o jednom značajnom — usudio bih se reći: povijesno odlučnom i presudnom — problemu naše suvremenosti, koji daleko nadilazi ovakav kujundžićevski psovačko-izazivački rječnik i ressentiment, citirat ću ovdje jedan stav filozofa kojega najviše cijenim — Hegelov:

"Time što se obični ljudski razum poziva na *osjećaj* kao na svoje unutrašnje proročište, on je obračunao s onim tko se s njim ne slaže; on mora izjaviti kako nema ništa više kazati onome koji *u sebi ne nalazi i ne osjeća isto;* drugim riječima, taj i takav razum *korijen humaniteta gazi nogama.* Jer, priroda je humaniteta u tome da teži za suglasnošću s drugima, a njegova je egzistencija samo u ozbiljenome zajedništvu svijesti. Ono protivljudsko, životinjsko sastoji se u tome da *zastaje pri osjećaju* i da sebe samo njime može saopćiti."

Kujundžić dakle, osim psovke, nema što reći onome koji se s njim ne slaže i ne osjeća isto. On dakle u ovom slučaju želi sam biti "osjećajni kriterij hrvatstva", i zato — prema Hegelu — humanitet gazi nogama.

Konkretno pak — da to kažem sasvim otvoreno nakon ovog Kujundžićeva napada na mene — ja sam za hrvatsku filozofiju i kulturu (i — duh), a to znači i za tu Hrvatsku, dao više nego ne znam koliko Kujundžića i njemu sličnih, čije se hrvatstvo iscrpljuje samo verbalno napuhano, javnim busanjem u prsa, ili ovakvim razularenim denuncijantskim ispadima spram drugih ljudi, kojima on svisoka lijepi svoje "hrvatsko-pravovjerne" etikete.

Kujundžić ne bi trebao ni smio u javnosti iznositi ove svoje izmišljotine, političke insinuacije i laži (koje ja ovdje ni ne mogu i ne želim opširno pobijati, jer je to besmisleno!), nego bi se morao — da mu je stalo do principijelnih stvari — okomiti na naslov mojeg interviewa u *Arkzinu:* "Biti samo Hrvat, znači još ne biti čovjek", jer je to formulacijski dovoljno provokativno za jedan ozbiljan razgovor, pa bi se moglo raspraviti "što bi to imalo značiti"?! Jer, tim sam stavom — kao što se sada vidi — imao u vidu i takve poput Kujundžića: On jest, želi biti i ostati — samo Hrvat! On to doduše može ostati, ali ne smije zato napadati druge koji nisu samo to. A svaki je komentar tome suvišan. Ja sam, za razliku od njega, još i nešto pored i netko povrh toga, pa ako baš hoće, i nešto više od toga, pa se trudim da to ostajem.

No, kad već Kujundžić govori o hrvatstvu (a za mene tvrdi da sam na antihrvatskoj poziciji), moram njega podsjetiti, a javnosti obznaniti sljedeće: Čitava četiri desetljeća nisam se u toj Hrvatskoj (osim u knjigama i u nekim časopisima) mogao ni pojaviti, a kamoli braniti od bezočnih napada sa svih strana od plaćenih ideologa režima, dok je istodobno Nedjeljko Kujundžić neprekidno kroz to vrijeme bio jedan od glavnih u Radio-Zagrebu i u javnosti uopće! Dok sam se dakle ja javno izlagao kritičkom pisanom riječju i borio se protiv staljinizma u teoriji i praksi (pa o tome danas postoje objavljeni dokumenti), u toj borbi — čudno, zar ne?! — *nigdje nije bilo* tog vajnog "velikog Hrvata" Kujundžića. I da ova lakrdija bude veća, sad se nakon svega toga taj isti Kujundžić *još i hvali* time, što nije ništa učinio protiv tog sistema, nego da se borio protiv

praksisovaca koji su se najradikalnije u toj kritici angažirali! Nešto doista nije sasvim čisto u tim glavama. Sad smo na koncu — kakve li blasfemije! — mi bili "Rankovićevi ljudi"!? Ma, nemojte reći, Kujundžiću! Pa, ne možete obmanjivati javnost na tako bezobrazan način, kad naša objavljena djela dokazuju — *suprotnol?* I sad me Kujundžić na najskandalozniji način želi svojim izmišljotinama klevetati pred javnošću!

A iz čitava mojeg interviewa, iz kojeg mi Kujundžić ponovo citira moj stav, proizlazi za svakoga tko zna i hoće korektno čitati, da govorim o našoj cjelokupnoj situaciji danas u Hrvatskoj i o politici stranke na vlasti, za koju tvrdim i ondje i sada da svojom politikom Hrvatsku i hrvatski narod vodi u mrak i bespuće. Govorio sam o onima kojima Hrvatska i hrvatski narod služi samo kao *ideologijski paravan za pljačku* onoga što je taj narod stvarao i privređivao pola stoljeća unatrag. A kad me već Kujundžić u vezi s tim vuče za jezik i želi mi javno podvaliti, pa mene optužuje za velikosrpstvo, reći ću mu ovom prilikom samo ovo: Veliku Srbiju do Kupe, Karlovca i Siska, zajedno s Baranjom, stvara i objektivno uspostavlja sva dosadašnja politika hrvatskog vrhovništva podjelom Bosne i Hercegovine. Tako da su Srbi — poput nekada Turaka — došli sa svojom državom do pred sam Zagreb. A ja sam, vidite, Kujundžiću, protiv toga u svakom pogledu! Bio bih sretan da se Hrvatska uredi kao demokratska država s vladavinom prava i slobodama , svakog pojedinca kao građanina.

Slušajte, Kujundžiću: Budući da Vi mene doživljavate i želite prikazati "okuženim" (znate ono: intelektualci, Srbi, Židovi, Romi, "nepodobni" ili "sumnjivi" Hrvati itd.), u javnosti se — naravno! — "morate" odreći mojega komplimenta za Vas, da sam Vam bio nastavnik na Filozofskom fakultetu, i da ste kod mene polagali kolokvij iz etike utroje: Kujundžić, Mikecin i (lani preminuli) Robert Tomović. Zaista: Zna se, kakvi su ti ljudi koji se naknadno (zašto?) "ne sjećaju" ili se odriču svojih nekadašnjih nastavnika.

E, jeste Vi, Kujundžiću, "pravi hrvatski" majstor! Niste, dakako ni svjesni toga, a što primjećuju i drugi, da ste ovim, svojim napisom pokazali samo jedno: Vi *ste hrvatska intelektualna sramota!* No, ipak se još nadam, da kujundžićevština neće biti hrvatska (to jest i moja) budućnost, i ta ukleta sudbina (s takvim inteligentima) što Hrvatsku u stopu prati kroz stoljeća!

GAZITI HUMANIZAM NOGAMA? — Objavljeno u: *Vjesnik,* Zagreb, 27. III. 1995.

NE GOVORITE NAM O SAVJESTI, ZOVKO!

Jure Zovko, sadašnji zamjenik ministra za znanost u Zagrebu, ponovo izaziva vraga, iako bi kao teolog morao i iz Biblije i iz teologije znati, da vraga ne treba izazivati, jer bi ti on zaista mogao i doći! Jure je Zovko ipak uporan, pa će mu se možda i uskoro taj vrag i pojaviti.

Juri Zovku nije, naime, bilo dosta, što sam ga javno u svom odgovoru na njegove bezobraštine u jednom prošlogodišnjem interviewu za *Nedjeljnu Dalmaciju* nazvao lašcem i klevetnikom, dok isto tako javno ne dokumentira svoje izmišljene tvrdnje. I ne samo da ih nije potkrijepio i argumentirao, nego je preko toga prešao, kao da se ništa nije ni reklo. Sada se pak usuđuje te iste tvrdnje, laži i klevete ponoviti nakon godinu dana u *Nedjeljnom Vjesniku* (od 10. III. 1996.). To su beskrupulozni tipovi koji, budući trenutno na vlasti, ne priznaju i ne poštuju ni minimalne preduvjete javnoga djelovanja i komuniciranja, jer stil to je čovjek.

Evo, o kojim je Zovkovim lažima i klevetama riječ:

1. On ponovo tvrdi, kako je naša generacija filozofa poslije drugog svjetskog rata došla na (Filozofski) fakultet "pod sumnjivim okolnostima",

2. ponavlja da se u posljednjih 45 godina nije prevela nijedna iole vrijedna knjiga klasičnih filozofa, i to u čitavoj Hrvatskoj,

3. da se filozofi marksističke provenijencije nisu borili ni za slobodu, ni za demokraciju, ni za slobodu pojedinca, pa smo eto jedva dočekali da to sada učini Jure Zovko, čija je to navodno osobna misija,

4. da su sve ono što su ti filozofi radili i uradili kroz sve te godine — *tempi passati!,*

5. a sada dodaje tome da je "ta navodna filozofska elita... tumačila proces demokratizacije kao put u novi bratoubilački rat. Po ocjeni Gaje Petrovića demokracija nas je dovela na rub građanskog rata",

6. a što se mene osobno tiče, kaže ovo: "Činjenica je da su ljudi išli na Goli otok. Ne može mi reći jedan Kangrga, koji je predavao etiku, da nije znao za to".

Premda sam tada već opširno i argumentirano na to odgovorio u *Nedjeljnoj Dalmaciji* od 24. ožujka 1995. g., ponovit ću za čitatelje *Vjesnika* ukratko:

1. Mi smo došli na Filozofski fakultet u Zagrebu za asistente 1949. i 1950. god. kao jedini tada diplomirani studenti filozofije, i tu nije bilo nikakvih Zovkovih "sumnjivih okolnosti". Ja sam postao asistent 1950. g. kao vanpartijac!

2. Ponovo javno proglašavam Juru Zovka *lašcem i klevetnikom* zbog te njegove uporne tvrdnje, kako u rasponu od 45 godina u Hrvatskoj nije objavljena nijedna knjiga klasičnih filozofa Zapada. Gotovo je nevjerojatno, kako se bilo tko usuđuje tako nešto tvrditi, kao da čitatelji te knjige nikad nisu imali u rukama! Za poznavatelje i studente koji svakodnevno po tim djelima studiraju, nije to potrebno ovdje naglašavati. A za širu čitateljsku publiku navodim da je kroz to razdoblje prevedeno *više od stotinu* klasičnih filozofskih djela: od predsokratovaca, Platona, Aristotela, Augustina, Tome Akvinskoga, preko Bacona, Hobbesa, Lockea, Humea, Leibniza, Kanta, Fichtea, Schellinga, Hegela, Giambattiste Vicoa pa sve do Cassirera, N. Hartmanna, Blocha, Lukacsa, Heideggera itd. I sve je to naš veleučeni filozof *koji bi trebao poznavati osnovnu literaturu,* i koji je osim toga aktualni dominstar za znanost (no, serbus!) bacio u "ideološko smeće" umjesto da po svojoj funkciji *poradi na točnom informiranju o* tome!

3. Jure Zovko *ili* nije pročitao nijednu knjigu neprekidno klevetanih filozofa "marksističke provenijencije" s njegove strane, *ili* svjesno laže i dezinformira javnost (koja ne mora poznavati filozofsku literaturu), kada tvrdi kako se oni nisu borili ni za slobodu ni za pojedinca, ni za demokraciju kroz ovih 45 godina poslije drugog svjetskog rata.

4. Jure Zovko nije bio ovdje u Hrvatskoj, *gdje se trebao osobno boriti za tu slobodu i demokraciju pod uvjetima staljinističkog sistema* i izlagati se svojom javno pisanom riječju. No, on je komotno i ležerno u zavjetrini devet godina studirao teologiju u Freiburgu! Jako zgodno. Kako to da *nije smatrao potrebnim* doći u Hrvatsku i pomoći boriti se za slobodu i demokraciju?! Zato mu poručujem kao onome koji o tome pojma nema: Praksisovci su bili među rijetkima koji su se bespoštedno i radikalno kritički javno izlagali u borbi za rušenje staljinističkog sistema, koji je sam sebe (a i neprijatelji su mu u tome pomagali) nazivao socijalističkim ili čak komunističkim. Oni su

se svojim javnim nastupima, svojim člancima, raspravama i čitavim knjigama *borili za slobodu pojedinca i demokratizaciju društva,* pa to svatko može sam provjeriti, jer je to objavljivano gotovo kroz pola stoljeća.

Zovko to nije čitao i nije bio ovdje, pa sad svojim paušalnim i neargumentiranim izmišljotinama i psovkama želi pred javnošću obezvrijediti sve ono pozitivno što su praksisovski orijentirani filozofi i sociolozi učinili pod vrlo teškim i mučnim okolnostima nekadašnjeg društveno-političkog života u ovoj zemlji. Lijepi posao s njegove "znanstvene" strane, doista!

5. Što se pak tiče njegovih uporno ponavljanih — *tempi passati,* reći ću mu ovo: On je već po svojim genetskim pretpostavkama, dakle biologijsko-zoologijski (jer biti samo "dobar" Hrvat ili čak samo Hercegovac znači upravo to!), a ne tek kulturno i duhovno sudbinski predodređen da bude i ostane samo i jedino — *tempi passati*\ I on sebi tu jednostavno ne može pomoći, pa to stalno ponavlja i potvrđuje. A u hrvatsku je kulturu upao nakratko i posve slučajno, jer su takvi trenutni uvjeti, pa će iz nje kao takav "slučajni boravitelj" ovdje — i otići. I to istodobno dok će filozofska djela praksisovske provenijencije ostati u Hrvatskoj kao kulturna baština prvog reda, kao veliki prilog njezinoj kulturi i filozofiji i kao istinska inspiracija za borbu protiv bilo zogovićevske, bilo zovkovićevske "duhovne" provenijencije.

A najpodmukliji način javnoga komuniciranja i širenja laži i dezinformacija "a la Zovko" sastoji se u tome, što nijedna tvrdnja *nije potkrijepljena bar jednim cjelovitim citatom.* To ja nazivam *duhovnim podzemljem!*

6. Za ono pak što se mene osobno tiče u Zovkovim stavovima glasi kao što je navedeno.

Prije svega, ja za Juru Zovka nisam "jedan Kangrga" (tako neka on oslovljava one svoje iz Širokog Brijega!), jer mi, Zovko, niste ni do gležnja, nego sam za Vas i uopće — *gospodin!* A drugo, što Zovko zna o Golom otoku, o onim vremenima i njihovu "duhovnom okružju"?! Ništa! Tada još nije bio ni u jajetu, pa ne zna ništa, i nema pravo mene dovoditi u vezu s tim, čak ni kao "duhovitu poštapalicu"! A osim toga — suprotno pačanju Zovka u ono što je za njega preveliki "filozofski zalogaj" — Goli otoci *nemaju nikakve veze s etikom,* jer se etički problem odnosi ne na zvjerinjak, nego na čovjeka kao samosvjesno ili savjesno biće i njegov odnos spram svijeta. Za to se on pak prethodno mora iz bića roda-plemena pretvoriti u čovjeka *kao* čovjeka. Zato se npr. o ovome što se sada događa u Hrvatskoj ne može govoriti s — *etičkog stanovišta,* jer je predmet etike kao nauke čovjek *kao* čovjek, a ne pripadnik roda ili plemena. Kad se već, Zovko, pozivate — i to krivo! — na Kanta, onda biste morali znati za ovaj osnovni Kantov stav.

U vezi s tim želim Vam poručiti: Za Vas bi, Zovko, bilo bolje da ne govorite o Hegelu, jer Vi dokazujete da o tome nemate ni minimalnog pojma. Kad naime kažete "hegelovska borba za izmjenu svijesti", onda ova Vaša notorna bedastoća pokazuje da niste ni primirisali ono što Hegelova filozofija jeste. Zato je bolje da Hegela ni ne spominjete, a još bi bolje bilo da se ostavite Hegela, jer bi Vam se po svemu sudeći lako zavrtjelo u glavi od toga čitanja. A usputno rečeno u vezi s nekim Vašim tvrdnjama: Vi niste "nacionalistički filozof', jer takvo što ne postoji. A da ste filozof, ne biste bili ni nacionalni ni nacionalistički. Čudno da Vas bar na teologiji, kad već ne negdje drugdje, nisu ništa naučili o *univerzalizmu* (Boga i filozofije)? A ujedno za Vas je ova lopovsko-pljačkaška pretvorba vlasništva u Hrvatskoj danas jedan od *bitnih filozofskih* problema?! A ja mislim da je to jedan od bitnih pravosudnih (kriminalističkih) problema, pa vjerujem da će se uskoro tako i to drastično razriješiti!

Kad se pak Jure Zovko na tipično licemjerni način — okrećući pritom očima poput kokoši kad pije vodu — poziva na svoju *savjest i humanizam,* onda to u njegovim ustima zvuči doista — *degutantno*! Jer Zovko je "kao pravi Hrvat" i *kao dominstar znanosti RH osobno osigurao sredstva* (za znanost?!) za izdavanje knjige jednog od najvećih ratnih zločinaca i ustaškoga krvoloka Eugena Dide Kvaternika, koji je vlastoručno u svojim noćnim pohodima po zatvorima i logorima ubijao i zlostavljao zatočenike! O kakvoj to (ustaškoj?!) savjesti deklamira nama danas javno Jure Zovko, koji je osim toga i sam u svojstvu dominstra znanosti *bio osobno prisutan promociji te knjige* (vjerojatno i u ime hrvatske vlasti?!).

Prekinite, Zovko, Vi i Vaši s prodikama o savjesti, čovječnosti, "ljepoti filozofije" i humanizmu. Između 1941. i 1945. mi smo, i ja osobno, dobrano osjetili taj NDH-ovski humanizam, pa Vam neće uspjeti — ja Vas uvjeravam u to — isfalsificirati našu najbližu historiju. A za Didu Kvaternika

lako dospijete pred međunarodni sud u Haagu kao *svjesni promicatelj* genocidnih djela, fašizma i ustaštva sa svim onim njihovim zlodjelima.

Na kraju Vam želim poručiti: Mi Zagorci i Zagrepčani, kao i ostali, *nismo* Hercegovci, i *ne želimo* to biti, osim jednoga. I zato Vas molimo da nas poštedite *Vaše* kulture, jer to *nije bila, nije i nikad neće biti hrvatska kultura!* Hodite doma! Tamo je najljepše!

NE GOVORITE NAM O SAVJESTI, ZOVKO! — Objavljeno u: *Novi list,* Rijeka, 25. III. 1996.

TAKO JE GOVORIO I GOVORI KANGRGA

Jure Zovko uporno nastavlja s obmanjivanjem javnosti, i to na doista bestidan način. Ta se bestidnost sastoji u tome, što on mene — koji tada još nisam bio ni student — dovodi podmuklo u vezu s J. Makancem i A. Hallerom koji su stradali koncem drugog svjetskog rata. Još ću vjerojatno prema Zovku biti kriv i za sve ustaše, što su ih partizani pobili u toku i poslije tog rata!? I sad iz Zovkove smišljeno formulirane konstrukcije ispada, da smo mi pobili te ljude, kako bismo, eto, došli direktno na njihovo mjesto! Kakve li odvratne podvale javnosti! S prof. Vukom Pavlovićem bio sam do njegove smrti u dobrim odnosima, pa nemam nikakve veze s njegovim odlaskom u Skoplje. Pođimo redom:

1. Zovko opet "ostaje pri tvrdnji da su praksisovci (koji su tada bili tek diplomirani studenti, op. M.K.) došli na Filozofski fakultet pod sumnjivim okolnostima". Već sam mu odgovorio na to, ali za njega ne vrijedi, pa ostaje pri svojoj paušalnoj tvrdnji bez ikakvih argumenata, koju su mu došapnuli iz desete ruke njegovi "informatori", koji mu to također došaptavaju po "rekla-kazala" sistemu. Ja sam međutim došao na Fakultet kao jedan od rijetkih diplomiranih studenata u to vrijeme (1950.) Ali, kad smo već pri tom, upitat ću Juru Zovka pred javnošću: Pod kakvim je to "nesumnjivim okolnostima" on sam postao odmah profesor na Fakultetu u Zadru, kad uopće nema potrebnih znanstvenih kvalifikacija za to!? On naime nema djela, potrebnih za to zvanje, osim takozvane disertacije (njemačkog diplomskog rada po završetku studija), koja se kod nas dosada nije mogla ni nostrificirati, jer ne odgovara standardu naših doktorskih radnji. Zato Nijemci pored toga za *veniam legendi* moraju pisati habilitacioni rad. Osim toga, po kojoj to liniji — pored stotina naših vrsnih znanstvenika iz svih znanstvenih područja — jedan znanstveno-filozofski anonimus poput Zovka postaje odmah po dolasku iz Njemačke — dominstar za znanost?! Samo po političkoj podobnosti i svojim rodovsko-plemenskim vezama. A to za Zovka nisu — sumnjive okolnosti! Ma, nemojte nam pričati, Zovko!

Zatim Zovko priziva u pomoć za svjedoka nikoga drugoga doli — Bakarića! Jako zgodno! I to, da bi nategnuto dokazao kako sam, naime, ja bio ni manje ni više - nego — rankovićevac! Tih smo se priča i denuncijacija već dobrano naslušali. Praksisovci su naime Bakariću, tom samonapuhanom "velikom komunističkom intelektualcu", smetali isto tako i toliko, koliko danas Juri Zovku i njegovima.

Pritom Zovko, naravno, ne primjećuje da sam sebi debelo skače u usta: Ako nas je Bakarić kao apsolutni "komunistički šef Hrvatske" napadao i htio uništiti i kompromitirati pred javnošću, onda bi logički proizlazilo, da su praksisovci, dakle, bili na drugoj, tj. suprotnoj strani od te tzv. "komunističke" (tj. staljinističke) vlasti. A to se doista i događalo decenijama: Tri i pol decenije bio sam u Hrvatskoj politički sumnjiv i nepodoban (kao što se to nastavlja i sada u toj istoj Hrvatskoj!), pa nisam imao pristupa javnosti, kako bih se obranio od pljuvanja svih mogućih plaćenih političkih denuncijanata i piskarala po novinama. Neki od njih danas su još uvijek glavni urednici dnevnih listova (vidjeti na primjer moj napis u *Vjesniku* od siječnja 1986. pod naslovom *Bez mimikrije: želim vlast, i to odmah!).*

2. Zovko opet javno laže i obmanjuje javnost u vezi s prijevodima klasičnih filozofijskih djela. Zato navodim njegove riječi: "Umjesto uobičajenih prosudbi po kriterijima tradicionalnih znanstvenih vrijednosti, ovdje su se etablirale uglavnom trivijalne ideološke floskule. Umjesto klasičnih filozofskih i sociooloških djela kod nas su se prevodili čak i afrički marksisti." *(Nedjeljna Dalmacija,* 2. veljače 1995.)

3. U nastojanju da me ocrni pred javnošću Zovko perfidno navodi naslov jednog mojeg beogradskog interviewa od 15. 2. 1991., pod naslovom *Nacionalisti s ideološkom koprenom.* Zovko naravno ne informira javnost, da sam tu u beogradskoj štampi oštro napao nekadašnje tzv. praksisovce D. Mićunovića, M. Markovića i Lj. Tadića zbog njihova prelaska na ideološke pozicije (miloševićevskog) velikosrpskog šovinizma, s mojom ocjenom da su podlegli zovu roda i plemena.

4. Što se pak tiče slučaja s Eugenom Didom Kvaternikom, meni i javnosti sad Zovko želi podvaliti svoju priču o "literarnoj kvaliteti" njegovih sjećanja (u kojima nema riječi o njegovu klanju zatočenika u NDH). I još mi predlaže da čitam tu pisaniju jednog zlikovca! Zovko je jako zaljubljen u te ustaše, a sam ne zna ništa o tome, što i tko su oni zapravo bili. I Hitler je lijepo napisao svoj

Mein Kampf, a Staljin čitko i jasno svoja *Pitanja lenjinizma,* ali su bili i ostali za čitav svijet najveći zločinci 20. stoljeća. No, ako i to pustimo po strani, jedno se pitanje ipak nadaje: Kakve je to znanstvene kvalitete ta Kvaternikova literatura, koju danas Zovko i njegovo Ministarstvo znanosti treba objavljivati društvenim sredstvima? I kome se to polaže računa, kad za znanstvene stvari nikad nema dosta sredstava? Hajte, molim Vas!

5. O ovom sam odgovarao već nekoliko puta, jer se uvijek iznova javljaju "zabrinuti humanistički dušebrižnici", koji se onda tobože "snebivaju" nad mojim riječima. Ovo je sada doista posljednji puta:

U proljeće 1966. g. Bakarić je u Gradskom komitetu SKH tražio od svojih partijskih intelektualaca da konačno "praksisovce treba udariti željeznom štangom po glavi", i javno ih je u *Vjesniku* nazvao "profesionalnim antikomunistima". — U razgovoru s J. Bilićem dva-tri mjeseca nakon toga ja aludiram na to, kako praksisovce treba, a Đodana ne treba "štangom po glavi". I to je bilo sve. A iz neautoriziranog teksta (što ga je Bilić dao u štampu bez znanja i pristanka praksisovaca!) ne može se kod čitanja vidjeti taj kontekst. Toliko.

A "veliki voltaireovac" Jure Zovko ne dopušta meni da budem drugačijeg filozofskog mišljenja od njega, pa čak misli da će me jako kompromitirati time što podmeće lukavo: "marksist Kangrga", pa onda — po Voltaireovoj uputi — ne poštuje Kangrgino mišljenje, jer to mora činiti samo Kangrga u odnosu na druge! A ovdje Zovku i drugima ponavljam, da Voltaireova izreka važi za Francusku i Zapad, ali ne važi u balkanskom zvjerinjaku, gdje te diluvijalci svih boja i svih plemena čekaju nožem u zasjedi da te bez riječi zakolju. Pa onda im ti reci: Znate, vi biste morali poštivati tuđe mišljenje, jer je tako rekao Voltaire! Tko kome danas ovdje na tom tlu, nakon svega što je pokazao ovaj rat na svim stranama, soli još pamet s ovakvim licemjernim floskulama!? Ostavite vi Voltairea i okrenite se oko sebe!

I napokon, što se tiče Zovkova citata izvučena masnim slovima, želim mu poručiti sljedeće (tako da me ni on ni ostali ne vuku više za jezik): Oni moji stavovi o odnosu istinskog radničkog pokreta prema nacionalizmu i njegovim ideološkim predstavnicima, vjerojatno su bili pisani trenutno pod snažnim dojmom pri čitanju knjige dr. Franje Tuđmana *Stvaranje socijalističke Jugoslavije* (Naprijed, Zagreb 1960.). Da li je to bila naša zajednička "mladenačka zabluda i samoobmana", ne bih sad znao reći. Ali da je pogođena osnovna teza, kako se nacionalističkom ideologijom i njoj primjerenim sredstvima ne da riješiti nijedno nacionalno pitanje, to je neosporna istina, koja je historijsko-praktički drastično i vrlo zorno potvrđena u ovom — ne nacionalnom, nego — plemenskom ratu na tlu bivše Jugoslavije. A da smo dr. Tuđman i ja tada bili u pravu upozoravajući na švercanje nacionalista i karijerista u radnički pokret, najbolji je dokaz tome, da su ti isti — njih oko 80 tisuća članova SKH — odmah po prevratu prešli u novu partiju — HDZ! A njih je previše — i nema razloga — a da bismo ih poslali pred sud u Haagu, kao što to sad predlaže Zovko. A mene kao antifašista ne čekaju u Haagu! I s obzirom na rečeno ja još i danas kao ljevičar i antifašista smatram i tvrdim: Nacionalizam je najveća opasnost za svako suvremeno društvo, pa prema tome i za Hrvatsku. I — tako je govorio i govori Kangrga!

A kako je to kroz 45 godina govorio i pisao Kangrga, to prije svega znaju njegovi bivši studenti i oni koji su čitali njegove knjige. Jer što sam mislio, to sam i govorio i dosljedno zastupao, a najšira javnost to nije mogla dokraja znati, jer mi je bio zabranjen pristup svim medijima u Hrvatskoj.

Inače, budući da aludirate na to na svoj način, nemojte se previše bojati, Zovko! Karl Marx neće Vam stići u Široki Brijeg još najmanje pet stotina godina, ako i tada! Nema, naime, Marx pošto otići tamo. On je aktualan svojom naukom i filozofijom u razvijenu građanskom društvu, a ne u prvobitnoj zajednici i plemenskom sistemu.

TAKO JE GOVORIO I GOVORI KANGRGA — Objavljeno u: *Novi list,* Rijeka, 27. IV. 1996.

URBANO I RURALNO

— Molim Vas, profesore, da u našem razgovoru najprije iznesete ukratko svoju biografiju.

— Nisam još nikada dosada javno govorio o svojoj biografiji (osim radne). Smatrao sam to ne samo nezanimljivim za javnost, nego i suvišnim, čak i balastom za čovjeka koji javno djeluje. Njegovo bi djelo kao ono njegovo objektivirano ja i jedino mjerodavno za njegov život imalo govoriti za nj samo po sebi. Hegel me je učio da je bitak čovjekov njegovo djelo, pa sam se toga i praktički držao u svom životu. Budući da mi naime živimo na historijskim prostorima koji su udaljeni od pravog povijesnog događanja, gdje je još uvijek rodovsko-plemensko podrijetlo čovjekovo značajnije i bitnije od onoga što čovjek stvori i sam od sebe napravi u svom životu, čini se da — naročito u ovom trenutku zbivanja u Hrvatskoj — ni ja ne mogu "iskočiti iz svoje kože". Pa, onda, da kažem na Vaš zahtjev nekoliko riječi i o toj biografiji.

Rodio sam se u Zagrebu 1. svibnja 1923. (tko pozna Zagreb, u nekadašnjoj Kožarskoj, a sada Medvedgradskoj ulici u produžetku Tkalčićeve) u radničko-malograđanskoj obitelji. Moji preci po majčinoj lozi žive u Zagrebu više od dvije stotine godina, a djed je rođen 1849. u Zagrebu. U Zagrebu sam pohađao osnovnu, tada četverogodišnju školu na^ Kaptolu i na Gornjem gradu (Osnovna škola Augusta Šenoe). U Zagrebu sam završio osmogodišnju gimnaziju i maturirao 1942. god. Po završetku osnovne škole roditelji mi odlaze na Sljeme, gdje drže u zakup tada poznatu gostionicu "Rauchova lugarnica". Nakon deset godina 1943. oni bježe natrag u Zagreb pred prijetnjom ustaša na Sljemenu da će ubiti oca. U Zagrebu im tada poznati nogometaš Ico Hitrec, očev prijatelj, nalazi smještaj u klupskim prostorijama HAŠK-a, a kasnije "Mladosti" na kazališnom trgu, gdje su roditelji bili domari kluba. U toku rata za vrijeme NDH otac se tri puta našao u zatvoru pred pokretnim prijekim sudom, odakle su ga spašavali prijatelji. Jednom ga je iz zatvora u zadnji čas izvukao njegov prijatelj sa školovanja u trgovačkoj školi imenom Prevendar, koji je tada kao ustaški pukovnik bio šef opskrbe oružanih snaga NDH. Tada se službeno nalazio u Bratislavi, pa kad su mu prijatelji telefonirali da je Kangrga opet u zatvoru, on je odmah sjeo u avion i došavši direktno u zatvor osobno oslobodio oca. Poslije rata moj je otac bio na suđenju Prevendaru jedan od glavnih svjedoka njemu u prilog, jer je on spašavao i druge, pa je bio oslobođen krivnje.

Moja generacija maturanata (1942.) odmah po maturi bila je mobilizirana, a ja sam stjecajem okolnosti bio mobiliziran na javni oglas tek godinu kasnije. Poslani smo bili u Austriju (Stockerau i Neusiedel am See), gdje sam prošao časničku školu do ljeta 1944. Vrativši se u Zagreb kao domobranski zastavnik služio sam neko vrijeme u Zagrebu, a onda sam koji mjesec iza toga bio u bolnici bez pravih vojničkih isprava, pa sam kao takav dospio pred ustašku vojnu policiju u zloglasnoj zgradi u Zvonimirovoj 9. Samo čudom i pomoću jednog simpatizera partizana koji je radio u štabu i koji mi je dostavio u bolnicu falsificiranu vojnu knjižicu, spasio sam goli život. Jer iz one zgrade rijetko je tko izišao živ. Po dolasku partizana u Zagreb sredinom svibnja 1945., da se spasim od hapšenja koja su zaredala po Zagrebu u to vrijeme, otišao sam s jednom vojnom jedinicom u Smederevsku Palanku i Niš, gdje sam koncem 1945. g. demobiliziran. Vrativši se u Zagreb kući upisao sam se na Filozofski fakultet, i to na filozofijsku grupu predmeta. Diplomirao sam 7. III. 1950. god. kao jedini diplomirani student filozofije te godine. Krajem 1950. god. primljen sam za asistenta na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta.

— I tu sad počinje Vaša sveučilišna karijera. Dalje?

— Da, tek tada počelo je ozbiljno studiranje, koje je za sve nas bilo otežano pomanjkanjem čak i osnovne stare i nove filozofijske literature. Dovijali smo se kojekako, kako bismo došli do literature, a nije bilo jednostavno. Ne samo tada, nego i kasnije, jer nikada nije bilo dovoljno sredstava za to. Još kao student oženio sam se i 1950. rodila mi se kći Vesna. Danas imam unuku od 16 i unuka od 6 godina. Žive u Zagrebu. Godine 1953. primljen sam u partiju, ali sam već sljedeće godine isključen nakon jednog incidenta i denuncijacije kako sam neprijatelj režima. Otada pa do danas

nisam više nikada ušao u partiju, pa sam o tome javno pisao *Zašto nisam član SKH* u tadašnjem tjedniku *Danas.*

Godine 1952. bio sam jedan od suosnivača sveučilišnog časopisa *Pogledi,* kojemu je glavni urednik bio Rudi Supek. Zbog kritičkog usmjerenja spram tadašnje vlasti i sistema uopće časopis je zabranjen dvije godine kasnije (1954.). Bile su na djelu žestoke kritike na naše pisanje iz partijskih redova, pa je časopis morao prestati s izlaženjem. U tom sam časopisu objavio svoje prve veće radove (npr. *Problem ideologije,* 1953.). Tako smo ostali bez ijednog časopisa, u kojemu bismo mogli objavljivati svoje radove. Tek nakon tri godine bio sam jedan od suosnivača općeteorijskog časopisa *Naše teme,* gdje smo mi filozofi mogli objavljivati i filozofsku problematiku.

Među osnivačima bili su Vjekoslav Mikecin, Vanja Sutlić, Mladen Kljenak i još neki, a glavni je urednik bio Ivo Bojanić. On je kao urednik bio vrlo otvoren i za kritički intonirane priloge, tako da se tu moglo dosta otvoreno kritički pisati i o tzv. "škakljivim temama". Tako je taj časopis odigrao tada, u dosta nepovoljnim okolnostima, veliku ulogu u teorijskom raščišćavanju nekih bitnih društveno-političkih problema. Kada se idućih godina pokazalo da je i taj okvir unutar *Naših tema* ipak preuzak za eminentno filozofijsku problematiku, članovi Odsjeka za filozofiju: Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Danilo Pejović (Pejović je 1966. izišao iz redakcije, a umjesto njega u redakciju ulazi Ivan Kuvačić), Gajo Petrović, Rudi Supek (kao osnivač Odsjeka za sociologiju našeg Fakulteta) i Predrag Vranicki odlučili smo osnovati filozofijsko-sociologijski časopis, što smo ga nazvali *Praxis,* prvi broj kojega je izišao koncem 1964.

Dvije godine prije toga dobio sam Humboldtovu stipendiju, nakon moje doktorske radnje (na temu *Etički problem u djelu Karla Marxa),* što je bio uvjet za dobivanje te stipendije. Godinu i pol proveo sam kao stipendist u Heidelbergu, i tu sam konačno došao do potrebne filozofijske literature, koja mi je omogućila daljnji rad na mojim kasnijim djelima. Ujedno sam se tu upoznao i sprijateljio s poznatim njemačkim filozofom i sociologom Jiirgenom Habermasom, koji je kasnije bio vrlo redoviti sudionik *Korčulanske ljetne škole.*

— Kad već kažete, da ne možete u ovim našim sadašnjim uvjetima "iskočiti iz svoje kože" s obzirom na izjašnjavanje o Vašem podrijetlu, recite nešto i o tome.

— Ispričat ću Vam najprije jednu anegdotu u vezi s tim: Pri popisu stanovništva 1971. bila je po prvi puta unesena i rubrika: nacionalnost. Kao popisivači došlo je k meni dvoje studenata, koji su me vjerojatno iz javnosti poznavali. Kad su me pitali koje sam nacionalnosti, ja sam se našalio i odgovorio: Pišite: marksist! Oni su se nasmijali i rekli da to nije nacionalnost. Ja sam ih zatim pitao, što oni misle da treba upisati od ovoga: moj je otac podrijetlom bio Srbin iz Otočca u Lici (premda je kao dijete od svoje pete godine, poslije smrti roditelja živio kod ujaka u Varaždinu i osjećao se Varaždincem i Zagorcem, pa je govorio isključivo zagorski), majka mi je Hrvatica i rođena Zagrepčanka, baka po majci bila je Nijemica (Strosser), a djed napola Hrvat, napola Slovenac sa Sutle u Zagorju. Našalivši se rekao sam djeci, neka oni sami odluče što bih ja trebao upisati od svega toga. Kad su upisali, pitao sam za ishod, a oni su upisali: Hrvat. Rekao sam, pogodili ste, neka onda to i ostane. Ja sam se naime uvijek deklarirao kao Hrvat, pa mi od studentskih dana to svugdje tako i piše. I sad, da Vam kažem: Ja smatram da je nacionalna (ili plemenska) pripadnost nešto potpuno privatno i intimno, poput ljubavi, religioznosti, prijateljstva i svega onoga što zadire u čovjekovu unutrašnjost kao ono intimno njegovo. Isticati to kao najbitnije, znači ne respektirati da nije dovoljno roditi se kao taj i takav, nego kakav je tko čovjek, pa mu ta njegova nacionalno-plemensko-rodovska pripadnost ne može prekriti ili prikriti njegov eventualni lopovluk, zločinstvo i bilo koju ljudsku anomaliju. U protivnom ćemo sve svesti napokon na sudbinsko-fatalističku genetsko-biologijsko-zoologijsku apsolutnu određenost. Onda tu čovjeka više nema, pa ne može biti riječi ni o kakvoj njegovoj slobodi. Time se čovjek onda doista svodi na rang puke životinje. A ja mislim da čovjek to nije, pa mu to ne može biti alibi za bilo kakvo njegovo zlodjelo. U tom i samo u tom smislu mislim da je nedopustivo bilo koga prozivati po njegovoj nacionalnosti, jer je to onda zadiranje u njegov vlastiti integritet. Jer, napokon, svatko se može deklarirati onako kako se osjeća, a da to ne mora svaki dan iznositi na sajam. Zato su meni sumnjivi svi oni koji se stalno busaju u prsa, u ovom slučaju, kao "dobri i pravi Hrvati", jer time žele postići nešto drugo, a kao što vidimo oko sebe: uvijek nešto materijalno vrlo — opipljivo! Eto, toliko o tome. Mene moje hrvatstvo

ne čini ni filozofom ni čovjekom, nego samo moj osobni trud i napor da to postanem svojim vlastitim djelom. Tko dakle želi znati tko i što je Kangrga, taj neka čita njegova djela. Nikada nisam bio ni mogao biti nešto drugo nego što sam pisao i javno nastupao, kao i kako sam kao profesor na Filozofskom fakultetu predavao i djelovao.

— Koje je, profesore, Vaše filozofsko i ideološko opredjeljenje? Vi za sebe tvrdite da ste ljevičar. Što to za Vas znači?

— Za mene ovo "lijevo" i "desno" nema usko političko značenje, kao što je to inače u svakidašnjem govoru uobičajeno. To je za mene idejno opredjeljenje u širem smislu tog određenja. Pojednostavljeno govoreći, lijevo je za mene sinonim progresivnoga u historiji, dakle jedna eminentno filozofijsko-povijesna pozicija u danom trenutku historijskog zbivanja. Tu je na djelu razlika što sam je sam napravio studirajući tu problematiku: historijsko i povijesno, što nije isto. Ono historijsko pogađa i odnosi se na svakidašnji fakticitet i aktualitet zbivanja, a povijesno se odnosi na ono što u tom fakticitetu ukazuje i vuče bitno naprijed u jedan mogući bolji život za čovjeka i njegovo društvo. U tom smo smislu svi historijska, ali nismo svi i uvijek povijesna bića. Njemački filozof Schelling kaže, kako povijest ima onaj, tko jest ili može u historijskom trenutku biti uzrok jedne nove budućnosti. Tako i tradicija jest i može biti ne sve što se u prošlosti nekog naroda zbivalo, nego samo s naporom prevrednovana i svojim vlastitim vrijednim djelom posredovana prošlost. Ona je "prosijana" kroz prizmu budućega i ljudski mogućega. Lijevo je tu ono buduće i smislenije, humanije. Time je protkano i nošeno i moje vlastito filozofsko djelo, bez obzira sad na domašaje i nužne promašaje u tom poslu.

— U jednom ste interviewu izjavili kako niste marksist. Kako stoji s tim, budući da se Vi u svojim djelima često pozivate i na Marxovu filozofiju?

— Marx je sam za sebe izjavio, kako on nije nikakav marksist, imajući pritom u vidu svoga zeta Paula Lafarguea i mnoge druge koji su vulgarizirali i iskrivljavali njegovu filozofiju i nauku. U tom smislu ni ja nisam marksist, jer marksistima su se smatrali i deklarirali i Staljin i staljinisti svih boja i vrsta do današnjeg dana. Ja sam filozofijski školovan ne samo na Marxu, nego i to prije svega na klasičnoj njemačkoj filozofiji (Kant, Fichte, Schelling i Hegel), pa me moji kolege uvijek prije nazivaju fichteovcem i hegelovcem s ozbirom na moju osnovnu filozofsku orijentaciju. A što se tiče socijalizma i komunizma, već sam na mnogo mjesta u svojim djelima isticao kako ni socijalizma, ni komunizma nije bilo do sada nigdje u svijetu, pa ni u bivšoj Jugoslaviji. To je bio i jest staljinizam na djelu u teoriji, filozofiji i praksi. Tako se socijalizam i komunizam pokazuju kao ideološko-politička i teorijska floskula na obje strane: onih koji se tako deklariraju, kao i njegovih kritičara sa svih strana. Zato ja i bivši sistem na ovom tlu uvijek nazivam pravim imenom: staljinizam! A on je negacija svega marksovskoga i one demokratsko-humanističke tradicije i kulture i civilizacije, što ih je izborio do sada građanski svijet u svojim najvećim dosezima. Zato sam pledirao za uspostavljanje građanskog svijeta na ovim našim još rudimentarnim i historijski u mnogo čemu zaostalim prostorima.

— Recite nešto o desetogodišnjem djelovanju časopisa "Praxis"!

— Naveo sam već njegove osnivače. Časopis je izlazio od 1964. do 1974. god. kao mjesečnik ili dvomjesečnik. Željeli smo imati jedan ne uskostručni filozofijski časopis, nego takav koji će se baviti svim bitnim problemima suvremena svijeta. Zato smo unaprijed računali na suradnju poznatih europskih i svjetskih filozofa i sociologa, kao i teoretičara drugih znanstvenih područja, što nam je najvećim dijelom i uspjelo. U redakcijskom savjetu časopisa bili su članovi od stranaca ovi filozofi i sociolozi: Kostas Axelos (Pariz), Alfred J. Ayer (Oxford), Zygmunt Baumann (Tel Aviv), Norman Birnbaum (Amherst), Ernst Bloch (Tiibingen), Thomas Bottomore (Brighton), Umberto Cerroni (Rim), Robert S. Cohen (Boston), Marvin Farber (Buffalo), Eugen Fink (Freiburg), Erich Fromm (Mexico City), Lucien Goldmann (Pariz), Andre Gorz (Pariz), Jtirgen Habermas (Frankfurt am Main), Erich Heintel (Beč), Agnes Heller (Budimpešta), Leszek Kolakowski (Varšava), Karei

Kosik (Prag), Henri Lefebvre (Pariz), Georg Lukacs (Budimpešta), Serge Mallet (Pariz), Herbert Marcuse (San Diego), Enzo Paci (Milano), Howard L. Parsons (Bridgeport), David Riesman (Cambridge, Mass.), Julius Strinka (Bratislava), Ivan Varga (Budimpešta), Kurt Wolff (Newton) i Aldo Zanardo (Bologna).

Časopis je radio kako na kritičkom oživljavanju autentične Marxove misli, tako i na daljnjem razvitku naše filozofije, kao i na plodnoj diskusiji s istaknutim misliocima na njegovu tragu, a posebno na susretima i diskusijama s poznatim europskim suvremenim filozofima i sociolozima, različitih orijentacija, što se vidi i po navedenim redakcijskim članovima. Pisalo se o najrazličitijim temama i problemima suvremena svijeta, s oštrim kritičkim nabojem spram vlastite staljinističke teorije i prakse, zbog čega je časopis i dospio pod najžešću partijsku kritiku sa svih strana. Jedna od takvih bila je ona, što ju je inicirao Vladimir Bakarić s proljeća 1966., kad je u Gradskom komitetu SKH Zagreba od svojih partijskih intelektualaca zahtijevao da konačno "udare praksisovce željeznom štangom po glavi" nazvavši nas "profesionalnim antikomunistima". Iza toga je u *Vjesniku* slijedio napad tih intelektualaca 18 dana za redom u posebnom feljtonu na pola stranice lista. Na to sam kasnije aludirao u razgovoru Jure Bilića sa članovima redakcije *Praxis,* rekavši u diskusiji kako praksisovce treba željeznom štangom po glavi, a — kako se izrazio Bilić — "Đodana smo malo štrajfnuli" zbog njegovih ispada. Sada mi to neki "žustri nacionalni ideolozi" stavljaju falsificirano pod nos i žele me kompromitirati pred javnošću. Usputno rečeno, Milan Ivkošić, koji danas instruira Juru Zovka o tome, bio je jedini moj student u čitavoj mojoj karijeri od 43 godine, koji je tri puta polagao ispit, pa je otuda razumljiv njegov dugogodišnji ressentiment protiv mene. Neka se i to zna, kad se u ovoj beskrupuloznoj borbi za bolja mjesta i položaje danas upotrebljavaju sva nepoštena sredstva. Ali, sve će možda već uskoro doći na svoje pravo mjesto.

— Recite nešto i o Korčulanskoj ljetnoj školi, koja se isto tako održavala punih deset godina.

— Rudi Supek i ja ljetovali smo s obiteljima nekoliko godina u Lumbardi pokraj Korčule. U to su se vrijeme svake godine u organizaciji Sekretarijata za prosvjetu održavali dopunski seminari za profesore srednjih škola različitih struka (npr. u Crikvenici i drugdje). Tada smo došli na ideju da se na Korčuli organizira isto takva škola za nastavnike filozofije i sociologije tokom ljetnih ferija. Najprije smo o tome htjeli čuti mišljenje predsjednika općine Korčula, koji se oduševio tom idejom, jer je to bila ujedno i turistička reklama za taj grad, budući da smo planirali pozvati i predavače iz inozemstva. Tako je počelo. Uz pomoć Sekretarijata škola je intenzivno počela s radom 1964. u trajanju od 14 dana. Ti su međunarodni susreti filozofa i sociologa iz čitave Europe i svijeta (bilo je sudjelovatelja iz Južne Amerike, Japana, Izraela i Maroka i dr.) postali živo mjesto njihova kritičkog sučeljavanja i drugarskog ophođenja i upoznavanja, tako da je 1968. god. broj sudjelovatelja dosegao pet stotina. Među njima bilo je i mnogo studenata iz mnogih zemalja Europe. Na plenarnim zasjedanjima i u posebnim sesijama raspravljalo se o svim aktualnim problemima suvremenosti. Referati s *Korčulanske škole* bili su tada objavljivani u časopisu *Praxis.* Evo nekih općih tema o kojima se raspravljalo u Korčuli: Što je postvarenje, Problem povijesti, Umjetnost u tehnificiranu svijetu, Marx i suvremenost, Hegel i naše vrijeme, Građanski svijet i socijalizam, Utopija i realnost itd.

Teško je opisati tu atmosferu susreta i događanja za vrijeme održavanja Škole. Pored službenih plenarnih sjednica, svim su sudjelovateljima u najdubljoj uspomeni ostajali oni neformalni susreti i diskusije pod vedrim nebom u restaurantima na plaži, u tom mediteranskom podneblju koje je oduševljavalo sve prisutne, tako da je to francuski filozof Henri Lefebvre u jednim francuskim novinama, opisujući te susrete, nazvao "dionizijskim socijalizmom". Eugen Fink, njemački filozof svjetskoga glasa, kao redovni sudionik rada na Korčuli, prema riječima njegove supruge, izjavio je da su mu to bili najljepši dani u njegovu životu, među zagrebačkim kolegama na Korčuli. Bilo je mnogo lijepih zgoda, o kojima bi trebalo posebno pisati. Svim europskim poznatim filozofima bila je čast biti pozvan na Korčulu. Tako mi je Fink za mog boravka u Freiburgu 1970. god. sugerirao, neka pozovem fenomenologa Wernera Marxa, koji je u Freiburgu naslijedio Heideggerovu katedru, pa sam to i učinio, a on se odazvao i bio zadovoljan svojim boravkom i sudjelovanjem u radu Škole. Ja sam još 1965. g. na školu pozvao patera Gustava Wettera iz Vatikana i osobno sam ga dočekao pred brodom u Korčuli. Kasnije je on pisao da je bio prvi puta pozvan na jedan simpozij u

tzv. socijalističkim zemljama, gdje je imao priliku da javno iznosi svoj kritički stav u odnosu na marksizam. Sve to dokazuje da je Europa tada dolazila k nama u Hrvatsku.

— Kako je onda došlo do zabrane i "Praxisa" i Korčulanske škole, i koji je bio razlog i povod tome?

— *Praxisova* radikalna i oštra kritika jugoslavenskog staljinističkog sistema u cjelini morala je u jednom trenutku imati svoju granicu. Bili smo neprekidno prozivani i napadani kao "neprijatelji samoupravnog socijalizma", pa je onda vrhuška odlučila da zabrani i jedno i drugo. A sa časopisom i *Korčulanskom ljetnom školom* postali smo u Europi i svijetu prepopularni i isuviše cijenjeni, da bi se to moglo dopadati birokratskoj vlasti. Bilo je samo pitanje načina, na koji se to ima provesti. Za časopis su naložili partijskim putem tiskari u Sisku da ne smije više štampati te "neprijatelje", s time da se kaže kako sami radnici u tiskari ne žele više raditi na tom časopisu! A za Korčulansku je školu upotrebljena ista metoda: Općina Korčula ne želi više primati te neprijatelje države i socijalizma. U privatnim razgovorima općinari su iskazivali svoje negodovanje takvom odlukom, jer je Škola svake godine privlačila mnogo turista nakon glavne sezone, kad se Škola obično održavala. Ali, koga briga za turizam, birokracija radi svoje usprkos svemu: Neće ona propasti! Njoj je uvijek dobro.

— Što je onda značio toliko uporan napad na praksisovce i nakon zabrane časopisa i Korčulanske škole? Pa, vi niste više postojali kao časopis i niste kao takvi više mogli djelovati?

— Uvijek je dobro "u rezervi" imati i "dobre neprijatelje", koji su u danom času "izvlačeni iz šešira" kao glavni krivci za ovo ili ono, već prema tome što je na dnevnom redu. A nismo se mogli javiti u medijima ni na koji način. Ja sam bio npr. "pod embargom" u Hrvatskoj preko tri i pol decenija, tako da se nisam mogao braniti ni od najgnusnijih napada plaćenih političkih revolveraša. To se danas nesmetano nastavlja, samo ne u ime socijalizma, nego hrvatstva i hrvatske države, koju ja tobože negiram. Neka ti "kritičari" a la Ivkošić i Zovko pronađu novine od 1990. i 1991. god. gdje sam o tome pisao prije nego su se pojavili ovi "branitelji Hrvatske", koji me pošto poto žele diskreditirati u javnosti.

— Pisali ste o tome, koliko znam, i u beogradskim novinama tada. O čemu je riječ?

— Riječ je o mojem interviewu što sam ga dao 1990. za beogradski list, u kojemu sam oštro kritički pisao protiv nekadašnjih tzv. praksisovaca D. Mićunovića, Mihaila Markovića i Lj. Tadića, koji su s velikosrpskih pozicija podržavali Miloševićevu politiku i time se srozali na najniže grane. To sam nazvao tada zovom roda i plemena koji je u njima prevladao, što je za jednog intelektualca koji se čak smatrao marksistom ili i praksisovcem upravo sramotno. Interview je objavljen pod naslovom *Nacionalizam pod ideološkim plaštem,* 15.2. 1991. Danas taj interview, navodeći samo naslov, želi Jure Zovko koristiti za moju tobožnju kompromitaciju! A to mu nije potrebno: Ja godinama pišem kao uvjereni antinacionalist, pa to ne samo da ne smatram kompromitirajućim po mene, nego upravo obrnuto, ja to smatram svojom pozitivnom stranom, u skladu s mišljenjima značajnih mislilaca novog vremena. Aktualno govoreći, ja sam u tome havelovac još prije Havela, jer sam o tome tako pisao prije četvrt stoljeća, kad predsjednik Češke kaže: "Da bi bio Čeh, nije ti više ništa potrebno osim toga — niti da budeš pametan, ni dobar, ni pošten; dovoljno je što si rođen kao Čeh!" Ja, dakle, ne želim biti samo Hrvat, nego i čovjek! Zato sam u jednom interviewu rekao, da biti samo i isključivo Hrvat, ne znači još biti i čovjek.

— Tko su i kakvi su nastavljači praksisovske misli? Ako ih ima.

— Ne znam, što bi to zapravo moglo značiti? Nije postojala i ne postoji nešto takvo poput "praksisovske misli". O tome postoji krivo mišljenje o članovima redakcije *Praxis.* Obično se misli na neku homogenu grupu istomišljenika, koja gotovo da se poistovjećuje s nekom sektom. To su pogrešne predodžbe. Mi smo mislili posve raznorodno i posve individualno. Ne postoji

podudarnost među nama ni u najbitnijim stvarima, tako da je o mnogo čemu bilo i svađa među nama. Pokušajte čitati djela praksisovaca, pa ćete vidjeti kakva je različitost misaonih usmjerenja, okupacija, postavljanja pitanja i pokušaja rješenja pojedinih problema. Da ne govorimo, kako se svaki od njih bavio specifičnim filozofijskim problemima i područjima! Na okupu nas je držalo htijenje, da svaki na svoj način i prema svojim interesima i mogućnostima pridonesemo oslobađanju misli od svih dogmi, a prije svega smo se borili protiv najsterilnije među njima, naime, protiv staljinističke, koja se izdavala za autentičnu Marxovu ili marksovsku misao. Bili smo otvoreni za ono najbolje u europskoj i svjetskoj misli, i to su odmah osjetili i uvidjeli naši europski prijatelji koji su s nama istinski surađivali i onda prijateljevali na toj zajedničkoj osnovi. Ne postoje dakle neki nastavljači nekakve "praksisovske misli" kao skupnog pojma, jer smo bili i ostali filozofsko-misaoni individualci. Pitanje je samo individualnog misaona dosega, a o tome treba da svoju riječ kaže meritorna, a ne ideološka kritika, s bilo koje strane ona dolazila. Budući kritičari reći će o tome svoju objektivnu riječ kada tome dođe vrijeme. Sada to vrijeme još nije na djelu.

No, kad sam već pri tom pitanju i odgovoru, želio bih reći sljedeće: Kao što se praksisovci nisu misaono podudarali, vidimo da se oni danas (nakon smrti D. Grlića, R. Supeka i G. Petrovića) — kad su en bloc napadani sa svih strana — ne pojavljuju u javnosti da brane svoju poziciju, pa i svoj nekadašnji i sadašnji rad, kao da se to njih ništa ne tiče! Tako sam ja ostao na poprištu poput posljednjeg Mohikanca, da "branim boje neke apstraktne imaginarne momčadi". Ovime izjavljujem, da ću odsada govoriti samo u svoje vlastito ime, i ako treba braniti svoj filozofski i ljudski integritet u javnosti. Krleža bi za takve slučajeve rekao po zagorski: "Tak čkomi, kak da v gupcu deci svete vode ima" ili "svoje si misli, i figu v žepu drži"!

— Svojedobno ste se angažirali oko UJDI-ja i Lige socijalnih demokrata. Ne smatrate li, da je svaka pripadnost nekoj partiji zamka za osobnu slobodu, barem za Vas kao filozofa?

— Najčešće se stvari tako postavljaju, i rekao bih donekle i s pravom, gledano apstraktno. Međutim, smatram da je smislena ona suvremena uzrečica: "Ako se ne baviš politikom, politika će se baviti tobom!". Smisao te izreke leži u tome, što nisi samo privatno biće (*bourgeois),* nego i javno biće, građanin (*citoyen*). To znači da se hoćeš-nećeš moraš boriti i izboriti za svoja građanska i ljudska prava, jer ti ih nitko neće donijeti na dar. Nigdje ne postoji demokracija kao puka danost jednom zauvijek, a pogotovu na ovim našim zaostalim prostorima bez demokratske tradicije. Demokracija se mora izboriti, bolje reći neprekidno izboravati. Ako se dakle i sloboda ne može uzeti u nekom apstraktnom smislu, nego ujedno i u realitetu, onda i angažman za njezino ozbiljenje mora biti konkretan. To znači prije svega u toj tzv. političkoj sferi. Dakako, ne samo u njoj, ali sve je međusobno povezano. U tom sam smislu bio svojedobno jedan od inicijatora za osnivanje UJDI-ja, pa kasnije Lige socijalnih demokrata. To se događalo na prostoru tadašnje još uvijek Jugoslavije, pa se stvar postavljala za čitavo to područje. Nije samo u Hrvatskoj bilo ljudi koji su bili spremni boriti se za demokratizaciju društva, nego u svim republikama, pa ih ima i sada (npr. Beogradski ' građanski forum i dr.). Još su na dnevnom redu bili zahtjevi i koncepti jedne konfederalne Jugoslavije. Tada je nekolicina nas došla do stava da se osnuje jedna prava politička stranka, dakako, u tome momentu bez velikih pretenzija. Bilo je naime očito, da će stranke s nacionalnim predznakom imati većinu ljudi za sobom, ali je i potreba jedne socijaldemokratski profilirane stranke bila svakako na djelu. Smatrao sam u tom času da bih i mogao i trebao i sa svoje strane nešto pridonijeti tom radu, naravno, bez ikakve pretenzije da postanem profesionalni političar. Neke su se stvari zatim počele "rasplinjavati" unutar stranke, pa sam odustao od toga, ne misleći da ne treba i dalje boriti se za demokraciju u Hrvatskoj, naprotiv. Meni je inače otpočetka bilo jasno da će doći i da treba doći do osamostaljenja Hrvatske kao republike. To je diktirala čitava tadašnja situacija u Jugoslaviji, a posebno s obzirom na Miloševićeve poteze, koji su išli na pokoravanje svih republika pomoću JNA. Tu onda i počinje rat protiv Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Dalje vidimo danas i sami kuda i kako se stvari kreću.

— Pa, kuda se kreću, i kako vidite budućnost Hrvatske?

— Puno me pitate! Ne mogu biti prorok.

— Dobro, ne možete biti prorok. Ali dopustite da u ovom kontekstu citiram Vas samoga iz interviewa "Vjesniku u srijedu" od 25. rujna 1991., gdje ste na pitanje: Vidite li kraj ovom ratu? I kakav je kraj? odgovorili sljedeće:

"Prvo, Hrvatska je okupirana, drugo, ona će biti dobrim dijelom i razorena, treće, past će mnogo života u tom ratu, četvrto, u toku procesa doći će do općeg oslobodilačkog rata u Hrvatskoj, peto, taj će rat biti uspješan i Hrvatska oslobođena."

Zatim ste još dodali ovo:

"Možda se Hrvatima sada u borbi za golo samoodržanje pruža prva prava šansa u novijoj povijesti da se jednom zauvijek vlastitim snagama i oružjem u ruci otarase stranog parazita na svom tijelu. A nakon toga morat će se otarasiti i svog vlastita, domaćeg parazita, kako bi se živjelo bolje, bogatije i smislenije na ovom tlu. Sve drugo bilo bi povijesni promašaj i povratak na staro. Pitanje je koliko snage postoji za taj zadatak!? I da li netko u ovom trenutku izdaje Hrvatsku!?"

Vidite da ste gotovo proročki pogodili što će se događati. Zato Vas pitam za Vaše mišljenje o neposrednoj budućnosti našega kretanja u Hrvatskoj.

— Prije svega, mene su tada neki krivo shvatili i interpretirali. Neki su mislili da pod "domaćim parazitima" mislim na Srbe u Krajini! Međutim, ja sam mislio doista na naše vlastite hrvatske parazite, koji će umjesto jugoslavensko-srbijanskih zasjesti sada na grbaču građana Hrvatske. To se nažalost i dogodilo. Ovakvu pljačku i otimačinu svega onoga što se stvaralo kroz gotovo pola stoljeća u Hrvatskoj, kao i takvo drastično i beskrupulozno klasno raslojavanje, što se pred našim očima svakodnevno događa, nisam doista očekivao, usprkos mojem predviđanju da će se paraziti pojaviti!

— Pa, kakvu onda budućnost Hrvatske zaista vidite? Da li i dalje ovako "mračnu"?

— Uvijek sam na stvari gledao procesualno, pa sam i jednom interviewu u prošlom režimu prije desetak i više godina dao taj naslov *Na stvari treba gledati procesualno,* a to je značilo i treba da znači kako *status quo* nikada nije bio i nije *kriterij* za ono buduće, nego upravo obratno: *Buduće je kriterij i prošloga i sadašnjega!* O tome sam pisao u svojim knjigama filozofijski izvedeno i argumentirano (vidjeti npr. moju knjigu *Praksa-vrijeme-svijet,* koja će sada biti objavljena i u Njemačkoj). Zato, bez ikakve pretenzije da budem nekakav "prorok", ja sam siguran u pobjedu demokracije u Hrvatskoj! No, s obzirom na ono što se grubo može nazvati "ljudskim materijalom", to neće ići tako lako i bezbolno. Bit će još vrlo ružnih stvari u ovoj zemlji, i tu se ne bismo smjeli zavaravati. Ova zemlja nema gotovo nikakvih demokratskih i humanističkih tradicija, ekonomski je jako zaostala, a ovaj je rat čitavu situaciju još strašno pogoršao. Socijalno-ekonomski resursi su umrtvljeni, ljudstvo je potpuno osiromašeno, vladajući sloj "drpa" bez ikakvih skrupula, situacija je "bremenita eksplozivom", živi se na rubu egzistencijalno podnošljivoga, a duhovna i kulturna je klima upravo žalosna. Među omladinom osjeća se posvemašnja letargija i besperspektivnost, a to je opasno za razvitak svake zemlje, pa i Hrvatske danas. Ako se u najskorije vrijeme tu nešto ne pokrene nabolje, lako se svi skupa nađemo u vrlo nezavidnoj situaciji. To je samo moj opći opis toga procesa, o kojem govorim. Ali, demokracija će ovdje doći, samo što će biti dosta skupo plaćena. I s mnogo žrtava. Da li se one mogu izbjeći, e, tu zaista nisam prorok!

— Želim Vas još ipak upitati, kako gledate na budućnost hrvatske filozofske misli, s obzirom na određenje njezine tzv. ruralnosti i urbanosti?

— Kad se govori o hrvatskoj filozofiji, onda se misli na Hrvate koji su u prošlosti filozofirali i koji danas filozofiraju. Filozofijska je misao međutim po svojoj biti *univerzalna.* To bi značilo postaviti pitanje kako i koliko hrvatski filozofi *univerzalno misle,* i koliko svojim specifičnim načinom mišljenja doprinose europskoj i svjetskoj filozofiji. To znači koliko smo time ujedno *su-vremeni,* tj. koliko i kako živimo bit ovoga zajedničkog nam svijeta, koji je već danas toliko unutrašnje povezan i jedinstven, da se svaki ozbiljniji događaj reflektira na najudaljenije njegove prostore. Mi nismo bili i ne možemo biti nikakva oaza u tom svijetu, pa misleći hrvatski filozofijski, mislimo nužno ujedno

svjetovno filozofijski. A tu leži onda i ona bitna osnova za samu mogućnost npr. jedne historije filozofije. Ili kao što bi to rekao Hegel, "ono što mi jesmo, jesmo ujedno povijesno"! Hrvatska je filozofija dakle povezana najdubljim nitima sa svjetskom filozofijom, ili je uopće nema ili je ne bi bilo. Biti (filozofijski) suvremen, znači biti i misliti u tokovima bitnog događanja suvremena svijeta, a ne na njegovoj periferiji. Odatle onda slijedi i sudbina hrvatske filozofijske misli, njezin domašaj i značenje.

Kad ste već napomenuli mogućnost ovih određenja i za samu filozofiju: *"ruralno" i "urbano",* dobro je ukazati da u tome doista leži jedan *bitni smisao.* Zato, da ne bismo suviše duljili s tom ozbiljnom, upravo povijesnom problematikom, valja ukazati na jedan bitni moment: Topos filozofije leži u gradu. Tu je i njezino pravo podrijetlo. Već je Sokrat (vidi: Platonov *Fedar!),* na pitanje zašto priroda za njega nema pravog značenja, odgovorio kako samo u gradu (Ateni) u komunikaciji s ljudima, dakle njegovim Atenjanima, može razgovarati o životu i o svemu što se tiče čovjeka, pa prema tome i filozofirati o tim problemima. Nema i nije bilo "ruralne filozofije", jer bi to bilo unutrašnje protivurječje. Filozofija počinje (i rekao bih: završava) s odnosima među ljudima, i samo tu se postavlja i može postaviti osnovno filozofijsko pitanje: pitanje o smislu života. Čovjek tu nije više shvaćen kao tzv. prirodno biće, on je socijalno-povijesno biće i tu leži čitava njegova problematika. Zato je — filozofijski gledano — svaki nacionalizam u svojoj biti promašen, jer on tretira čovjeka kao isključivo prirodno biće, pa ga smješta u rang svih ostalih živih bića (biljke i životinje) u njihovoj nerazličnosti i bitnoj nerazlikovanosti. A to je zapravo ljudski porazno do temelja. Zato ovi naši "ruralci" u filozofiji nemaju šanse da dospiju u bitne tokove moderne filozofijske misli. Tako se onda pabirči po otpacima i splačinama današnje tzv. analitičke produkcije, a da ti ljudi ne vide kako je pojam "analitička filozofija" drveno željezo, jer ne postoji takva filozofija, nego samo eventualna teorija. A kad već baratamo tim terminima, onda valja reći da je filozofija oduvijek bila ili sintetička misao, ili je nije ni bilo.

Taj "ruralni element", pored ostaloga anti-povijesnoga i anti-progresivnoga, istinski iz dubine mrzi grad kao takav. I kad se nađe u gradu stjecajem okolnosti i koristi pogodnosti njegova života u materijalno-konformnom smislu, intimno se s tom sredinom nikako ne može sroditi. Intimno je osjeća nečim njemu tuđim, stranim, gotovo neprijateljskim. On bi to sve skupa najradije porušio, šatro. Interesantan je slučaj u tom smislu s Radovanom Karadžićem, koji je bio i "pjesnik", pa je napisao i jednu pjesmu, oveći spjev takoreći, o gradu (objavljen svojedobno i u našim novinama). U njoj govori on, kako bi grad (Sarajevo, grad u kojem je živio, "njegov" grad) — trebalo srušiti! Taj je "pjesnički umotvor" napisan, međutim, dugo prije nego što je Karadžić sa svojim srpskim diluvijalcima onda zaista i realno, a ne samo "pjesnički", prešao na djelo, pa temeljito razorio taj grad s okolnih "ruralnih" brda. To su dakle "pravi ruralci" iz ovih balkanskih prostora. A dokle se oni prostiru, to nije jednostavno odrediti, jer postoji isto tako unutrašnja ruralna prostornost, koja čeka u zasjedi svoj "pravi trenutak" da bi izbila na površinu. A onda jao si ga gradu, u kojem oni žive ili u koji će tek stići s tih brda!

— Kako komentirate pojavu brojnih knjiga iz doba NDH (Kvaternik, Pavelić...), pa i filozofijsku reaktualizaciju tadašnjih ideja?

— Moram priznati da sam u mojoj radikalnoj kritici ondašnjeg režima i sistema u cjelini dolazio na mogućnost svih mogućih izlaza, pa sam u jednom trenutku zavapio, neka dođe i sam đavao, i bit će možda bolje nego što već jeste! Ali, ni u snu nisam mogao pomisliti da će se ustaštvo ponovo vratiti u Hrvatsku i politički i duhovno. A to se nakon pola stoljeća ipak događa. Rekao sam jednom, kako za vrijeme NDH nije bilo više od 3-5 posto ustaša, i da je hrvatski narod, i posebno Zagrepčani već nakon nekoliko mjeseci uvidio s kim imaju posla i bili protiv, a sada mi se čini da je ta ustaška ideologija toliko duboko "usidrena" u narod, te gotovo pomislim da tada nisam bio u pravu.

Prisjećam se kako je na mene i mojeg najboljeg, sada pokojnog, prijatelja Vinka Letinića užasno i obeshrabrujuće djelovao doček njemačkih tenkova na Jelačić-placu početkom travnja 1941. god. Dok su njemački okupatori gazili hrvatsku zemlju i njezin glavni grad, neki su ih Zagrepčani zasipali cvijećem i voćem, a bahati mladi hitlerovci s tenkova posprdno svisoka promatrali te nedolične ulizice. Istodobno iza naših leđa, tamo ispred današnje "Varteksove" zgrade, oko stotinu

studenata i gimnazijalaca frankovaca, oduševljeno ulaskom njemačke soldateske, iz sveg su glasa vikali *samo jedno:* "Hoćemo Krležu, dajte nam Krležu, ubiti Krležu!" To je dakle u tome momentu za njih bila *jedina patriotska želja i potreba!* Za nas je dvojicu bio to hladan tuš i najveći poraz mladenačkih ideala, pa taj događaj ni do današnjeg dana ne mogu zaboraviti. U današnjoj situaciji ovdje zvuči to kao pravi — *memento.*

Poznata mi je moć indoktrinacije i pritiska na mozgove, pa su ljudi ošamućeni ovim poistovjećivanjem hrvatstva s ustaštvom, ali mi se čini ipak pretjeranim, da se neke očigledne stvari ne uviđaju!? Ova potreba za državom po svaku cijenu, pa kakva god ona bila, čak i kad gladuješ, dok vlast rasipa, ipak je jedan specifični fenomen. Meni to ipak nije posve objašnjivo. Možda je to nešto što doista nosimo u svojim genima? A pritom mlađi ljudi koji NDH nisu doživjeli na svojim leđima nemaju osnovnog pojma, što je to ustaštvo bilo i što je ono u svojoj biti! Postoji u tom smislu gotovo opća dezorijentacija u idejno-duhovnom pogledu, a ideolozi ustaštva to iskorištavaju i rade svoj zlokoban posao, koji će Hrvatsku stajati još jako teških trenutaka. Ako se pravovremeno ne otrijeznimo, nama je put u mrak otvoren. Ta je tzv. državotvornost pomutila mnoge mozgove. Jer, moderno govoreći, nije pitanje, *da li* država, nego *kakva država.* U tome se i sastoji osnovni problem ne samo antičke, nego prije svega moderne građanske demokracije, i oko toga i samo oko toga lome se politička koplja u suvremenu svijetu! Kad će se naš čovjek dovinuti do toga da sebe gleda i određuje (bolje reći: samoodređuje!) kao građanina i čovjeka u prvom redu, a tek potom i kao Hrvata, a ne obrnuto, to je danas još uvijek zaista posve otvoreno pitanje. A u tome leži jedini istinski problem, o kojemu ovisi ono "biti ili ne biti" hrvatskog čovjeka i svih građana ove zemlje. Budući pak da ljudi tu državnost ne mogu jesti, ako istraju na tome, ona će njih pojesti. I tu leži sadašnja najveća opasnost za Hrvatsku i njezine građane. To je jednom rječju pitanje zrelosti, ili kao što je to rekao Kant, pitanje "samoskrivljene nezrelosti" kao osnovno pitanje prosvjetiteljstva. Kad ćemo konačno stići do toga građanskog stupnja prosvijećenosti, koje je kao povijesno razdoblje Europe danas staro već preko dvjesta godina?!

Bunili smo se, kad su Srbi sve Hrvate nazivali ustašama i poistovjećivali ih s njima, a danas je već gotovo oficijelna hrvatska ideologija i opći stav na djelu, da su pravi Hrvati jedino bili i ostali ustaše! E, pa, dokle smo to dotjerali?! Hrvat=ustaša!? No, serbus društvo!

— Što mislite, zašto u Hrvatskoj nema knjiga, tj. ne objavljuju se ni filozofijska ni književna djela?

— Pa, nešto se ipak objavljuje. Ne baš previše, no tome valjda ima nekoliko uzroka, što je teško ocijeniti. Taj je rat poremetio mnoge normalne stvari, pa i izdavaštvo. Izdavači bi o tome mnogo kompetentnije od mene imali što reći, a ja sa strane mogu uočavati samo izvanjske pojave. Kad se naime sva djela, pa i znanstvena i filozofijska, kao i vrhunska literarna ostvarenja stave isključivo na tržišnu razinu, onda tu nužno nastaju veliki problemi. A mi tržišta zapravo ni nemamo, a da se ne govori o izobraženoj čitalačkoj publici. Čuo sam podatak da samo oko 6 posto građana u Hrvatskoj čita novine!? To je ne samo porazno, nego i zastrašujuće! Gotovo da čovjek ne povjeruje. A kako da onda govorimo o književnim i znanstvenim djelima! I doista, odakle ljudima novac za knjigu, kad su svedeni gotovo, i ne samo gotovo, nego i doslovno na nulu!? Ljudi jedva preživljavaju od prvoga do prvoga u mjesecu, a to ja mogu iskazati iz vlastita života. I sama kulturno-duhovna atmosfera, svedena na najniže ideološke grane nipošto ne pogoduje nekom razvijenijem kulturnom životu građana. Sve se, pa i sam svakidašnji život, otaljava od danas do sutra, jer prave humane perspektive života nisu ni otvorene. Valja se nadati boljemu, no koliko je to i realno, još će se vidjeti.

— A sad mi, profesore, molim Vas, ipak recite: Jeste li Vi zbilja rođeni u Zagrebu?

— Ne razumijem. Kako to mislite?

— Pa, imam u vidu "Hrvatski obzor" Milana Ivkošića, koji tvrdi da Vi niste ni rođeni Zagrepčanin, ni Zagorec, kako se deklarirate!?

— Ah, da, prijatelji su me upozorili da pročitam tu paskvilu. Vidite, taj individuum meni odriče čak i mjesto mojega rođenja, tj. Zagreb. Zašto? Pa, valjda zato što je tu na djelu jedna pokvarena psiha, koja se tu pomoću vlasti nameće kao neki važan ideološki arbitar već godinama, a zapravo je to čir hrvatskog novinarstva danas. Vjerujem da takvi tipovi, koji oko sebe šire samo zlu krv i truju sredinu u kojoj žive i momentalno djeluju, neće imati predugo tu ideološku privilegiju. U svojoj zlokobnosti takvi, na sreću, obično nisu duga vijeka. Bivaju bačeni u ropotarnicu kuda i spadaju.

— I na kraju, još jedno pitanje: Optužuju Vas za "rankovićevštinu"?! Što bi to imalo značiti?

— To je toliko bljutava, podla i bezvezna podmetaljka, da čovjek ne zna, što bi na nju uopće trebao odgovoriti! Iznio ju je Bakarić, kako bi nas ocrnio pred javnošću, kad mu više ništa drugo nije preostalo. No, pokušajmo razmotriti, što bi to zapravo imalo značiti!

Prije svega, što bi to bila "rankovićevština"? Ideološkopolitička pozicija? Teorija ili filozofija? Zavjerenička pozicija? Protiv ili za koga i čega? I sad mi osnivamo časopis koncem 1964. (valjda zajedno s Rankovićem i u dogovoru s njim?!), a Ranković pada početkom 1966. na tzv. Brijunskom plenumu. To bi značilo da su praksisovci osnovali časopis za radikalnu kritiku staljinizma u Jugoslaviji i svijetu zajedno s Rankovićem protiv njega samoga? Pa, tko je tu lud, ili zapravo bezobrazan?! A zna se dobro da je Ranković, kao jedan od glavnih stupova toga sistema, bio šef jugoslavenske staljinističke policije i čitavog sistema represije. To su dakle smišljene, ali ujedno vrlo naivne podvale, pa će im vrlo rijetko netko tako lako nasjesti. Oni koji o *Praxisu* ništa ne znaju i nisu ga čitali, ne mogu o tome nimalo suditi. Treba čitati i konzultirati desetogodišnju produkciju *Praxisa* i uvjeriti se, što se u njemu pisalo. Sve je u tome!

URBANO I RURALNO — Objavljeno u: *Nacional,* Zagreb, 26. IV. 1996. (Razgovarao: Mate Bašić)

PUSTITE NA MIRU MRTVE FILOZOFE!

OTVORENO PISMO FRANJI TUĐMANU

Gospodine Tuđman!

Vi ste u šest godina svoje vladavine u Hrvatskoj izgovorili dosada dosta neutemeljenih stvari, pa je to često bilo teško slušati ili čitati. Sad ste međutim u ovoj svojoj autobiografiji u *Globusu* doista sasvim izgubili mjeru izjavom (koja stoji u naslovu): "Kad sam se 1961. vratio u Zagreb, filozof Gajo Petrović kazao je: Što taj Franjo Tuđman govori da je Hrvat, kad znamo da je židovskoga podrijetla!"

Reći ću Vam: Ovo je doslovno skandalozno! Već više od četiri i pol decenije Gaju Petrovića povlače po ovoj našoj provincijskoj baruštini, blateći ga na najodvratniji način, a sad se i Vi — i nakon njegove smrti — priključujete tom pljuvanju po jednom od najboljih i najpoštenijih intelektualaca ove naše sredine!?

Gaju Petrovića poznajem kao svog druga, prijatelja i kolegu još od zajedničkog studija, i poznavao sam ga u tančine. Zato je moja moralna obveza — a time ujedno branim i svoj život, i svoje djelo i svoj moralni integritet — da o mojem mrtvom drugu kažem sljedeće: Ni on, ni svi mi iz toga filozofsko-sociološkoga praksisovskoga kruga nikada nismo — poput Vas — bili opsjednuti nacionalnom pripadnošću bilo koga ili pak nacionalizmom, a najmanje nam je padalo na pamet negativno apostrofiranje židovstva, kao što se to Vama stalno pa i sada događa. Nama su židovski filozofi i sociolozi (među najznačajnijima u svijetu) iz cijeloga svijeta bili veliki prijatelji, dobri suradnici i kolege, pa se time ponosimo. Stoga nemojte svojim autobiografskim izmišljotinama u usta pokojnom Gaji Petroviću — danas kad Vam on više ne može sam odgovoriti — stavljati stavove, kakve on nikada ne bi mogao izgovoriti!

Da li Vi ovakvim svojim izjavama želite post festum i post mortem nekih ljudi prikazati se kao netko, o kojemu su i filozofi reflektirali kao o relevantnoj osobi, čim ste se 1961. vratili u Zagreb, to ja ne znam. Ali Vam moram poručiti: Vi ste za nas filozofe i sociologe u Zagrebu ne samo 1961. godine, nego i kasnije sve do 1989. bili i ostali — doista potpuni anonimus! U praksisovskom krugu Vaše ime nije bilo nikada ni spomenuto, a kamoli da se o Vama bilo što razgovaralo. A i čemu? To bi bilo posve irelevantno u horizontu idejne borbe, što smo je mi praksisovci javno i radikalno kritički vodili protiv tadašnjeg staljinističkog sistema i režima, u kojemu ste Vi postali i bili politički podobni general JNA. A sada kao po Vas nešto jako pozitivno ističete, kako ste bili prisutni (!) kad se Vaš otac opraštao s nekim ustašom..., da čovjek ne povjeruje svojim očima kad to čita!? Ne znam, da li Vaša narcisoidnost ima genetsku osnovu, ili Vam je Vaša trenutna apsolutna vladavina u Hrvatskoj udarila u glavu, pa ste se dobrano izgubili, ali Vas molim jedno: Pustite na miru mrtve i žive filozofe praksisovske orijentacije, koji pod Vašom vlašću ionako ne mogu doći do riječi, jer su nasilno izbrisani iz javnog života ove naše "demokratske Hrvatske". Hvala Vam unaprijed!

Prof. dr. Milan Kangrga

P.S. Gajo Petrović bio je godine 1961.-1962. na studijskom boravku u Sjedinjenim Američkim Državama.

PUSTITE NA MIRU MRTVE FILOZOFE! (Otvoreno pismo Franji Tuđmanu) — Objavljeno u: *Novi list,* Rijeka, 30. X. 1996.

S HDZ-om NA ISPAŠU

— Kakvim vidite stanje filozofije u Hrvatskoj danas? Može li se uopće govoriti o nečemu takvom ili je zapravo ideologija pojela filozofiju?

— Ne vidim danas u nas neku veliku živost na području filozofije. To, međutim, ne znači da je filozofijska djelatnost u Hrvatskoj posve odumrla. Nema, doduše, velikog izdavanja filozofijske literature, bilo originalne ili prijevodne, ali to se odnosi i na izdavaštvo uopće. Kad knjiga podliježe oporezovanju poput svake druge robe, onda tu nema prevelike šanse za knjigu općenito. Koliko god, međutim, doista postoji čvrsti i očiti trend da ideologija pojede ne samo filozofiju nego i kulturu uopće, toliko sam duboko uvjeren i iz iskustva znam da to nijednoj autoritarnoj politici nikada nije do kraja uspjelo, pa neće ni sada. Uvijek netko u tišini radi svoj ozbiljan posao, pa to kad-tad izađe na vidjelo u "bolja vremena".

— Slažete li se s upozorenjima nekih intelektualaca — istina, škrto iznesenih u javnost — o destrukciji hrvatskih sveučilišta? Aktualan je i pokušaj ukidanja Odsjeka za filozofiju na Zagrebačkom sveučilištu za račun stvaranja tzv. Hrvatskih studija? Kakve to posljedice u dogledno vrijeme može izazvati?

— Čim politička podobnost, pa čak i partijsko članstvo postane glavni ili jedini kriterij za bilo što, a pogotovu za znanstvenu ili kulturnu djelatnost uopće, a na štetu kvalitete i ozbiljnog rada i istraživanja, onda to nužno vodi u stagniranje na svim područjima života. Autoritarna je vlast i njoj primjerena politika po svojoj biti antiintelektualistička i antikulturna, kao što je to bilo očito u prošlom režimu, a postaje očito i u ovom. Razlika je samo u ideologijskom predznaku. Već je vlast u prošlom režimu radila na tome da ukine ne samo Odsjek za filozofiju i sociologiju nego i Filozofski fakultet u cjelini, s namjerom da ga pretvori u servis Pedagogije, pa joj to nije uspjelo, jer je doživjela žestok otpor s Fakulteta. Sada, međutim, tog otpora nema, pa su tako "vrlo jednostavno" i protivno statutu samog Sveučilišta osnovani tzv. Hrvatski studiji. To je dupliciranje i tripliciranje i rasipanje ne samo sredstava nego i kadrova, ali nekome to koristi, pa tko tada pita za sredstva! A posljedice su očite: s jedne strane karijerizam po svaku cijenu, a s druge rezignacija i apatija u redovima ozbiljnih znanstvenika ili njihovo napuštanje Sveučilišta za druge poslove, pa i odlazak u inozemstvo.

— Kako doživljavate aktualna "tumačenja" "Praxisa"? Je li današnja "izvrnuta" priča o "Praxisu" i praksisovcima zapravo dio ukupnoga revizionizma hrvatske povijesti, kojemu je — s različitim inicijativama — na čelu sam dr. Franjo Tuđman?

— Upravo sam pročitao člančić novinara *Večernjeg lista* Željka Krušelja pod naslovom *Praksisovski autizam.* Gotovo je nevjerojatno s koliko malicioznosti taj čovjek u kratkom napisu uspijeva falsificirati desetgodišnju djelatnost časopisa *Praxis* i *Korčulanske ljetne škole!* I to po svim linijama — i historijski i faktografski i idejno, tako da smo sad postali čak i maocetungovci! Jako zgodno! Samo se čovjek mora upitati: Jesu li ti ljudi namjerno ili nenamjerno slijepi pri zdravim očima, a da oko sebe ne vide najmučniji povijesni autizam, koji nam na dobrim nacionalno-nacionalističkim osnovama i perspektivama kroji kapu jedne od najzaostalijih i najmarginalnijih nedemokratskih zemalja Europe?! S obzirom na vaše pitanje, na ovo i slične stvari kojih smo se načitali posljednjih godina, može se zaista govoriti ne samo o "izvrnutoj priči" nego i o neprekidnim falsifikatima svega što su *Praxis* i praksisovci, kao i *Korčulanska škola* učinili kroz jedno desetljeće upravo za Hrvatsku, kako "kod kuće", tako i u inozemstvu. Zagrebačka filozofska škola bila je poznata u svijetu i dobivala priznanja od najprominentnijih mislilaca ovoga stoljeća, s kojima je bila u neprekidnoj plodnoj teorijskoj komunikaciji. I sada to neki ljudi ovdje žele izbrisati na najneukusniji način. A kad smo se mi javno borili protiv bivšeg staljinističkog režima i sistema u cjelini, ti vajni "nacionalni korifeji" ili su zdušno, poslušno i karijeristički služili tom istom režimu, ili su bili kuš ko kuja v čunu, kako bi to rekao Krleža. I nikome od njih nije bilo stalo ni do kakve

demokracije, kao što im to nije ni danas, nego im je bilo stalo samo do vlasti, moći i pljačke narodne imovine! A objektivno-historijski gledano, to je bila i ostala samo nacionalistička frakcija unutar Saveza komunista! A to je onda više nego puka nacionalistička revizija hrvatske povijesti, u kojoj onda nema mjesta ne samo za *Praxis* nego ni za jednoga Nazora, Matoša, Ujevića, Krležu... da se ne nabraja dalje, jer će još mnogi "doći na red" ove povijesne lakrdije prve vrste! Svakako da tome pridonosi i sam dr. Franjo Tuđman. Jer da je on istinski intelektualac, ne bi to dopuštao, jer ovi njegovi kvaziintelektualci rade to i u njegovo ime i u ime njegove vladavine u ovoj zemlji. Čudno da on to ne vidi ili neće da vidi!

— Svako suprotstavljanje nacionalizmu i nacionalnom autizmu ovdje izaziva nemilu etiketu anacionalnog otpadnika. Bojite li se toga?

— Ne bojim, jer se osjećam Hrvatom i takvim se deklariram od svojih najmlađih dana. Međutim, ja sebe smatram antinacionalistom, jer mi je i iz naše i svjetske historije poznato kamo vodi svaki nacionalizam i gdje nužno završava, samo ako mu se dopusti da se razmaše do svojih pravih i vlastitih konzekvencija: to je onda nacizam, hitlerizam, fašizam, ustaštvo, četništvo... a kao što je historija dosad pokazala, to su njezine najgore solucije. I ja se toga istinski plašim, jer sam sve to doživio u svojoj mladosti za vrijeme NDH. I nitko me više u tome ne može razuvjeriti!

— Jedini ste reagirali na nedavne Tuđmanove uvrede upućene pokojnom Gaji Petroviću. Kako inače doživljavate "romansiranu" biografiju Franje Tuđmana što je objavljuje zagrebački "Globus"?

— Mene je istinski zasmetalo što se dr. Tuđman poziva na tobožnju izjavu nekoga koga više nema, pa ovaj to ne može opovrgnuti. Osim toga, kao što sam naglasio, to nije bio naš rječnik, jer nam nikada nije bilo važno koje je netko nacionalnosti. I to je sve. A što se tiče Tuđmanove biografije, bez obzira što u njoj ima ovakvih ili onakvih podataka, sama interpretacija događaja izaziva svojevrsno čuđenje, jer asocira na solipsizam. Čovjek bi dobio dojam da u tom Zagorju i Zagrebu predratnog vremena nije bilo nečeg spomena vrijednog osim Franje Tuđmana!? Ja sam samo godinu mlađi od Tuđmana i živio sam u tom okružju Zagreb-Zagorje, pa su mi neke stvari i poznate. No, ono što smatram doista pretjeranim, jest to da jedan zagorski seljačić u to doba sa deset-dvanaest godina života biva politički toliko zreo da je gotovo formirani politički aktivist u punom smislu te riječi. Mi smo rasli u Zagrebu, pa smo tek sa 16-17 godina počeli pravo shvaćati što se oko nas zbiljski događa.

— Možda je Tuđman bio intelektualno superiorniji vama ostalima?

— Tko zna, možda je Tuđman u tome i u svemu drugome bio zaista rođen kao genijalan dečko. Ali i tada ostaje pitanje: treba li to za sebe to tako i tvrditi? I napokon pitanje: Čemu i u kojem je smislu ta i takva biografija Tuđmanu uopće bila potrebna? Meni to nije jasno.

— Slažete li se s tvrdnjom da većina današnjih dužnosnika u HDZ-u i vrhu vlasti svoju političku karijeru gradi na antikomunizmu, koristeći se pritom krajnjim boljševičkim metodama?

— Najprije dopustite da vas korigiram — nikakva komunizma ni na ovom tlu ni u svijetu nije bilo! Posrijedi je dvostruka floskula, ili ako hoćete svjesna ili nesvjesna samoobmana u povijesnom smislu tog određenja: staljinizam su njegovi kreatori iz ideologijskih razloga nazvali komunizmom (socijalizmom), a njegovi protivnici svih boja nazivali su taj staljinizam baš komunizmom, kako bi iz svih nedaća i strahota što ih je on sa sobom donio i što ih je učinio vrlo jednostavno u vezi s tim dobili političko-ideologijske poene za sebe. To se radi i danas, i kod nas i u svijetu. Perverzija je u nas u tome što su bivši ortodoksni staljinisti i partijci, koji su nesmiljeno uništavali sve oko sebe, danas kao preko noći postali "veliki Hrvati". Sadašnji članovi nove-stare partije pod imenom HDZ, opet pokušavaju i uspijevaju uništavati sve oko sebe za svoje najbanalnije materijalne interese. Zato bi oni sami sebi za uho trebali objesiti ceduljicu s natpisom "komunjara", da ih svijet prepozna!

— Kako doživljavate pokušaje uspostavljanja kulta ličnosti u današnjoj Hrvatskoj? Je li moguće povući paralelu Tito-Tuđman?

— Pokušaj ponovnog uspostavljanja kulta ličnosti u Hrvatskoj ima s jedne strane personalno podrijetlo, jer svoj korijen ima u karakteru osobnosti našega današnjeg predsjednika, a s druge strane — što je ovdje svakako bitnije — proizlazi iz plemenskoga i rodovskog historijskog ustrojstva našeg naroda. O tome sam pisao u nekoliko navrata još prije dvadesetak godina: Historijski gledano mi još nismo apsolvirali do kraja svoju građansku revoluciju, pa nismo dospjeli do formiranja građanske svijesti. Mi još stoga plemensko-rodovski i živimo i mislimo i stalno tako djelujemo. A plemenu nije potreban predsjednik građansko-demokratski uređene i konstituirane države, nego — plemenski vođa! Pa ga i imamo! Jer narod "čezne za njim"! A pleme se kad-tad mora konstituirati u narod, naciju, pa i Hrvati to napokon hoće postići, i zato je za njih toliko zavodljiv i na rang vrhovnog principa podignut pojam — državotvornosti, koji nećemo tako lako naći u političkom rječniku demokratski razvijenih naroda i zemalja. Jer, to u modernom građanskom političkom rječniku ne postoji i nema pravog smisla. Zato samo u borbi za uspostavljanje demokratskih institucija u našoj zemlji može postupno odumirati prije svega potreba naroda za nekim vođom, a time i faktička društvena nemogućnost da se vlastohlepni pojedinci nametnu kao "vođe naroda". Treba poraditi na tome! A tako dugo dok ne dospijemo do te građansko-demokratske zrelosti, ostat ćemo — kako bi to filozof Kant rekao — "u stanju samoskrivljene nezrelosti". A ovo Tuđmanovo oponašanje Tita po onome najlošijem, zapravo je vrlo neukusno. Zato je već na početku društvenog prevrata bilo dobro formulirano: Nama ne treba vođa, nego parlament!

— I prije su vam zamjerali zbog stavova prema "nacionalnom pitanju". Jeste li danas, s obzirom na to što su sve nacionalizmi donijeli ovim prostorima, u te svoje stavove još uvjereniji?

— Moje nekadašnje stavove neki ili nisu do kraja shvatili, ili su ih hotimice izvrnuli i falsificirali, pa mi ih još i danas podmeću pod nos. Međutim, boreći se protiv onoga staljinističkog sistema, očekivao sam sve prije nego to da će se u ovu zemlju vratiti ustaštvo! Ne znam je li bilo onih koji su u tome bili "vidovitiji"?! Jer, i tzv. nacionalna euforija i želja za osamostaljenjem Hrvatske imalo je 1990. g. u odnosu na velikosrpsko miloševićevsko presizanje i beskrupuloznu agresivnost svoje opravdanje, pa je to referendum hrvatskog naroda jasno pokazao i potvrdio. Ali, da bi sav taj entuzijazam morao biti povezan i toliko čvrsto "posvećen" ustaškom ideologijom, to ja doista nisam očekivao! A to je ono najgore što nam se u ovom trenutku naše povijesti moglo dogoditi. A ako ovaj narod i na idućim izborima to potvrdi kao svoju povijesnu istinu, onda će doživjeti još grdne stvari, samo će možda biti sudbinski prekasno da se nađemo u istinskim ljudskim okolnostima. S obzirom pak na ovo što nam se danas događa, doista sam sve uvjereniji u svoje nekadašnje i sadašnje stavove.

— Kako ste doživjeli činjenicu da su neki *ugledni beogradski filozofi, također praksisovci, oštro zaigrali na kartu Miloševićeva nacionalizma — poput Mihaila Markovića i Ljube Tadića? Kakvom vidite njihovu odgovornost?*

— Ovdje sam prije svega dužan jednog objašnjenja: Naš zagrebački filozofski krug oko *Praxisa* već je mnogo ranije prekinuo suradničke odnose s nekim od njih u Beogradu, koji su protiv naše volje osnovali inozemni časopis *Praxis International,* to je bilo još početkom 80-ih. Mihailo Marković nije tu za mene bio nikakvo iznenađenje. Taj je čovjek, inače bez pravog filozofijskog erosa, želio stalno biti glavni, pa se čak i nama u Zagrebu želio nametnuti. S njim sam bio u sukobu još od ranih dana suradnje s beogradskim kolegama. Njegovo prelaženje na miloševićevske pozicije nije nikoga ni ovdje ni u Beogradu iznenadilo, jer je on bio običan karijerist. Drugi je slučaj bio s Ljubom Tadićem. On je bio jedan od najinteligentnijih među beogradskim filozofima. No već 1988., na kongresu filozofa u Herceg Novom, zastupao je nacionalističke teze u razgovoru sa mnom, pa sam već tada i s njim potpuno raskrstio. Već 1990. godine u jednim

beogradskim novinama rekao sam za njih i Dragoljuba Mićunovića da su "podlegli zovu roda, plemena i nacionalizma", što je žalosno za jednog intelektualca. Oni su uz neke druge beogradske intelektualce napravili ideologijsko-političku platformu za Miloševićevu velikosrpsku agresiju na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. I tu leži njihova povijesna odgovornost.

— Postalo je uvriježeno "znanstveno" mišljenje kako je nacionalna država idealan okvir za demokraciju. Slažete li se s time?

— To su teze koje su možda vrijedile početkom ovog stoljeća. Danas, u jeku nastojanja i praktičkog formiranja europske unije i Europe bez granica, sa slobodnim protokom kapitala i zajedničkim što slobodnijim tržištem, takve su teze puki anakronizam. Demokracija je danas univerzalna kategorija ne samo za Europu. Pokušaj zatvaranja demokracije u uske nacionalne okvire, i to još jedne male zemlje sa stanovništvom manjim od nekog suvremena velegrada u svijetu, izražava težnju malih nacionalnih vlastohlepnika na ovom tlu, kako bi nesmetano od vanjskog svijeta pljačkali narod u ime "nacionalnih ciljeva i svetinja". Vidi se dobro koliko je tim nacionalnim političarima stalo do "njihova naroda", kojeg su sveli na najniži materijalni i duhovni nivo u njegovoj suvremenoj povijesti. Zato ta teza ostaje čista političko-ideologijska floskula za određene interese vladajućih slojeva društva.

— Kako se osjećate u praktički etnički čistoj državi, koju je napustila većina pripadnika srpskog naroda?

— Valja prije svega reći sljedeće: tako dugo dok se ne bude razlikovalo političko rukovodstvo neke zemlje i naroda od samog tog naroda, stalno će tinjati onaj podmukli i anticivilizacijski talog mržnje prema nekom drugom narodu i manjinama u svom okružju. Odatle onda zločini onih na vlasti bivaju kolektivno pripisivani svima, čitavu narodu. Nacionalisti govore o narodu kao nekom entitetu. Narod je, međutim, za razliku od plemena i roda, raslożen u klase, slojeve, interesne grupe, staleže, profesionalne grupacije i pojedince, koji se razlikuju po svim mogućim linijama: prije svega po materijalnom interesu, po obrazovanju, posebnim potrebama svih vrsta, po duhovnom habitusu, po svojim ljudskim afinitetima itd. Podvesti sve to pod jedan i zajednički nazivnik do posvemašnje nivelacije, znači htjeti da se čovjek svede na svoju jednu i jedinu biologijsko-zoologijsku kategoriju: na-roditi se, što bi imalo biti dovoljno za -ljudski dostojan život. To je povijesna laž. Čovjek nije životinja kojoj je dovoljno da se na-rodi u nekom narodu. On se tek svojim djelom mora potruditi da postane čovjekom. Inače još nije ništa, za takvog bi se reklo da je "niškoristi", ništarija ili nikogović, pa mu ne bi bilo dostatno isprsavanje da je po narodnosti taj i taj. Etnički čisto može dakle biti samo pleme, a ne narod, a pogotovu u suvremenu svijetu unutrašnjih razlika, koje tek kao takve mogu sačinjavati jedinstvo mene s drugima, ali po mojoj vlastitoj individualnoj odluci, što proizlazi iz mojeg "izbora po srodnosti". Za primitivne je zajednice vrijedilo: najprije kolektiv, pa onda pojedinac. Za suvremeno građansko-demokratsko društvo i moderni svijet vrijedi, međutim: najprije pojedinac, pa onda kolektiv.

— Znači li to da se narod ne može nipošto teretiti za bilo kakvu krivnju?

— Nema i ne može biti tzv. kolektivne krivnje. I da to bude zorno jasno: ja, Milan Kangrga, nisam kriv za politiku, što je danas vode i provode vlastodršci na čelu s HDZ-om i predsjednikom države! Jer ja se s njom ne slažem i na idućim ću izborima svojim glasom to potvrditi. To je moje pravo i moja dužnost kao građanina ove države.

— Kakvom vidite današnju Hrvatsku — kao diktaturu, kao poludiktaturu, kao "zemlju u tranziciji"...?

— Kao poludiktaturu. Ali reći ću otvoreno: ako ova HDZ-ovska vlast dobije iduće izbore, onda sam posve siguran da ćemo se naći u apsolutnoj diktaturi najgorega tipa. Pripreme su za to već sasvim izvršene na svim punktovima života. Nemojmo se zavaravati i uljuljkivati u neke nebulozne

samoobmane. Tada ćemo zbilja jesti travu! Jer takve beskrupulozne otimačine tuđega ova zemlja ne pozna u svojoj povijesti!

— Kakvo je Vaše mišljenje o hrvatskoj opoziciji koja — kako se čini — izaziva dosta konfuzije u narodu?

— Gledajte, kad ova opozicija u svojim glavnim političkim strankama danas čak ni kao jedan moment svoje predizborne kampanje nijednom riječju ne ide na to da istakne osnovni problem: katastrofalno stanje — materijalno i duhovno — čitava naroda osim vladajućih pljačkaša, gdje su milijuni ljudi dovedeni na najniži ponižavajući nivo ispod svakog ljudskog dostojanstva, onda ja u takvu opoziciju ne vjerujem. Ta se opozicija bavi jedino sama sobom i to na čisto politikantskom nivou, a da se ne vidi i ne može znati koga i što ona zapravo zastupa. To je ne samo žalosno nego i opasno, jer se s jedne strane narodu ne otvaraju nikakve perspektive i mogućnost realne alternative, a s druge se strane daje šansa postojećoj vlasti da dobije još uvijek dobar broj glasova na budućim izborima. To doista stvara konfuziju u narodu.

— Osjećate li se i danas marksistom, i što to — s *obzirom na sve etikete i anateme — danas uopće znači?*

— S obzirom na marksizam već sam nekoliko puta posljednjih godina odgovarao: Marksistima su se smatrali svi mogući staljinisti i ostali "isti" na čelu sa Staljinom, a ja se nikada nisam smatrao ni takvim ni drugačijim "marksistom". Mene su moje kolege s obzirom na moje filozofske radove nazvali hegelovcem ili pak fichteovcem, s tim što sam u Marxa našao mnogo poticajnoga za moje filozofiranje. Želim vas o tome informirati: U Europi se Marxova misao studira kao i svaka druga iz svih razdoblja historije filozofije, pa samo kod nas postoji to tzv. etiketiranje Marxa kao nekog "strašila za malu djecu" ili, u najboljem slučaju, kao čista prošlost. I to od strane onih koji se pozivaju samo na — prošlost, ali svoju plemensku! Želim im poručiti sljedeće: Nemojte se iznenaditi kad vam se taj Marx socijalno-ekonomski nađe pod prozorom! Možda već sutra. Sami ga pravite i izazivate.

S HDZ-om NA ISPAŠU — Objavljeno u: *Feral Tribune,* Split, 21.X. 1996. (Razgovarala: Heni Erceg)

SADAŠNJI TRENUTAK HRVATSKE

— Kakva je duhovna klima u Hrvatskoj danas?

— Pitanje je apstraktno formulirano: Mi smo naime u Hrvatskoj danas "jako konkretni", pa ako je riječ o duhu, onda se ovdje može govoriti samo o "hrvatskoj duhovnoj obnovi"! A što bi to zapravo imalo značiti, to još doduše ne znamo, jer nigdje to dosada nije objašnjeno. No, usprkos toj potpunoj neodređenosti, mi na tome moramo poraditi! Nezgodna je pritom jedino asocijacija na historijsku situaciju pri dolasku hitlerovaca na vlast, kad je trebalo svim sredstvima poraditi na "duhovnoj obnovi Njemačke i njemačkog naroda". A znamo u kojem se pravcu odvijala ta tzv. "obnova"! Zato bih ja rekao da je sad kod nas na djelu anti-duh nošen na krilima nacionalizma. Nama još uvijek predstoji istinska građanska revolucija! Tek tako ćemo možda izići iz ovoga našeg još uvijek pretežito plemenskog načina života i njemu primjerene svijesti.

— Posvuda u postkomunizmu — da upotrebim taj pojam lišen svake supstancijalne kvalitete, osim onog pukoga kronološkoga post hoc — nacionalizam je postao posljednje ideološko utočište. Kamo to vodi, ako se još zna da se na našim prostorima nacionalizam jedva razlikuje od tradicionalnog zatvorenog tipa kolektivizma?!

— Svaki je nacionalizam po definiciji i po svom bitnom ispoljavanju nužno oblik kolektivne svijesti, a u svojoj konsekvenciji, naročito u europskoj suvremenosti, vodi u nacizam i fašizam. To je zapravo samo druga strana staljinizma, koji se stalno imenuje komunizmom, bez ikakve historijske osnove i opravdanosti. Na čitavu ovom našem prostoru, ali i šire, došlo je — s malim iznimkama — samo do pretvaranja staljinističkog, tzv. klasnoga kolektivizma u nacionalni (tj. nacionalistički ili fašistički). Bitno se nije dogodilo ništa nova, samo je promijenjen predznak, jer je većina nekadašnjih članova partije (tzv. komunističke) jednostavno prešla u novu-staru partiju i nastavila svoj "posao". To vodi u povijesnu besperspektivnost, kojoj je idealizirana i naknadno "frizirana" prošlost, i samo prošlost, na svim područjima života jedini i najviši princip. Na djelu je povijesna perverzija prve vrste.

— Postoji li kritička misao, koja je čak i u tzv. komunizmu davala znake života, ali ne tamo gdje bi se danas htjelo, tj. u nacionalnom konceptu, nego — i poglavito — u 'politički lijevom korpusu — mislim tu prije svega na Vas osobno i na "Praxis"?

— Budući da se to danas ili nedovoljno, odnosno nikako ne poznaje, ili se pak ideološki najčešće hotimice prešućuje, moram ovdje naglasiti, kako smo mi praksisovci i u onom — kao što se to danas u nas naziva — "ideološkom mraku" bivšeg sistema, više od jedne decenije i u časopisu *Praxis* i u *Korčulanskoj ljetnoj školi* kritički raspravljali i surađivali s najprominentnijim predstavnicima europske i svjetske filozofije i sociologije. Spomenut ću ovdje samo neke: Bloch, Marcuse, Fromm, Lefebvre, Goldman, Naville, Rubel, Habermas, Fink, Andre Gorz, Lukacs, Kolakowski, Kosik i mnogi drugi. To je bila duhovno-teorijska komunikacija na najvišem nivou, pa je to bilo jedno od bitnih središta i mjesta okupljanja svih onih, koji su bili među vodećim intelektualcima svojih zemalja, poznatim u cijelom svijetu. Europa i svijet bili su tada (između 1964. i 1974.) ovdje kod nas u Hrvatskoj djelatno prisutni, a naši filozofi i u Europi i u svijetu poznati i priznati kao ravnopravni sugovornici u pokušajima razrješavanja bitne problematike naše suvremenosti.

U usporedbi s razdobljem djelatnosti *Praxisa* nekada, može se reći da je ta kritička misao danas dobrano zamrla. Ako je tu i tamo i ima, ona se kreće po površini i po sporednim stvarima, jer ne zadire u samu srž stvari! Ta se pak srž sastoji u najodvratnijoj pljački sadašnjih vlastodržaca i njihovih prirepaka svega onoga što se bilo izgradilo i proizvelo u pola stoljeća bivšega sistema. To se ovoj zemlji i ovom narodu nije dogodilo u čitavoj njezinoj historiji. Pritom mislim i na materijalnu i na duhovnu pljačku svega dosada stvorenoga tako da se sve pozitivno u kulturi, znanosti, umjetnosti i filozofiji baca u smeće, i umjesto toga serviraju se narodu obične kulturne splačine

najniže vrste. A sva područja života preplavljuje ustaški anti-duh pod firmom tzv. pravih nacionalnih hrvatskih vrijednosti i svetinja. Na djelu je kulturno-duhovni bankrot i put u totalni provincijalizam.

— Mnogi su već uslijed operetskoga kraja jedne totalitarne ideologije otpisali i lijevu misao, izjednačujući je sa staljinističkom azijatskom despocijom... Vaš komentar?

— Kad god govorim o nužnosti bitnog razlikovanja komunizma ili socijalizma od staljinizma u teoriji i praksi kao prevladavajućeg ideološkoga koncepta naše epohe, onda nailazim na posvemašnje nerazumijevanje. Toliko se terminološki duboko uvriježilo to izjednačavanje pod utjecajem propagande i manipulacije s obje strane ideološke zavjese. No, moram ovdje reći ovo: Istinska, stvaralačka, kritička misao, naročito modernog vremena u Europi, gdje je uostalom ta razlika "lijevo-desno" i rođena, ako zadržimo ta određenja kao smislena i općevažeća bila je svagda i danas je još uvijek — lijeva. Rekao bih još i ovo: Desna misao to je — *contradictio in adjecto.* Ili: to nije nikakva misao. Ona je kao takva mrtvorodenče.

— Postoji li neka bar fdozofijska veza među vama i vašim kolegama, veza koja transcendira nacionalno-etatističke okvire — na prostoru bivše Jugoslavije? S rijetkim izuzecima tzv. beogradska grupa "Praxisa" oćutila je prijatnu radost pripadnosti nacionalističkom projektu. Kako je s drugim sredinama?

— Te su veze gotovo sasvim pokidane i prekinute. Koliko mi je poznato, pored nekih tzv. praksisovaca (naglašavam: *takozvanih,* jer su u mnogo navrata već prije pokazali da oni to nisu istinski ni bili!), koji su postali propagatori ne samo Miloševićeva, nego čak i Karadžićeva velikosrpstva, pa prema tome i četničke ideologije, što je historijska sramota, i neki drugi nekada progresivno orijentirani intelektualci u Beogradu, a i filozofi među njima, pošli su nažalost tim nacionalističkim putem. Gotovo da čovjek ne povjeruje! Ideološka situacija u Ljubljani, Sarajevu, Skoplju i Novom Sadu meni je nedovoljno poznata, a u Beogradu postoji grupa progresivnih intelektualaca oko Beogradskog građanskog saveza i časopisa *Republika,* kojemu je glavni urednik Nebojša Popov, također nekadašnji praksisovac... Trebat će pričekati bolja vremena, da bi se uspostavile neke intelektualne veze, ali ne vjerujem da će biti toliko intenzivne poput nekadašnjih predratnih. Mnogo je toga u ovom ratu zauvijek propalo. Riječ sada imaju nove generacije. .

— Filozofija je — kao i društvena misao općenito — u Hrvatskoj pod impulsom svetog nacionalnog jedinstva doživjela ne kopernikanski, nego — rekao bih — ptolomejevski obrat — okrenula se samoj sebi. Ovo "k sebi" mislim ne u horizontu filozofičnosti, što bi još bilo jako dobro, nego u sferi ideologičnosti s nacionalnim predznakom. Prijeti li to ipak potpunom provincijalizacijom?

— To bi u izvjesnom smislu mogao biti bar nekakav rezultat, kad bi se filozofija bavila isključivo sama sobom, i to kritički. Ali to može odvesti ne samo u provincijalizaciju nje same, nego i u ukidanje filozofije kao takve. Ona je naime svagda bila ne nacionalna, nego univerzalna misao, bez obzira na svoje popratne nacionalno-specifične boje i komponente. Jer ona razmišlja i govori o *čovjeku,* a ne o pripadniku neke nacionalno-plemenske skupine, o kojemu može bolje govoriti npr. etnologija, socijalna psihologija ili sociologija. Ono povijesno i eminentno europsko — kao što bi to rekao Hegel — počinje odgovorom Edipa na pitanje Sfinge: Što je to, što ujutro ide četveronoške, u podne dvonoške i uveče tronoške, a koji glasi: *To je čovjek!* Dakle, ne Grk, ili Atenjanin, Spartanac, Tebanac itd., nego čovjek. I samo to sada može — ne samo za grčke filozofe, dakako! — biti predmet filozofijskog zanimanja i istraživanja, naime: *Pitanje o smislu čovjekova života, odnosno, pitanje o kvalitetu tog njegova života.* Pitanje o smislu hrvatskog (pa dakle i slovenskog, srpskog, makedonskog itd.) čovjeka nije više primarno filozofijsko pitanje. Zato ne postoji ni neka isključivo nacionalna filozofija. Inače meni nijedan drugi filozof (njemački, francuski, talijanski, engleski itd.) ne bi mogao reći ništa za mene relevantno, tj. ne bi bilo ni historije filozofije, iz koje bi

netko mogao nešto filozofijski naučiti. Svatko bi imao samo svoju plemensko-nacionalnu "filozofiju" i samo takav smisao života. To bi pak bio ne samo nacionalizam i provincijalizam, nego — rasizam! U njemu čovjeka više ne bi bilo.

SADAŠNJI TRENUTAK HRVATSKE — Emitirano na: *Radio France International,* Pariz, 23. XI. 1996. (Razgovarao: Frano Cetinić-Petris)

NEMA MORALA U BESPRAVNOM DRUŠTVU

U posljednje se vrijeme vrlo često, i sve češće, govori i piše o tzv. "eroziji morala". Može se — bez pretjerivanja — s pravom pretpostaviti da većina ljudi koja to čita ili sluša više naslućuje o čemu je tu riječ, nego što bi bili načistu o tom određenju. Čak bi se moglo tvrditi kako i oni koji o tome govore nisu ušli u pravu dimenziju i istinsko značenje tog pojma, a pogotovu dubljeg smisla i širine problema što stoji iza tog određenja — erozija morala!

Ovaj napis pokušat će opravdati navedenu tvrdnju i ujedno pojasniti o čemu je tu zapravo riječ. Na prvi pogled, ovdje bi imalo biti očito da je riječ o jednom etičkom problemu, što je dobrim dijelom i točno. No, ovdje je riječ o nečemu mnogo složenijem, što nadilazi etički horizont raspravljanja, pa upravo tu leži sama bit problema. U tom se smislu to određenje "erozija morala" isuviše paušalno upotrebljava, tako da pravi efekt tog tobože kritički usmjerena stava spram postojećeg društvena stanja može rezultirati upravo suprotnim rezultatom i biti zapravo kontraproduktivnim! Čak štoviše, može ne razbistriti, nego zapravo zamagliti pravu bit problema, usprkos mogućoj dobronamjernosti što stoji iza izricanja te "kritike".

Pojam "erozije" uzet je iz geologije, a znači prvenstveno izglodavanje, izjedanje, izlokavanje, jednom riječju, razaranje površine zemaljske kore vanjskim prirodnim elementima. Zatim je u tom smislu prenesen i na druga (recimo, tehnička) područja pa kao što vidimo i na etičko područje u jednom metaforičkom značenju riječi. Težište je dakle stavljeno na značenje — razaranja nečega. U ovom slučaju imali bismo pred sobom tvrdnju o razaranju morala. E, sad smo već u samom problemu: to, naime, može značiti mnogo, sve, ali i ništa određeno, pa svatko pod time može misliti svoje, a da se pritom ostane u posvemašnjoj neodređenosti! Zašto? Zato što i sam pojam morala biva ovdje zapravo jedna rasplinuta predodžba.

Da to ne bi ostala baš sasvim rasplinuta predodžba, kojom se onda posve proizvoljno i barata kao nečim, dakako, "poznatim" i samim po sebi razumljivim, a upravo zato se i ostaje u nepoznavanju same stvari, reći ćemo ovdje nekoliko riječi odgovora na postavljeno pitanje. Valja odmah naglasiti da je ovdje riječ o takvom problemu, koji se ne može apsolvirati s nekoliko riječi, ali će za naše pojašnjenje problema možda biti dovoljno ukratko naznačiti osnovne konture pojma i problema morala.

Moral dolazi od lat. riječi *mos (mores*) u značenju vladanja, ponašanja, moralis tu znači moralan, ćudoredan. Moral se može najopćenitije odrediti kao jedan od historijski specifičnih društvenih i ljudskih oblika i načina čovjekova opstanka (pored na primjer: religije, politike, prava, države, itd.), što se tiču primarno njegova su-odnošenja s ostalim članovima neke zajednice (porodice, roda, plemena, polisa, obitelji, društva, čovječanstva u cjelini itd.), a onda i moralnoga tj. ljudskoga, karakternog habitusa individuuma kao takvoga, pošto je već bar donekle formiran kao svjesno-društveno biće ili biće zajednice. Kao takav moral je historijski relativiran, podvrgnut mijenama realnog ekonomsko-društvenopolitičkog života neke sredine, tj. pojavljuje se svagda kao direktni ili indirektni (ideologijski) izraz ili odraz određenih interesa plemena, naroda, klasa, slojeva, staleža, grupa, kolektiva, profesija, itd.

Moral se dakle — kao taj način i oblik odnosa spram svijeta i sebe sama — u toku vremena mijenja svojim smislenim opsegom, sadržajem i usmjerenjem, kao i svojim određenim značenjem, pa tako i svojom ulogom što je igra u životu zajednice, određena kolektiva ili pojedinaca u odnosu na druge oblike svijesti i način odnošenja. On je tako različit u specifičnim historijskim razdobljima i kulturno-civilizacijskim sredinama, a često i posebne profesije, čiji su poziv i djelatnost povezani sa saobraćanjem s drugim ljudima, imaju svoj osebujan moral (ili "etiku"), poput tzv. "liječničke etike" još od vremena starogrčkog liječnika Hipokrata, ili pak pitanje tzv. moralnoga habitusa odgojitelja (djece, omladine) ili andragoga (u ophođenju sa starijim ljudima), i tome slično. Cesto se također zahtijeva da i politika tj. politička djelatnost bude prožeta moralom, ili čak da bude utemeljena na njemu. No, to je poseban problem.

U tom smislu sadrži moral u sebi također i određene običaje, pravila ponašanja, propise, zabrane, zahtjeve, smjernice, norme, kategorije su-odnošenja pojedinaca, ideale itd. kao nepisana pravila ili regulative u obliku specifičnih obveza ili dužnosti (Kant npr. govori o moralnom zakonu što ga svatko nosi u sebi, kao o vrhovnom principu moralne djelatnosti i odnošenja spram drugih

ljudi). Za razliku od pisanih zakonskih propisa neke zajednice ili. države koji pravno reguliraju odnose među pojedincima-privatnim vlasnicima (u suvremenom društvu moderne demokracije), moral se kao nepisani regulativ nameće pojedincima ili čitavim grupama svojom obvezatnošću drugoga karaktera: njegov su izvor i podrijetlo, naime, u slobodnoj odluci pojedinca, te mu se nikakav "moralni kodeks" ne može izvana silom nametnuti (od strane države, politike, vlasti, crkve, partije, institucija bilo koje vrste itd.). Riječ je o određenom načinu života, vladanja, ponašanja, postupanja, slobodna prosuđivanja i procjenjivanja, vrednovanja, opredjeljivanja ili zauzimanja stavova od strane pojedinaca po slobodnoj odluci, koji svojim moralnim odnošenjem spram drugih oblikuju i realiziraju (žele da realiziraju!) specifičan način života dostojan čovjeka, njegov određeni smisao i kvalitetu ljudskoga.

Stoga se istinski moralno, a to onda mnogo i šire i mnogo dublje znači ljudski, može odnositi tek samosvjesni individuum koji je u sebi odnjegovao općevaljanost ljudskoga kao takvoga, tj. čovječnost kako u sebi, tako i u drugima. Tek samosvjesni pojedinac jeste i može biti savjesno biće, savjesno u tom smislu što zna što čini ili ne čini, i zašto to čini, ili ne želi da čini, jer to smatra svojom — ljudskom obvezom, iza koje stoji čitavim svojim bićem, svojim životom koji tu i na taj način sam po sebi postaje najveća vrijednost.

Osnovna ili polazna, upravo nezaobilazna točka ovdje jest i ostaje nepomućeno priznanje sebe i drugoga kao čovjeka! Utoliko pritom, tj. u tom bitnom odnosu otpadaju sva druga posebno-pojedinačna određenja (nacionalnost, vjeroispovijest, društveno stanje, položaj, imetak, boja kože, simpatije ili antipatije, profesija, obrazovanost, itd.) koja su isključivo privatna stvar svakog pojedinca, koja ostaje bitno nepovrediva, jer zadiru u njegovu najunutrašnjiju intimnost. Jednom riječju, u pitanju je od strane pojedinca slobodno odabrani određeni oblik i način života u nekoj zajednici ili društvu. Za moderno je građansko društvo u nastajanju Hegel iskazao njegov osnovni princip u svojem određenju beskonačne vrijednosti subjektiviteta, tj. čovjeka kao čovjeka.

To bi bilo ono najopćenitije što se ovdje o moralu može reći. No, ono bitno što se tiče našeg društvenog života u najširem smislu, i to u ovom historijskom trenutku i s ovim problemima pred kojima neposredno stojimo u našoj svakidašnjici, postavlja se upravo s navedenim Hegelovim određenjem. Naime, da je riječ o čovjeku kao čovjeku. Zašto? Pa, zato što — najjednostavnije rečeno — mi do pojma čovjeka još nismo dospjeli tako da bi on postao bitni princip našega cjelokupnog života. Mi smo još plemenski određena bića, tako živimo, tako se osjećamo i čak javno deklariramo, takvi želimo biti i tražimo čak i od drugih da nas takvima vide i određuju, jer mi želimo biti — samo Hrvati! Ne pita se kod nas tko je moralan ili nemoralan, dobar ili zao, pošten ili nepošten, pravedan ili nepravedan, itd. — čovjek, nego da li je netko dobar Hrvat. A svakako bi već jednom trebalo čuti i doznati, što to znači biti "dobar Hrvat", i tko su ti i takvi!? Oni koji barataju tim i takvim određenjima ne vide i ne shvaćaju, tj. nisu toga nipošto svjesni da Hrvate svrstavaju u rang vrste, poput svih ostalih bića (biljaka i životinja), samo što se ne može govoriti npr. o dobroj glisti, dobrome mišu, lavu itd., jer bi to bilo posve besmisleno. Glista je glista, lav je lav, i ne može postati ništa drugo, i ne treba, jer je primjeren svojoj vrsti kao prirodnoj danosti. Ne može se zahtijevati od miša ili gliste da postane tigar ili lav. Oni su savršeni u svojoj prirodnoj vrsti. Za čovjeka, koji je prestao biti puki pripadnik vrste, pa je postao biće roda ili generičko biće, ne važi više njegova puka prirodna danost ili prirodno određenje, te mu nije dostatno samo da se narodi da bi bio čovjekom, nego tek po porodu treba da postane čovjekom i da to neprekidno pokazuje i potvrđuje svojim vlastitim djelom u čitavu svojem životu. Njemu, dakle, nije i ne može biti dovoljno da se narodi kao Hrvat, da bi čak samim time bio i dobar Hrvat, jer nešto takvo ni ne postoji. Biti dobar Hrvat ne znači naime — ništa!

Doduše, ako idemo na naš današnji konkretum, na postojeće društveno-ekonomsko-političko uređenje i u njemu uspostavljen cjelokupni sistem života, onda već svako dijete u nas vidi da su "pravi" ili "dobri" Hrvati oni koji su to "dobro hrvatstvo" isto tako dobro unovčili, koji pljačkaju zemlju nemilice i beskrupulozno se bogate sve u ime te "dobre Hrvatske", koja je za njih doista dobra, nema nikakve sumnje! Samo što sve to nema nikakve veze s moralom, premda će nekoga ta tvrdnja dobrano začuditi! Zašto? Upravo zato što se tzv. moralna kvalifikacija nečijeg čina može odnositi samo na nekoga tko je postao čovjekom ili to želi biti, a to znači na samosvjesno biće kojemu je stalo do digniteta njega kao čovjeka, pa mu tada nije dostatno da se deklarira samo kao "dobar Hrvat", kako bi s te još poluživotinjske pozicije haračio oko sebe i devalvirao sve što

"miriše" na ljudsko. Jer, on tada kao plemensko biće nije još ni dospio do toga da bi u sebi i oko sebe respektirao bilo koju i bilo kakvu moralnu kvalifikaciju, pa mu se i pozivanje na minimum ljudskog dostojanstva čini kao obična floskula ili (kad je na vlasti) kao obična politička podvala, koju povlače samo "neprijatelji Hrvatske"! Takav "dobar Hrvat", ostajući samo to, nema nikakvih predispozicija da postane dobar čovjek, pa to njegovo plemensko samoodređenje ostaje izvan bilo kakvog povijesnog, pa prema tome i moralnog određenja, jer se sve (naročito moderne) moralne kvalifikacije na njega ne mogu ni odnositi. On je naprosto to što jest, jer je takav rođen, pa se time čak i hvali kao nešto po sebi pozitivno! On želi biti i ostati to — prirodno biće, a na prirodno biće ne mogu se primjenjivati moralne (ljudske) kvalifikacije u smislu ljudskih obveza ili dužnosti.

Time dolazimo do našeg osnovnog problema s određenjem te tzv. "moralne erozije". Pitanje bi moglo glasiti: O kakvoj to eroziji morala može biti riječi, kad — historijski gledano — do moralnoga habitusa nismo još ni dospjeli!? Stoga: ne može biti erodirano nešto, što još i ne postoji. Mi se za stanovište morala moramo tek — izboriti! Najopćenitije rečeno, to bi prije svega značilo da moramo prestati biti samo ("dobri") Hrvati, kako bismo mogli postati najprije ljudima, a onda tek dobrim ljudima, kao mogućim adresatima jedne moguće moralne (ljudske) kvalifikacije. Ne možeš nekoga pozivati na moralnu odgovornost, koji se genetski doživljava i samoodređuje kao a-moralno biće. A-moralno je biće ono koje je izvan-moralno biće. U tom smislu nije on ni moralan, ni nemoralan, ni anti-moralan, nego naprosto biće kojega se sva ta određenja jednostavno ne tiču. Pokušajte zamisliti što bi to npr. značilo kad bi se reklo — "hrvatska savjest"?! Što je to? Ništa! Ili: "hrvatski moral"? Ništa! Besmislica!

No, ima tu jedan moment koji u vezi s određenjem "erozije morala" u političkom kontekstu može, bilo svjesno ili nesvjesno, unijeti u društveni život ne samo idejnu i ljudsku pomutnju, nego i direktnu štetu. Naime, onda kad se ta tzv. "erozija morala" neće podmetnuti ni manje ni više nego kao uzrok, iz kojega proizlaze sve nevolje za jedno društvo poput našega. To bi pojednostavljeno glasilo i značilo: zato što nam nedostaje morala (ili: zato što su ljudi nemoralni) događaju se sve te loše stvari u našem društvu! Posljedica je tako postala uzrokom! Međutim, stvar stoji upravo suprotno: naše je društvo ili ova naša Hrvatska na deficitu u historijskom zaostatku na svim područjima života, a to konkretno za ovaj naš trenutak znači nedostatak istinske građanske parlamentarne demokracije, pravne države ili vladavine prava, kao i opće i neophodne osnove za reguliranje svih ostalih oblika čovjekova života. Čitav život građanskog ustrojstva društva počiva na pravu i čvrstom pravnom sistemu, pa kad bi mu se to oduzelo, čitav bi se građanski način života u temelju jednim potezom srušio! Vladavina prava tek omogućuje kao osnova onaj viši stupanj moralne regulacije društva i svih bitnih odnosa u njemu. Kad prava nema ili se ono od strane najvišeg političkog rukovodstva krši na svakom koraku, upravo je bezvezno i posve neprimjereno pozivati se na bilo kakav moral, jer kad se neodgovornost zbiva u samom vrhu, ne možeš više nikoga pozivati na bilo kakvu odgovornost, jer to bi bilo najobičnije licemjerstvo. Nema, dakle, morala u bespravnom društvu! Zato pledirajmo ne primarno za više morala, nego za više prava, pa će onda i moral imati svoj pravi humus, na kojem će izrasti kao mogući ljudski odnos spram svega ostaloga.

Ne postoji, dakle, u nas erozija morala, nego je na djelu mafijaški sistem vladavine i pljačke narodne imovine izvan bilo kakvog pravnog odnosa. Zato je neophodno prije svega takav sistem srušiti, uvesti vladavinu prava (pravnu državu), pa tek onda pledirati na čovjeka da se moralno odnosi. Jer, moralno se odnositi znači, prije svega, poštivati samoga sebe kao dostojno ljudsko biće, pa onda i čovječnost u svakom drugom ljudskom biću. Borba za demokraciju osnovni je uvjet tome i bitni zadatak pred kojim Hrvatska danas stoji.

NEMA MORALA U BESPRAVNOM DRUŠTVU — Objavljeno u: *Novi list,* Rijeka, 13. III. 1997.

KORČULANSKA LJETNA ŠKOLA (1964.-1974.)

OSNIVANJE

Korčulansku ljetnu školu osnovali su Rudi Supek i Milan Kangrga. Početkom šezdesetih godina ljetovali smo s obiteljima svake godine u Lumbardi na otoku Korčuli. Tu je 1962. god. pala ideja od strane Supeka da se osnuje nešto slično onim ljetnim seminarima za dopunsko obrazovanje nastavnika različitih struka, što ih je financirao Republički sekretarijat za prosvjetu SRH, a što su se održavali u Crikvenici i Makarskoj. Sada bi to bilo za nastavnike srednjih škola iz filozofije i sociologije, kao i studente i za nastavnike Sveučilišta tih struka. Kad sam Supeku primijetio da mi se ovo — "škola" čini preuskim, s obzirom da smo namjeravali već otpočetka na te seminare pozivati i poznate strane predavače iz Europe, Supek je imao jedan važan argument protiv moje sumnje: Ako želimo dobiti sredstva za održavanje tih susreta, onda se Sekretarijatu, a prije svega Savjetu za znanstveni rad mora predložiti nešto slično ili isto kao i dopunski seminari iz ostalih struka! Tako smo ostali pri tom nazivu: *Korčulanska ljetna škola.*

Najprije smo dakako morali dobiti odobrenje za osnivanje škole od predstavnika grada Korčule. Tako smo najprije otišli na razgovor s tadašnjim gradonačelnikom Korčule g. Trentom, koji nas je obojicu dočekao s nekim svojim suradnicima. Izložili smo im svoj plan, s težištem na turističkoj propagandi za Korčulu kad se škola osnuje. Planirali smo rad škole krajem turističke sezone (to je tada bilo obično u posljednjoj dekadi kolovoza: 20.-31. VIII.), što je zapravo značilo produženje sezone. Gradonačelnik i njegovi suradnici oduševili su se ovim planom, uz obećanje svesrdne podrške sa svoje strane u svakom pogledu, a naročito pri osiguranju smještaja gostiju kako u hotelima, tako i privatno. Kasnije smo svesrdnu podršku dobivali od novoga gradonačelnika I. Jeričevića.

Po povratku u Zagreb izložili smo svoj plan kolegama s Odsjeka za filozofiju i Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta, s kojim su se oni odmah složili, jer se osjećao nedostatak upravo takvog jednog foruma, gdje bi se okupljali nastavnici filozofije i sociologije iz srednjih škola u Hrvatskoj, ali i iz drugih Republika. Tada smo poradili na oblikovanju Odbora škole (kojemu je predsjednik bio i ostao R. Supek), u kojemu su radi bolje organizacije cijele stvari trebali biti članovi i iz drugih Republika. Glavninu je međutim, što je bilo i razumljivo, sačinjavala grupa profesora iz Zagreba, jer je organiziranje rada Škole bila stvar primarno tih kolega, a i sredstva su dolazila iz Savjeta za znanstveni rad SRH. Naravno da se prethodno morala dobiti suglasnost za pokretanje i rad Škole od tog Savjeta što je i uspjelo. No, Škola nije odmah počela s radom.

Iduće godine 1963. održana je neka vrsta "generalne probe" zarad Škole, i to u Dubrovniku. Osim nekih naših sudjelovatelja, a uglavnom užega kruga osnivača, bili su prisutni neki od svjetski poznatih filozofa i sociologa iz Europe, kao što su Erich Fromm, Henri Lefebvre, Lucien Goldmann i još neki. Tu se onda stranim gostima bila obrazložila naša namjera za osnivanje *Korčulanske ljetne škole* iduće 1964. godine. Dobila se tako suglasnost stranih gostiju da će oni sa svoje strane napraviti reklamu za našu Školu i organizirati što više stranih predavača za rad na Školi. I tako je počelo. Nismo baš očekivali, bar ne prvih godina, veliki odaziv stranaca, ali smo se ugodno iznenadili, kad je već sljedeće godine došlo mnogo stranih poznatih imena europske filozofijske i sociologijske misli. Sredstva smo tada dobili od Savjeta za znanstveni rad SRH.

Kao što je rečeno, *Korčulanska ljetna škola* započela je svoj rad skromnim ambicijama, a prvenstveno s obavezom sveučilišnih nastavnika filozofije i sociologije da rade na permanentnom obrazovanju srednjoškolskih nastavnika tih predmeta, kao i svih drugih zaposlenih u drugim ustanovama, koji su zainteresirani za taj rad iz istih područja. U tom smislu osnovni ciljevi i zadaci, što ih je Odbor Korčulanske ljetne škole pred sebe postavio bili su sljedeći:

1. stručno obrazovanje kadrova iz filozofije i sociologije koji rade u visokoškolskim i srednjoškolskim ustanovama, raznim institutima i društvenim organizacijama, kao i u novinarstvu;
2. razmjena znanstvenih iskustava i mišljenja među filozofima i sociolozima na svim područjima djelatnosti u zemlji;

3. razmjena iskustava i mišljenja između domaćih i inozemnih znanstvenika i stručnjaka o dometima i kretanjima filozofijske i sociologijske misli u Europi i svijetu, kako bi se bilo u bitnim tokovima te misli i najnovije literature s tih područja teorijskog rada.

Ovako postavljeni ciljevi i zadaci rada Škole, što su imali prvenstveno akademski karakter u užem smislu riječi, i pored činjenice da je u suvremenim uvjetima permanentno obrazovanje jedan od značajnih zadataka u svim područjima znanosti, brzo je promijenio svoju prvobitnu namjenu i povukao se u drugi plan, iako je ostao prisno vezan s osnovnim zadatkom. U prvi se plan nametnuo, samim karakterom rada i diskusija, oblik koji je i najprimjereniji filozofskom i sociološkom skupu: otvorena razmjena mišljenja, slobodna i kritička diskusija o bitnim problemima naše suvremenosti i života današnjeg čovjeka, često puta bila je to pasionirana obrana i obrazloženje vlastitih uvjerenja i sukob angažirane misli, bez čega nema pravog misaona i društvena razvitka.

Tako možemo reći da je *Korčulanska ljetna škola* odmah po svom osnutku i već u prvim svojim sesijama, umjesto akademske pouke u užem smislu kako je zamišljena, postajala društveni događaj prve vrste, i to međunarodnog značaja, izvor misaone akcije koja je široko nadilazila njezine formalne granice i mjesto okupljanja najprominentnijih imena europske i svjetske filozofijske i sociologijske, kao i općeteorijske misli naše suvremenosti. Tome se dakako nitko od osnivača nije ni u snu nadao! Koje su to bile teme, što su na razmjenu mišljenja i toliko žustre diskusije okupljale svake godine toliko značajnih imena u radu Škole? Navest ćemo ih po godinama:

1963. godine: *Progres i kultura* (Dubrovnik prve godine!)
1964. godine: *Smisao i perspektive socijalizma*
1965. godine: *Što je povijest?*
1966. godine: nije održana zbog teških napada na rad Škole od strane partijskog vrha (Bakarić & comp.)
1967. godine: *Stvaralaštvo i postvarenje*
1968. godine: *Marx i revolucija*
1969. godine: *Moć i čovječnost*
1970. godine: *Hegel i naše vrijeme* (uz 200. godišnjicu rođenja)
1971. godine: *Utopija i realnost*
1972. godine: *Sloboda i jednakost*
1973. godine: *Bit i granice građanskog svijeta*
1974. godine: *Umjetnost u tehnificiranu svijetu.* Ovo je ujedno bilo posljednje zasjedanje i rad *Korčulanske ljetne škole,* jer je ona od strane staljinističke birokracije zabranjena. Zabrana je provedena direktivom vodstvu grada Korčule da ne dopusti daljnji rad, što je ono vrlo nevoljko i s (privatnim) negodovanjem i provelo, iako je time dobar dio turističkog prometa bio izgubljen. No, to je već druga priča.

Navest ćemo imena svih *aktivnih* učesnika *Korčulanske ljetne škole,* jer je osim njih na zasjedanjima sudjelovao mnogo veći broj domaćih i inozemnih, ne samo filozofa i sociologa, nego i umjetnika i teoretičara drugih znanstvenih područja. Tako je 1968. god. bilo na Korčuli oko 500 učesnika. Tako sam ja 1965. na rad Škole pozvao i patera Gustava Wettera iz Vatikana, koji se vrlo rado odazvao pozivu, održao referat i kasnije izjavio da se po prvi puta našao u jednoj socijalističkoj državi kao predavač, i to s kritičkim referatom protiv nekih stavova marksizma. Od aktivnih učesnika navodim sljedeće iz svih jugoslavenskih republika:

ZAGREB: Branko Bošnjak, Marijan Cipra, Veljko Cvjetičanin, Mladen Čaldarović, Blaženka Despot, Branko Despot, Željko Falout, Vladimir Filipović, Danko Grlić, Mirjana Gros, Boris Hudoletnjak, Miroslav Jilek, Boris Kalin, Milan Kangrga, Vjekoslav Mikecin, Ivan Kuvačić, Milan Mirić, Predrag Matvejević, Danilo Pejović, Gajo Petrović, Zvonko Posavec, Ivan Prpić, Žarko Puhovski, Nadežda Čačinović-Puhovski, Eugen Pusić, Dimitrije Sergejev, Milivoj Solar, Rudi Supek, Vanja Sutlić, Nikola Skledar, Goran Švob, Predrag Vranicki, Duško Žubrinić i Antun Žvan.

BEOGRAD: Jovan Aranđelović, Milan Damjanović, Mihailo Đurić, Zagorka Pešić-Golubović, Trivo Inđić, Zoran Konstantinović, Andrija Krešić, Aleksandar Kron, Veljko Korać, Zdravko Kučinar, Jovan Marjanović, Mihailo Marković, Leo Mates, Ivan Maksimović, Vojin Milić, Dragoljub

Mićunović, Branko Horvat, Nebojša Popov, Branko Pavlović, Svetozar Stojanović, Đuro Šušnjić, Ljubomir Tadić, Žarko Vidović i Miladin Životić.

SARAJEVO: Franc Cengle, Esad Ćimić, Branislav Đurđev, Ivan Focht, Božidar Jakšić, Olga Kozomara, Rasim Muminović, Besim Ibrahimpašić, Kasim Prohić, Božidar Gajo Sekulić, Džemal Sokolović, Vojin Simeunović, Abdulah Šarčević, Arif Tanović i Zoran Vidaković.

LJUBLJANA: Božidar Debenjak, Tine Hribar, Taras Kermauner, Dušan Pirjavec, Veljko Rus, Vojan Rus, Ivan Urbančić.

SKOPLJE: Dmitar Dimitrov i Mitke Ilijevski.

NOVI SAD: Nandor Major i Gligorije Zaječaranović.

LESKOVAC: Dušan Stošić.

PRIŠTINA: Hajredin Hoxha i Živojin D. Denić.

RIJEKA: Duško Berlot i Žarko Benković.

SPLIT: Srđan Vrcan.

SUBOTICA: Abel Deši.

ZADAR: Marija Brida.

Koliki je interes *Korčulanska ljetna škola* pobudila među inozemnim filozofima i sociolozima, vidi se po velikom broju poznatih imena europskih i svjetskih aktivnih učesnika na zasjedanjima Škole kroz deset godina njezina postojanja. Biti pozvan na sudjelovanje u radu Škole bila je posebna čast. I sam bio sam svjedokom tome prilikom mojega boravka u Njemačkoj (Freiburg i Heidelberg). Tako me je poznati njemački filozof fenomenološke provenijencije, Eugen Fink 1970. god. zamolio da na Školu pozovem filozofa Wernera Marxa, koji je u Freiburgu, nakon povratka iz USA, dobio katedru što je bila ispražnjena nakon odlaska Martina Heideggera. On se vrlo rado odazvao i te je godine sudjelovao u radu škole zapaženim referatom o Hegelu kao vrsni istraživač klasične njemačke filozofije. I neki drugi filozofi u Njemačkoj, kad su doznali da se tamo nalazim, javljali su mi se sa željom da budu pozvani na Korčulu, što sam i učinio. Evo učesnika iz inozemstva po zemljama:

ARGENTINA: Jose Sazbon.

AUSTRIJA: Erich Heintel, Hans Kochler, Franz Marek, Giinther Nenning, Kurt Rotschild.

ČEHOSLOVAČKA: Juraj Bober, Vindrich Fibich, Karei Kosik i Julius Strinka.

ČILE: Raul Claro.

BELGIJA: George Goriely, PierreJoye, Ernest Mandel.

FRANCUSKA: Kostas Axelos, Pierre Broue, Daniel Guerin, Lucien Goldmann, Serge Jonas, Henri Lefebvre, Annie Kriegel, Serge Mallet, Francis Pithon, Pierre Naville, Jean M. Palmier, Jean Pronteau, Maximilien Rubel.

ISLAND: Johan P. Arnason.

IZRAEL: Shlomo Avineri.

ITALIJA: Ernesto Baroni, Lelio Basso, Umberto Cerroni, Lucio Lombardo Radice, Enzo Paci, Dario Rei, Ricardo Quarello, Giuseppe Semerari, Mario Spinella.

JAPAN: Shingo Shibata.

MEKSIKO: Erich Fromm.

NIZOZEMSKA: W. van Dooren.

MAĐARSKA: Agnes Heller, Gyergy Markus, Vilmos Sos, Zador Tordai, Ivan Varga.

NORVEŠKA: Tore Nordestam, Gunnar Skirbeck, H. Skjdrvheim.

POLJSKA: Leszek Kolakowski, Jan Szewczyk, Stefan Moravski.

RUMUNJSKA: Nicolae Bellu, Pavel Apostol, Octavian Chetan, Dragan Stojanovici.

ŠVEDSKA: Pierre Schori, Stjepan Udović.

ŠVICARSKA: Arnold Kunzli.

SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE: Norman Birnbaum, Wiliam McBride, Donald Borchert, Paul Brockelman, Pete Clecak, Robert S. Cohen, Harold Cruse, Fritjof Bergman, Bogdan Denić, Valentin Dušek, A. Morris Eames, Abraham Edel, George Fischer, Victor Gourevitch, Samuel Gluck, Arnold Kaufmann, John Lachs, A.W. Levi, Heinz Lubasz, Michael Maccoby, Herbert Marcuse, Norman Meier, Steven Marcus, William Nietmann, Howard L. Parsons, Paul Piccone, Joachim Schumacher, John Sommerville, Rose Sommerville, Robert Tucker, Max Wartoffsky, Philip Wiener, Kurt Wolff.

VATIKAN: pater Gustav Wetter.

VELIKA BRITANIJA: Vic G. Allen, Sheila Allen, John Berke, Thomas Bottomore, John Lewis, Alfred Sohn-Rettel.

VENEZUELA: T.R. Nunez Tenorio.

ZAPADNA NJEMAČKA: Hans-Dieter Bahr, Rudolf Berlinger, Walter Biemel, Ernst Bloch, Heinz Brandt, Iring Fetscher, Helmut Fleischer, Eugen Fink, Ossip K. Flechtheim, Horst Gizycki, Ernesto Grassi, Jiirgen Habermas, Hans Heinz Holz, Werner Hoffmann, Dieter Jahnig, Gerd Kalow, Gerd Klaus Kaltenbrunner, Michael Landmann, Wolfgang Leonhard, Hermann Lübbe, Werner Marx, Kurt Roloff, Karl-Heinz Volkmann-Schluck, Hermann Weber, Gerd Wolandt.

ISTOČNA NJEMAČKA (DDR): Erich Hahn, Wilhelm Eichhorn.

Kao što smo rekli, to naravno nisu bila sva imena koja su na svoj način pridonijela uspjehu Škole ne samo svojim pukim prisustvom nego i sudjelovanjem u diskusijama, a i populariziranjem Škole kod kuće i u inozemstvu, a također svojim pismenim prikazima u časopisima i novinama. A takvih napisa bilo je doista mnogo svake godine.

RAD ŠKOLE I NEFORMALNI RAZGOVORI

Rad Škole bio je tako organiziran da se plenarno radilo prije podne u Domu kulture, s referatima i diskusijom o svakom izlaganju, a poslije podne u prostorijama Gimnazije radilo se po sekcijama o pojedinim problemima i temama. Prvih godina zasjedanje Škole trajalo je po dva tjedna, a onda se trajanje rada smanjivalo zbog pomanjkanja sredstava, tako da je pri kraju, posljednjih godina rada zasjedanje trajalo po osam dana. Sredstva što smo ih primali od Savjeta za znanstveni rad SRH bila su toliko skučena, da smo od njih mogli strancima platiti samo hotel ili privatni smještaj, a putne su troškove plaćali sami. Našim učesnicima plaćali smo vrlo skromne dnevnice, tako da su time mogli pokriti minimum boravka na Korčuli. A sredstva su se svake godine sve više smanjivala. Tako se skraćivalo i trajanje rada Škole, dok konačno. Škola nije bila zabranjena (1974.).

No, pored oficijelnog rada Škole vrlo su dragocjeni bili i tzv. neformalni razgovori svih učesnika, što su se vodili po čitavoj Korčuli, u šetnjama kao i naročito uveče u kojem restaurantu pod vedrim nebom. Upravo su ti trenuci ostali u najvećem ugodnom sjećanju svima, a naročito stranim učesnicima, koji su te i takve susrete u neformalnim razgovorima uveče do u kasnije sate pod vedrim mediteranskim nebom i specifičnom atmosferom doživljavali kao nešto nezaboravno. Ta se atmosfera teško može ukratko opisati: Bile su to divne večeri pune duha i dobrog raspoloženja, gdje se moglo nakon oficijelnih diskusija tokom dana u plenumu i sekcijama razgovarati na najležerniji i najneposredniji način, bez oficijelnih regula i obveza. Tako su po općem priznanju svih učesnika, a posebno inozemnih, upravo to kao dopuna službenima bili najljepši i najplodniji u općem smislu susreti i razgovori na Korčuli. Zbog te specifične mediteranske atmosfere ove je diskusije pod vedrim nebom francuski filozof Henri Lefebvre nazvao "dionizijskim socijalizmom". Bila je to za njega atmosfera, gdje čovjek u prirodno lijepom ambijentu traži sklad i ljepotu i u ljudskim odnosima. Riječ je o duhovitom dijalogu uz vedro raspoloženje, traženje smisla života u prisnom ljudskom susretu s drugim duhovno bliskim, smisao za igru i čistu ljudsku neposrednost s obzirom na najdublje životne probleme, u kojoj duh postaje lepršav, otvoren za sve situacije njemu pripadne, u slobodi svog punog izražaja. I to je ono što se sviđalo stranim učesnicima na Korčuli, o čemu su pored ostaloga naknadno pisali u inozemstvu i nama samima u svojoj podršci za daljnji nastavak rada Škole.

No, za nas domaćine, posebno za uži krug organizatora Škole iz Zagreba, iskrsavale su pritom i svojevrsne "neprilike". Bio je dakako red i samorazumljiva obveza za nas da pri tim neformalnim susretima u vrtnim restaurantima sjedimo sa svim spontano formiranim grupama po stolovima, što je u danom času naravno bilo "fizički" nemoguće, bar u jednoj večeri. A kako su se grupe formirale ipak po nekim "idejno-teorijskim" afinitetima, to se događalo da se tu i tamo manifestira i poneka crta taštine među inozemnim gostima, ako je netko od nas sjedio momentalno u nekoj drugoj, a ne "njegovoj ili njihovoj" grupi. Tako se i meni dogodilo da sam jedne večeri duže vremena sjedio za stolom u društvu s Finkom, Volkmann-Schluckom i drugima iz toga "kruga", a nedaleko pak "marksistički" stol na čelu s Blochom, Marcuseom, Habermasom. Blochu, koji je u tim godinama bio posve slijep, netko je vjerojatno došapnuo da sam ja u susjednu društvu, pa je on glasno preko

svih stolova uzviknuo, a imao je doista prodoran i jak glas za svoje godine. "Zar ovaj naš stol nije dostojan našeg druga Kangrge, ili on smatra da je njegovo mjesto samo među fenomenolozima i heideggerovcima?!", i u tom smislu, pri čemu je meni dakako bilo i malo neugodno zbog Finka i ostalih, koji su se — vidio sam — osjećali pritom uvrijeđenima. Ali ja sam jednom šalom na račun tog "marksističkog" stola sve opet doveo natrag u ležernu kolotečinu, tako da se i stari i poštovani Bloch tome srdačno i glasno nasmijao. Pored ostaloga u šali rekao sam prema Blochovu stolu: "Na Korčulansku školu dolaze ne samo poštovani marksisti, nego i svi ostali poštovani filozofi. Sutra ću biti u društvu poštovanih marksista!". I svi su opet bili zadovoljni, a razgovori su se nastavljali u ležernorp tonu.

Bili su to "zvjezdani trenuci" djelovanja *Korčulanske ljetne škole,* što nam je svima i pored mnogih neprilika, napada s raznih strana, teškoća, pomanjkanja sredstava, napora itd. davalo poticaja za daljnje uporno nastavljanje s radom oko novog organiziranja rada Škole, što je potrajalo ipak punih desetak godina. U onim uvjetima bilo je to "pravo čudo", kako za nas same, tako i za naše inozemne prijatelje-učesnike Škole, jer je to ipak bilo jedino i po svom karakteru jedinstveno sastajalište progresivnih mislilaca iz čitava svijeta, i to u jednoj "socijalističkoj zemlji".

A onda je našu "socijalističku" birokraciju već počela smetati ta naša "popularnost" kod kuće i u svijetu, jer je ona od svojih "izvještača" raznih formata i sorti dobivala izvještaje i prave i krive, a inozemne su nas novine i časopisi isuviše "hvalile", pa je s najvišeg vrha partije i države (bolje reći: ili!) napokon pala odluka da se ova "neprijateljska djelatnost" pošto poto ima — prekinuti (a ne da nam se u zemlji svake godine okupljaju svakovrsni sumnjivci, smutljivci i neprijateljski elementi, koji ovamo dolaze zapravo po svojim špijunskim zadacima... itd. itsl.).

U vezi s tim "krivim" ili "pravim" izvještajima zgodno je navesti jedan slučaj sa mnom (a to se zbilo 1968. g. na Korčuli). Ja sam sa svojom obitelji svake godine u kolovozu ljetovao u Lumbardi pokraj Korčule, pa smo čamcem odveslali na jedan mali pusti otočić preko puta (zove se Gubavac). Tu sam u kamenoj stijeni plahtama napravio "krov" kao zaštitu od sunca, nazvao to "Vila Kangrga", i tu su nas posjećivali neki naši prijatelji u slobodno vrijeme na *Korčulanskoj školi.* — "Posjetit ćemo te danas ili sutra u tvojoj vili" — dovikivali su mi po Korčuli pri rastanku nakon sesije, što su vjerno i vrijedno zapisivali za to zaduženi u svoje notese, kako bi izvijestili "centralu" u Zagrebu. Tako je, naravno, ispalo da Kangrga ima vilu tu negdje na Korčuli! A odakle Kangrgi vila, kad se zna da ima tako malu plaću ("osobni dohodak") kojom jedva vuče mjesečno kraj s krajem! Pa, jasno, sagradila mu je CIA za njegove — zna se kakve! — usluge! To mi je jednog dana po završetku rada Škole došao iz Rijeke javiti (i okolišno me pritom ispitivati) moj daljnji rođak oficir, i pritom mi je pokazao šapirografirani izvještaj o radu Škole i svemu drugome "važnome", o čemu se u toj jedinici sasvim ozbiljno raspravljalo. Kad sam mu rekao, o kakvoj se to vili radilo, on je prasnuo u grohotan smijeh.

Eto, bilo je u Korčuli zaista — "veselo" i s te strane, i kao što se vidi — nipošto dosadno! I tako je to jedinstveno središte okupljanja najboljih filozofsko-sociooloških glava u svijetu tada, koje je podizalo ugled našoj zemlji u inozemstvu, moralo prestati s radom za volju "dobro i umno" odmjerene ocjene naše "socijalističke" birokracije, sve na veću slavu tog istog — "socijalizma"!

ODJECI — OCJENE I PRIZNANJA

Bilo je mnogih vrlo lijepih i objektivnih kritičkih prikaza o radu *Korčulanske ljetne škole* u inozemstvu, a i kod kuće. No, ono najvrjednije što nas je poticalo da ustrajemo u daljnjem radu Škole i što nas je ohrabrivalo dubokim priznanjima s te strane, dolazilo je od najznačajnijih mislilaca, filozofa i sociologa naše današnjice. Vrijedno ih je navesti u većim odlomcima, kako bi se vidjelo da ta priznanja nisu bila puki kurtoazni komplimenti, nego zbiljske ocjene našega rada i njegova dometa u širim razmjerima. Tako u povodu 10-godišnjice rada Škole piše Ernst Bloch pored ostaloga sljedeće:

"Korčulanska ljetna škola bila je i jest upravo ne samo za marksističke znanstvenike iz zapadnih industrijskih zemalja važno mjesto sastajanja i razmjene mišljenja s kolegama iz socijalističkih zemalja, s kolegama koji u mnogom pogledu prate pitanje i probleme, razvijaju odgovore i pokušaje koji se ukrštavaju s našim predmetima istraživanja. Tako da se upravo kod gostiju iz kapitalističkih zemalja može izazvati razmišljanje o tome što predstavlja jedan svježi i neshematizirani marksizam, koji ne želi ostati samo ekonomska kritika, nego se bavi također i

predodžbama cilja, izaziva diskusiju o njima, ispituje njihovu poželjnost, njihove realne mogućnosti, nastoji ispitati njihov vozni red u procesu revolucionarnih promjena ekonomskih odnosa. U Korčuli se brinemo oko rastuće, stalno sve plodnije suradnje, koju ne valja nikako prekinuti. Aktualnost postavljenih općih i pojedinačnih tema na Ljetnoj školi stoji izvan svake sumnje za socijalističko kretanje u svim zemljama, i od značaja je za određeni način rada kao i za radne ciljeve. Posebno je važno što zagrebački filozofijski časopis *Praxis* stalno u jednom posebnom broju obavještava o radu Ljetne škole i na taj se način pobrinuo za širu komunikaciju tamo postignutih rezultata iz kruga njezinih neposrednih učesnika.

Ovaj pothvat veoma je temeljit, on je suprotnost nekom poduzeću koje donosi dobit, i valja mu čestitati za desetogodišnje postojanje zajedno s dobrim željama za daljnje neometano postojanje."

Pierre Naville (Pariz), poznati francuski filozof piše tom prilikom sljedeće:

"Vi ste poduzeli, ima deset godina, zadatak od najvećeg značenja osnivajući *Korčulansku ljetnu školu.* I sam sam prisustvovao toj školi i mogao sam utvrditi da je uloga koju ima danas — nezamjenjiva. Vi ste htjeli stvoriti jedno žarište diskusija i podučavanja internacionalnoga karaktera, bez prethodne selekcije, otvorene ozbiljnoj kritici i istodobno sposobnoj da se pristojno organizira. I vi ste uspjeli. Bogato iskustvo što ste ga prikupili u roku deset godina mora vam dozvoliti da načinite novi napredak, i svi vaši prijatelji žele vam da za to nađete sredstava... Događa nam se da učestvujemo u našoj zemlji Francuskoj i drugdje, na znanstvenim kongresima, debati ideja i politika, ali nigdje kao ovdje na Korčuli ne nalazimo ovu slobodu izražavanja, koja je u posljednjoj liniji garancija snage zajedničke stvari. Iznad nacionalističkih ograničenosti, tako opasnih i prijetećih, ispleli smo bratske veze između predstavnika mnogih zemalja, koji sada žale što ne poznaju vaš jezik. Ovo je pravi internacionalizam, onaj koji ohrabruje slobodno kolanje ideja i ljudi, i ostaje nepokolebiv ideal... Vi ste stekli nenametnuta prava za naše priznanje. Mi želimo od srca da nastavite ovo djelo i u tom duhu izražavam moje najbolje i prijateljske osjećaje."

Erich Fromm (Meksiko) piše nam uz desetogodišnjicu sljedeće:

"Kad je *Korčulanska ljetna škola* započela prije deset godina, smatrao sam to događajem od velikog značaja za Marxovu teoriju i socijalizam. U zasjedanjima što su slijedila nakon prvoga bilo je to potvrđeno u punoj mjeri. Ono što je započeto kao relativno mala grupa s ograničenim programom, postalo je jedinstveni događaj, s kojim se nijedan drugi ne može usporediti. To je jedini otvoreni forum u jednoj socijalističkoj zemlji, a istodobno je on postao centar za razmjenu ideja u međunarodnim razmjerima. On je omogućio razmjenu ideja i dodira između znanstvenika Europe i Amerike u atmosferi potpune slobode i međusobnog poštovanja. *Korčulanska ljetna škola* priznata je u mnogim zemljama kao istaknuto dostignuće jugoslavenskih teorijskih nastojanja, i moja je iskrena nada da će nastaviti s izvršavanjem funkcija, što su je već načinile slavnom."

Kurt H'. Wolff (Boston, USA) kaže o *Korčulanskoj ljetnoj školi* sljedeće:

"Kao što ja vidim, pravi jedinstveni karakter ove institucije *(Korčulanske ljetne škole)* slobodna je razmjena ideja u jednoj socijalističkoj zemlji između intelektualaca, koji bez obzira koliko se razlikuju, ujedinjuju se u želji i nastojanju da provjere svoje ideje o boljem društvu, razgovarajući jedan s drugim... Ono što se razvilo i što se dalje razvija na Korčuli, istinska je zajednica znanstvenika koji posvećuju svoje najbolje ideje za poboljšanje čovječanstva i ljudskih uvjeta života uopće, a vaše zemlje posebno."

Gospođa Susanne Fink (Freiburg, BRD), udovica pokojnog poznatog filozofa i pedagoga, koji je bio stalni učesnik zasjedanja *Korčulanske škole,* kao i član Savjeta časopisa *Praxis,* piše u biografiji i bibliografiji posvećenoj njezinu suprugu pored ostaloga sljedeće:

"Kako je on (Eugen Fink) bio jedan posve povučen, introvertiran čovjek, njemu je jedan zbiljski prijatelj značio istinski ljudski dar. On je mogao biti najdublje sretan na nekoj večeri pod zvjezdanim nebom na Jadranu, u razgovoru s hrvatskim prijateljima Gajom Petrovićem, Dankom Grlićem i Milanom Kangrgom."

Moglo bi se dakako navesti još mnogo takvih i sličnih ocjena rada *Korčulanske ljetne škole,* pohvala za organizaciju zasjedanja i izjava podrške za daljnji rad, koji je nažalost morao biti prekinut nasilnim metodama od strane jedne autoritarne vlasti, koja je smatrala da je dovoljna sama sebi. Ali i iz već navedenih izjava nekoliko značajnih učesnika Škole vidljiva je velika i značajna uloga, što ju je odigrala *Korčulanska ljetna škola* i u međunarodnim razmjerima. Danas je u Republici Hrvatskoj česta poštapalica: "Treba ići u Europu!" Organizatori nekadašnje

Korčulanske ljetne škole, kao i urednici filozofijskog časopisa *Praxis* ne samo da su svojim djelom istinski i ravnopravno već bili u Europi, nego je ta Europa preko svojih najeminentnijih predstavnika duha bila kod nas djelatno i na najbolji mogući način — prisutna! Nakon beskrupulozne invazije ruralnih primitivaca, lumpenproletera, karijerista, pljačkaša narodne imovine, proizvodene kroz pola stoljeća mučnoga rada i odricanja svake vrste, kao i mračnih nacionalističkih nazadnjaka koji Hrvatsku vuku natrag u rodovsko-plemenski sustav života i vrijednosti — još će ova napaćena zemlja dugo čekati da se podigne — i materijalno i duhovno — na nivo europskog načina života, kao i istinske demokracije.

Sve što je učinjeno u ovih pola stoljeća bačeno je u smeće, jer je pravo smeće danas nezadrživo — na djelu, u svim porama života!

KORČULANSKA LJETNA ŠKOLA (1964.-1974.), — Dokument — neobjavljeno.